АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
имени Г. ИБРАГИМОВА

ГАЯЗ ИСХАКИ

ЕСТЬ СИЛА В НАЦИИ

Казань
2023

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исемендәге
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ

МИЛЛИ КУӘТЛӘР БАРДЫР

Казан
2023

УДК 323.1
ББК 63.5
И 91

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
Гыйльми советы карары нигезендә нәшер ителә

«Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау»
Татарстан Республикасы дәүләт программасы кысаларында
нәшер ителә

Төзүче һәм рус теленә тәрҗемә итүче
Марсель Ибраһимов

Рецензентлар:
Н.М. Юсупова, филология фәннәре докторы, доцент;
Ә.М. Закирҗанов, филология фәннәре докторы, доцент

Исхакый Г.
И 91 Милли куәтләр бардыр = Есть сила в нации / Д.Ф. Заһидуллина редакциясендә. – Казан, 2023. – 324 б.: ил.
ISBN 978-5-93091-447-4

Китапта татар классигы, сәясәт һәм җәмәгать эшлеклесе Г. Исхакыйның милли үзаң, татар теле, әдәбияты, мәдәнияте мәсьәләләренә багышланган публицистик хезмәтләре тупланган.

Китап Г. Исхакый тормышы һәм иҗаты, татарларның XX йөзнең беренче яртысындагы иҗтимагый һәм мәдәни хәяты белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

УДК 323.1
ББК 63.5

ISBN 978-5-93091-447-4

© Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты, 2023

БЕРЛӘШЕГЕЗ, ТЫРЫШЫГЫЗ, ТАРТЫШЫГЫЗ!

Татар халкы тарихында, аның сәяси һәм мәдәни барышында Гаяз Исхакый (1878–1954) шәхесе аерым урын тота. Исхакый – татарларны милләт буларак саклап калу һәм үстерү идеясен формалаштырган фикер иясе. 1906 елның 18 маенда чыга башлаган «Таң йолдызы» газетасында ул кавемдәшләренә: «берләшегез дә берләшеп тырышыгыз, чөнки тартышуда гына табарсыз сез үзегезнең хакыңызны»* дип эндәшә. Шул ук елның җәендә Мәкәрҗә ярминкәсендә узган «Мөселман иттифакы» партиясенең III корылтаенда Г. Исхакый әлеге фикерне кавемдәшләре өчен көрәш шигаре итеп күтәрә: «Тартышуда гына табарсың үз хакыңны!»

Шунысы шиксез: Г. Исхакый үзе шушы шигарь белән яши, бөтен гомерен, аның һәр минутын сөекле халкының бәхете, якты киләчәге өчен тартышуга багышлый. Әлеге идея ярдәмендә ул таралган, бүлгәләнгән татарны берләштерергә, уртак көч, бер йодрык, бердәм агым итеп алгарыш юлына чыгарырга мөмкин дип саный, шуңа ышана, шул берләшүгә, алгарышка хезмәт итәчәк чараларны эзли, таба, яңгырата.

Бу идеяне тормышка ашыру өчен, ул үзе публицистик мәкаләләр яза, газеталар чыгара, төрле дәрәҗәдәге очрашуларда (корылтайлардан алып – мәҗлесләргә кадәр) ялкынлы чыгышлар ясый, шулар ярдәмендә кавемдәшләренең аң-фикерен кузгатырга, үзгәртергә омтыла. Сәясәтче һәм нашир булудан тыш, мөгаллимлек,

---

* Исхакый Г. Казан, 18 нче май (Казань, 18 мая) // Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 6: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть (1902–1914). Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 343. Алга таба текстта әлеге басмага сылтамалар җәяләр эчендә бирелә (томны һәм китап битләрен күрсәтеп).

остазлык, тәнкыйтьчелек вазифаларын башкара. Ул матур әдәбиятны, сәнгатьне киң халык катлаулары өчен иң тәэсирле, үтемле бер көч дип исәпләп, язучылыкны да шушы көрәшнең аерылгысыз өлешенә әйләндерә... Гаяз Исхакый – XX гасыр башында татар әдәбиятын тамырдан үзгәрткән, аны дөньяви әдәбият итеп формалаштырган, әдәбият ярдәмендә үз халкы белән ачыктан-ачык ихлас сөйләшү алып барган классик язучыбыз.

Шунысын да искәртергә кирәк: Гаяз Исхакый татар халкы арасында XX гасыр башында язучы буларак танылу ала.

1905 елгы демократик үзгәрешләр дулкынында Гаяз Исхакый татар милли-сәяси хәрәкәтенең авангардына баса, татар халкының яңарыш хәрәкәтен җитәкли, аның барыр юлын билгеләүче әйдаманга әйләнә. Халык аны үзенең сәяси, иҗтимагый эшлеклесе, лидеры, сәяси юлбашчысы дип таный. Турыдан-туры җиткерергә телләгән фикерләрен, өндәмәләрен ул публицистик язмалар калыбында да бастыра башлый.

Россиядәге революцион үзгәрешләр нәтиҗәсендә Исхакый 1919 елда чит илгә чыгып китәргә мәҗбүр була. 1954 елда йөрәге туктаганчы алып барган тынгысыз һәм гаять нәтиҗәле иҗтимагый, сәяси эшчәнлеге дә тарихи өермәләр вакытында үз милләтен саклау һәм яклауга юнәлтелгән булып, ул татарның иң абруйлы, фикерле, эшлекле мөһаҗире булып таныла. Башта Харбинда, аннары Франциядә, Германиядә, Польшада, Төркиядә яши, дөнья буйлап милләттәшләре яшәгән җирләргә сәяхәт итә, татар мөһаҗирләрен берләштерергә омтыла. Кайда гына төпләнмәсен, татар оешмалары төзи, газеталар чыгаруны юлга сала, чыгышлар ясый, милләтенең кайчан да булса иреккә чыгасына өметен җуймый.

Аның публицистик язмаларын ике зур тема берләштерә: беренчесе – миллият-каумият, милли-мәдәни үзбилгеләнү һәм үзаң, татар халкының үсеш юлы; икенчесе – дәүләти строй, аның нигезләре, дәүләтчелек. Укучыга тәкъдим ителә торган җыентыкка язучының 1905–1936 еллар аралыгында беренче темага язылган аерым бер мәкаләләре тупланды. Җыентык укучыга төрки-татар дөньясының мәдәни-мәгънәви юлбашчысы булган Гаяз Исхакыйның татар халкын мәдәни үстерү программасын, бу хактагы караш-фикерләрен, эш-гамәлләрен аңларга ярдәм итәр дип уйлыйбыз.

Милли үзаң, каумият мәсьәләсе

Кем ул, бу милләтне күтәргән кеше?
Г. Тукай

Әле татар телендә газета-журналлар чыга башламаган бер вакытта, «Ике йөз елдан соң инкыйраз» (1902–1904) повестенда яшь әдип татарның милләт буларак югала баруы хакында чаң кага, аның үсешен тоткарлый һәм һәлакәткә китерә торган биш сәбәпне атый: татарда тормыш тоткасы иске карашлы руханиларда, бигрәк тә ишаннарда булуы; мәктәп-мәдрәсәләрнең азлыгы, булганнарында да укытыла торган фәннәрнең тормышта яраксызлыгы; милләткә хезмәт итүче зыялыларның, бик ярлы сыйныфтан чыгып, көчләрен күбрәк тамак туйдыруга сарыф итүләре; яшьләрне рус мәктәпләрендә укытуга каршы килү; эш-гамәлләрнең нәтиҗәсезлеге, эшне башлап та ахырына җиткерә белмәү. Бу күренешләрне ул җәмгыятьнең чире, авыруы дип бәяли; шушы чирне татар халкының үзенә күрсәткәндә, аңлатканда гына, дәваларга мөмкин дип, бу юлда каләм көченә таянырга чакыра. Исхакый алга киткән милләтләрдән үрнәк алырга, һөнәр мәктәпләрендә һәм университетларда укырга, мәгариф һәм мәдәниятне, сәүдә һәм икътисадны үстерергә өнди.

Шушы фикерләр аның публицистикасында да кызыл җеп булып сузыла һәм күпсанлы язмаларын бер үзәк – милләтне, милли үзаңны саклау тирәсенә җыя. Беренче карашка үзгәрәк темаларга иҗат ителгән кебек тоелган язмаларда да миллияткә кагылмыйча калмый. Мәсәлән, 1911 елда Төркиядә укылган «**Татар әдәбияты турындагы доклад**»ында да ул миллилекне саклау хакында сөйли: *«...максат – татарларны, татар булып калган хәлдә ауропалаштыру, ягъни татарларны, тумыштан килгән миллилекләрен саклаган хәлдә, Ауропа мәдәнияте эченә кертүдер»* (VI, 196). Бу фикер аның күп кенә язмаларында кабатлана.

Әдипнең публицистик мирасында турыдан-туры миллилекне саклауга, милли үзаңны ныгытуга багышланган язмалар да аз түгел. Әйтик, «**Элгәре һәм хәзер**» (1913) – шундыйлардан.

Автор сүзне ерактан – төрки-татарларның борынгы тарихыннан ук башлап китә; бабаларыбызның тормыш-көнкүрешен, кайгылы-шатлыклы сәхифәләрне күздән кичерә. Ул аларның үз

асылларын җуя башлауларын Европага һөҗүмнәре нәтиҗәсе итеп күрсәтә: чит кавемнәр белән аралашу, тел, дин, гадәт, мәдәният алмашу – миллилекне көчсезләндерә.

Исхакый фикеренчә, XIX гасырның икенче яртысында татарлар миллилекне саклар өчен кирәк булган кайбер шартларны әзерләп-үстереп җиткерәләр. Язучы аларны санап та уза: болар – татар авыллары, татар шәһәрләре, татар мәдрәсәләре, татар сәүдәгәрләре, татар мирзалары. XX гасыр башына күчеп, яңалыкларны күздән кичерә: *«Илле ел моннан элек үзләре түгел, исемнәре дә ишетелмәгән җәмгыятьләремез, әдәбиятымыз, матбугатымыз, театрымыз, музыкамыз, үзенә аерым бер урын тоткан хатыннар хәрәкәтемез үзләренең кыйммәтләре, үзләренең бер халык, бер милләт булып яшәүгә хезмәтләре берлән»* (VI, 215) татар дөньясының якты киләчәге нигезләрен тәшкил итәләр. Болар барысы да – берләшү, тырышу, тартышу җимешләре!

«**Тәрбиядә берлек**» (1914) мәкаләсе ул заман татар җәмгыятендә бәхәсле булган төркилек һәм татарлык соравына ачыклык кертә, татар үзаңын тәрбияләү, ныгыту хакында сөйли. *«Шул динле, иманлы вә татар әдәбиятының, татар матбугатының сердәш шәкертләре булган мөгаллимәләр, мөгаллимнәр, башларындагы халыкларына мәхәббәткә, күңелләрендәге киләчәккә өмидне кушып, «без – төрле халык, бер милләт» дигән уйны йирләштерә алсалар, бу көнге беренче вазифаларыны үтәгән булалар. Мәктәпләребез шул юлга, гомумән, кереп китә алса, без – Идел буе татарлары беренче адымны атлаган булабыз»* (VI, 255).

Бу урында искәртеп китәргә кирәктер: Исхакый «төрек» атамасын бездә бүген «төрки» булып йөргән мәгънәдә куллана, татарларны олы төрки (төрек) дөньяның бер өлеше, бер милләте буларак карый, шушы фикерен һәрдаим ассызыклап килә.

Исхакый татар дөньясының төрле катлауларын, сыйныфларын бер максат тирәсенә берләштерү турында хыяллана, язмаларында шуны татар җәмгыятенә ишеттерергә, төшендерергә омтыла. «**Мирзаларымыз**» (1914) мәкаләсе шундыйлардан – халыкның әйдаманнары, югары катлау зыялылары, элита булырга тиешле кешеләр белән татар халкы арасындагы упкын, аның барлыкка килү сәбәпләре хакында уйланып язылган. Автор фикеренчә, хә-

зер хәл үзгәргән: халык мирзаларга «кул суза», аларны үзенең якты киләчәккә омтылган тартышу сафларында, милли музыканы, театрны, гыйлемне үстерүнең башында күрергә тели: *«Безнең әдәбиятымыз, безнең музыкамыз, безнең театрымыз халкымызның тойгысы нечкәрү, халкымызның мәдәни шомалыгы арту, халкымызның төшенчәләре биегәюгә хезмәт итәчәк бу юлда, шөбһәсез, укыган сыйныфымыз, мирзаларымыз алда торырга, алда барырга кирәк иде»* (VI, 310). Шул рәвешле, татар халкының мирзалар катламын да язучы миллият, татар халкының киләчәктә башка милләтләр арасында лаеклы урын яулавы өчен уртак тартышка кушылырга чакыра, инде бу катлауны «өзеп ташланган» тарихи күренеш дип белдергән фикердәшләренә моның кирәк һәм мөһим икәнлеген аңлата.

Бу юнәлештәге программ язма дип «Сүз» газетасының 1916 елгы 24 апрель санында басылган «**Безнең юлымыз**»ны күрсәтергә кирәк. Анда Исхакый элегрәк әйтелгән, татарларның, үз милли үзаңын саклап, Европа мәдәниятен кабул итү кирәклеге фикерен кабатлый да, моның милләткә хезмәттә иң беренче алда тотылган максат булырга тиешлеген әйтә: *«Эремәс өчен, бетмәс өчен, үземезне үз милли гөруһ эченә тыгарга, милли күбә тимерен кияргә фарыз дип ышанамыз вә шул күбә тимерене элгәреге замандагы тутыгуларыннан арчу лязем, шуның черекләрен яңгы корыч, яңгы милли тимер берлән сипләү фарыз дип беләмез.*

Шуның өчен безнең хәзерге матбугатымыз, әдәбиятымыз, мәктәбемез, мәдрәсәмез, җәмгыятьләремез, театрымыз, музыкамыз, тиҗарәтемез вә бөтен иҗтимагыятемез шул милли күбә тимерен ныгытырга корал булырга тиеш дип иман итәмез. Шуларның һәммәсен Русиядә төрек-татар баласының хәят тартышуында, мәдәни ныгуында көчләнүенә хезмәт итәргә тиеш, дип катгый итеп әйтәмез» (VII, 225).

Шунысы кызык: әлеге язмада Исхакый тагын бер фикерне калкуландыра, мисаллар китереп исбатлый: ул – татарларның үз үсешендә бары тик үз көчләренә генә таяну кирәклеге. Әлеге фикер Исхакыйның шушы, халкыбыз таянырга тиеш дип санаган «матдимәгънәви көчләр хакында» туктаусыз сөйләп, язып торуының сәбәбен дә ачык аңлата.

Шундый көчләрнең икесе – хатын-кызлар (мөслимәләр) һәм мәктәп-мәдрәсә, мөгаллимнәр-мөгаллимәләргә мөрәҗәгать, аларның татар җәмгыятендә әһәмиятен билгеләп халыкка эндәшү рәвешендә язылган «***Съездлар алдында***» (1917) дигән язма 1917 елның 24–27 апрель көннәрендә оештырылган Россия мөслимәләренең съездын һәм 1917 елның 16 апрелендә Петроградта уздырылган Бөтенроссия мөселман мөгаллимнәр киңәшмәсен каршылап, хуплап тәкъдим ителә.

Аның беренче өлешендә Исхакый төрки-татар хатын-кызларының җәмгыятьтәге роленә киң итеп туктала, аларны – миллилекне, милли үзаңны, телне, дин-иманны, мәдәниятне, йола-гадәтләрне саклаучылар дип олылый. Үткәреләчәк съездның *«хөр Русиядә хөр мөселман хатыннарының урыннарын тәгаенләр өчен, аның хокукын билгеләр өчен»* кирәк булуын искәртә.

Икенче съезд – мөгаллимнәр, мөгаллимәләр съездының мөһимлеге, автор фикеренчә, яшь буынны ничек тәрбияләү юлларын ачыклау, сузу белән билгеләнә.

Татар халкының язмышы, аның киләчәге мәсьәләсе Г. Исхакыйның мөһаҗирлектәге публицистикасының да үзәгендә тора. Берлинда, аннары Варшавада татар телендә нәшер ителгән «Милли юл» журналының беренче саны (1928, 23 декабрь) басма редакторы Г. Исхакыйның «Элек сүз» дигән программ мәкаләсе белән ачыла. Анда татарча газета булдыруның максатын билгеләп, әдип болай дип яза: *«Без Идел-Урал буенда вә Кырымдагы төрек-татарларның милли байрак тирәсендә берләшүләренә хезмәт итәчәкмез. Шулай ук мәмләкәт тышында төрле йирләргә сибелгән вә төрле мәдәниятләрнең тәэсире астында калган мөһаҗирләремезне, бигрәк тә Аурупаның төрле шәһәрләрендә укуда булган яшьләремезне милли рухымыз берлә сугарып берләштерергә тырышачакмыз. Шушы юлда кулдан килгән һичбер хезмәтне дә кызганмаячакмыз»* (X, 6).

Чыннан да, татар телле матбугатта язмалары белән Г. Исхакый милли вазгыятьне аңлату эшен дәвам итә. Күбрәк иҗтимагый-сәяси кимәлдә, ул Советлар Россиясендәге хәлләрне күзәтә, күләмле аналитик язмалар әзерли («Русиянең киләчәге», 1929 һ.б.). Мөһаҗирлектәге яшь буынны милли кыйммәтләрдә тәрбияләүгә игътибар итә («Яшь буынның милли тәрбиясе», 1930). Тарихи

хәтерне кайтаруны киләчәккә нигез итеп карап, татарларның тарихын өйрәнүдән дә туктамый («Идел-Урал», 1933 елда Берлинда татар телендә, Парижда рус һәм француз телләрендә, алга таба Токиода япон (1934), Варшавада поляк (1938) телләрендә дөнья күрә). Соңгы хезмәтендә Исхакый татарларны борынгы төрки цивилизациянең варисларыннан дип, Болгар дәүләте, Алтын Урда, ханлыклар дәверен күзәтеп бара; термин буларак «төркиләр» төшенчәсенә мөрәҗәгать итә, Алтын Урданы «төрки-монгол яки төрки-татар ханлыгы» дип исемли, Казан ханлыгы чорыннан алып «төрки-татар», «Казан татарлары» дигән исемнәрне файдалана. Аннан соңгы дәвер өчен «төрки-татар» атамасының кулай булуын әйтә.

Исхакый татар тарихын туктаусыз көрәш тарихы итеп карый, шул юлдагы мөһим күренешләргә, вакыйгаларга, аерым шәхесләргә тукталып бара. Бу күләмле хезмәттән аның үз халкының киләчәгенә өмет белән каравы да аермачык.

Тел

Кем ул, аңа тел биреп, тавышын яңгыраттырган кеше?
Г. Тукай

Шунысын да аерып әйтү зарур: әле генә мәйданга чыккан татар вакытлы матбугатында Гаяз Исхакыйның беренчеләрдән булып дөнья күргән мәкаләсе тел мәсьәләсенә багышланган була (Тел, 1905). Язучы аерым бер зыялыларның татар телен «әдәби тел» һәм «халык (гавам) теле» дип аерырга тырышуларын киләчәктә татар җәмгыятенә зур зыян салырга мөмкин булган проблема итеп күтәрә. Үз фикерләре дәлилле булсын өчен, төрек һәм рус мәдәниятендәге охшаш хәлләрне телгә ала. Ул халык теленнән аерым булган «әдәби тел» тудыруның, шул телдә әдәби әсәрләр, китаплар язып бастыруның «*безнең әдәбиятыбызны да үзенең рухыннан, үзенең тормышыннан, үзенең ләтафәтеннән аерырга, халкыбызны әдәбиятка дошман күрсәтергә хезмәт итә*» (VI, 16) башлауга китерүеннән шикләнә, шул турыда каләмдәшләрен кисәтә.

Мөһаҗирияттә Г. Исхакый татар теле һәм төрки телләр, алардагы реформалар, уртак төрки тел, яңа әлифба булдыру кебек көн

кадагына суккан мәсьәләләргә бик тирән аналитик буларак якын килеп, күләмле хезмәтләр яза.

Шуларның берсе **«Бөтен төрекләр өчен уртак төрек теленең барлыкка килүе мөмкинме?»** дигән баш астында «Төрек йорты» журналының 1925 елгы 13 октябрь һәм 14 ноябрь саннарында төрек телендә басылган.

Язма Исхакыйның тел мәсьәләсе белән җитди, фәнни нигездә кызыксынуы һәм шөгыльләнүе турында сөйли. Автор төрки телләрнең ике канатын – көньяк (төрекләр, азәрбайҗаннар) һәм төньяк-көнчыгыш (үзбәкләр, төрекмәннәр, казакълар, кара кыргызлар, татарлар, башкортлар, нугайлар) аера. Әмма аларның бер тел – төрки тел булуын ассызыклый. Әлеге аерманы әдип, нигездә, башка мәдәниятләр һәм телләр йогынтысы белән аңлата. Моның өчен төрки халыклар тарихына кереп китә, бик күп мисаллар китереп, бу мотивны урта гасырлардан XX гасыр башына кадәр китереп җиткерә.

Язманың аерып куелган икенче өлешендә автор, И. Гаспралының «Телдә, фикердә, эштә берлек!» шигарен искә төшереп, XIX гасыр ахырында төркиләрнең берләшү, яңарыш хәрәкәтенең эчтәлеге һәм әһәмияте хакында сөйләп уза.

Исхакый тел мәсьәләсенең татарлар һәм төркиләр өчен иң әһәмиятле – миллият, милли үзаңны, милли үсеш юлын билгеләүнең аерылгысыз – өлеше итеп карый. Шуңа күрә әлеге өлкәдә формалашкан дүрт тәгълиматны күзәтеп уза: төрек сүзен милләт атамасы буларак карау; кайбер төрки халыкларның килеп чыгышы «төрки түгел» фикере; кайбер төрки халыкларның генезисын монгол, фин-угорлардан эзләү; барлык төркиләрне, тел-сөйләш аермаларына карамыйча, бер телле дип санау. Исхакый соңгы фикер яклы булуын ассызыклый, аның киләчәктә төрки халыкларның үзләре тарафыннан да кабул ителәчәген фаразлый.

Шушы аналитик контекстта әдип үзен борчыган төп сорауларны куя: *«Хәзер без – төрекчеләр – бүгенге төрекчелек вазифасын ни рәвешле күз алдыбызга китерәбез? Бүген нәрсә эшләргә телибез? Безнең максатыбыз – төрек берлегедер. Ләкин безнең теләгебез – бөтен төрек кабиләләре өчен уртак бер мәдәният, гомуми бер мәдәният барлыкка китерү. Моның өчен бердәнбер юл – теле-*

безне берләштерүдер. Тагы да дөресрәге, безнең максатыбыз – аз гына белем алган кешеләр дә аңлар дәрәҗәгә килгән, югары үсеш алган гыйльми һәм әдәби төрек телен барлыкка китерү» (IX, 322).

Шул рәвешле, күләмле язманың калган өлеше хәзер төрки дөньяны, андагы аерым милләтләрне берләштерү һәм үстерү өчен нәрсәләр эшләргә кирәклекне аңлатып язылган. Беренче бурыч – телне берләштерү дигән Исхакый икенче бурыч итеп бер сәяси, фәнни, мәдәни үзәк булдыруны күтәрә.

Аның фикеренчә, XX гасыр башына гаять зур төрки дөньяда һәм гыйльми, һәм сәяси булып, *«милләтләрнең эчке һәм тышкы сәясәтләрен милли максатлар тирәсендә туплый»* алган ике үзәк хасил була (Шунда ук). Аның берсе – Истанбулда, *«көньяк төрекләренең мәркәзе»;* икенчесе Россиядә, Казанда, *«һәм ул соңгы егерме биш-утыз ел эчендә Русиядәге бөтен төрекләрнең мәгънәви мәркәзенә әверелде. Бөтен фикри хәрәкәте, бөтен гыйльми хәрәкәте башта Казанда барлыкка килә дә соңыннан Төркестанга, Казакъстанга, хәтта Кытай Төркестанына да барып җитә. Казан бөтен төньяктагы төрек өлкәләренә гыйльми, фәннидәби китаплар бирә. Казан бөтен төрек кабиләләренә мәктәп нигезләрен эшли, укытучылар җибәрә. Казан бөтен төрекләргә меңнәрчә, йөз меңнәрчә дәрес китаплары әзерли. Казан милли театр куя, милли музыканы барлыкка китерә. Боларның бөтенесен бөтен кабиләләргә тарата. Казан татар теле – чыгтай шивәләренең иң искесе һәм иң эшләнгәне. Үзбәкләр, төрекмәннәр, казакълар, кыргызлар өчен иң якын тел. Шуның өчен дә бу дәвердә Русия төрекләре арасында Казан мәркәз булачак, андагы кабиләләрнең телләреннән тупланган уртак бер әдәби тел барлыкка киләчәктер»* (IX, 323).

Әмма, Исхакый фикеренчә, Беренче бөтендөнья сугышы һәм революция ике мәркәзне дә югалтуга китерә, башка бер урында яңа бер мәркәз туугa да юлны кисә.

Инде автор әлеге үзәкнең нинди нигезгә корылырга тиешлеген билгели башлый. *«Иң башта академия корылырга тиеш. Бу академия, гыйльми буларак, төрекчелек нигезләрен тикшерергә, өйрәнергә тиеш, һәм бөтен фәнни реформалар төрек телендә алып барылырга тиеш.*

Икенчесе, бөтен төрек кабиләләренең тел белгечләреннән, әдипләреннән торган Төрки тел комиссиясен оештырырга кирәк. Бу комиссия, тел мәсьәләсендә тиешле карарлар алып, телне үстерү юнәлешендә хәрәкәт итәргә тиеш. Бөтен кабиләләр өчен уртак булган сүзләрне, кәлимәләрне туплап, мөкәммәл бер сүзлек әзерләнергә тиеш.

Өченче, бу юнәлештә эшләгән бер нәшрият барлыкка китерергә кирәк. Бу нәшриятның беренче вазифасы – бөтен төрек кабиләләрендә уртак булган легендаларны, хикәяләрне, әкиятләрне, халык җырларын төрек телендә бастырып чыгарыру.

Дүртенче, бөтен төрек кабиләләре аңлый алырлык бер телдә төрек тарихы, географиясен бастырып чыгарырга тиеш, урта мәктәпләр өчен дәрес китаплары әзерләп чыгарырга кирәк.

Бишенче, төреклек нигезләрен гыйльми һәм фәнни нигездә тикшерү, өйрәнү белән генә канәгатьләнмичә («Төрек йорты» кеби), халык арасында фикер таратуны максат итеп куйган атналык яисә көндәлек бер төрекчә гәзитә бастырылырга тиеш.

Алтынчы, бердәнбер мөстәкыйль Төркия дәүләте башка дәүләтләрдә яшәгән төрекләрнең милли рухларын саклап калу эшен үз кулларына алырга тиеш. Кирәк Милләтләр лигасында һәм кирәк Аурупаның иҗтимагый фикере каршысында төрек азчылык хокукларыннан мәхрүм ителмәве өчен тырышырга тиеш» (IX, 325–326).

Гаять ачык, акыллы бу программаны шәрехләү дә таләп ителмидер. Исхакый төркилек һәм миллият мәсьәләсендә бик көчле аналитик булып, әлеге язмада үзенең энциклопедик белемлелеген, тирән фикерләвен һәм фикеренең сыгылмалылыгын, вазгыять үзгәрүгә бәйле актуальләшүен дә күрсәтә.

Тел һәм миллияткә кагылышлы тагын бер язма **«Гарәп һәм латин әлифбаларын чагыштыру»** исеме белән «Төрек йорты» журналының 1926 елгы 6 февраль санында дөнья күрә. Язма төрки әлифбаны латинга күчерү мәсьәләсенә кагыла. Анда Исхакый Төркиядәге, Россиядәге латинчыларга каршы мондый алты дәлил китерә: *«без гарәп әлифбасын инде мең елдан артык кулланганга күрә, бу әлифба милли традициябез хәленә килгәндер, һәм моннан ваз кичү – милләтнең бер ягын кыру, димәктер»; «мең ел дәвамында гарәп әлифбасы белән бөек бер төрек әдәбияты барлыкка кил-*

гән. Латин әлифбасы кабул ителгән тәкъдирдә, болар илле елдан соң, хәзер орхон-уйгур язуы белән язылган китапларыбыз кебек, бары тик белгечләрнең кулларында калачактыр, һәм халкыбызның тарихи бөеклеге билгесез калачак»; «кул эшләре сәнгатебезнең нигезен ватып ташлаячакбыз»; «гарәп әлифбасы – бөтен төрек кабиләләрен бер-берсенә бәйләгән җепләрнең берседер. Төркиядә нәшер ителгән төрекчә китапның бөтен төрек өлкәләрендә укыла алуы гарәп әлифбасы ярдәмендә тормышка ашырыла. Төрек кабиләләренең кайсысы булса булсын, латин әлифбасының кабул ителүе бу берлекне кырачак һәм мәдәни берлегебезгә зыян итәчәктер»; «латин әлифбасы кабул ителгән вакытта бу әлифба һәр өлкәдә аерым җирле шартлар һәм тәртипләрнең тәэсире белән ясалачак (...) һәр кабилә аерым мәктәпле, аерым әдәбиятлы кечкенә бер милләт булып калачак, һәм күршедәге кабилә аерымлыкларын игътибарга алмыйча, көчле бер мәдәнияткә ия булган милләтләр тарафыннан мәдәни яктан җиңеләчәктер, эриячәктер, бетәчәктер»; «төрек милләтенең күпчелеге мөселман булганга күрә, Коръән һәм догалар гарәп хәрефләре нигезендә булачак. Моның өчен балаларыбызга гарәп әлифбасын да өйрәтергә тиеш булачакбыз һәм уку-укыту системасында бер әлифба урынына ике әлифба кирәк булачактыр» (IX, 341–342).

Баку Тюркология корылтае алдыннан, әлеге дәлилләр ярдәмендә кавемдәшләрен латинга күчүдән кисәтергә теләп язылган бу мәкаләдәге фаразларның чынга ашканлыгы бүген инде бик ачык күренә.

Белем-мәгърифәт мәсьәләсе

Караңгыда идек, «Таң»ны аттырган кем?
Г. Тукай

Казан укытучылар мәктәбен тәмамлагач, Исхакый 1902 елда Оренбургтагы «Хөсәения» мәдрәсәсенә мөгаллим булып килә. Биредә ул татар җәдит мәктәбе белән якыннан танышу мөмкинлеге ала һәм монда да күп кенә заман таләпләренә җавап бирмәгән күренешләр белән очраша. Шушы тәҗрибәсе аңа, беренчеләрдән булып, мәктәпнең рухын тамырдан үзгәртү, аны «мөселман»

тәрбияләүдән – «татар» тәрбияләү мәйданына күчерү кирәклеген яңгыратырга ярдәм итә.

Бу юлдагы иң кызыклы язмаларның берсе – **«Мөгаллим вә мөгаллимәләребезнең бу көнге вазифалары нәрсә?»** (1913) мәкаләсе Петербургта узган (23.12.1913–4.01.1914) Бөтенрусия мөгаллимнәренең беренче съезды уңае белән язылган. Исхакый җәдит мәктәп-мәдрәсәләрен «мөселман» тәрбияләүне алга куюда тәнкыйтьли, аларның төп бурычы – «татар» тәрбияләү дип белдерә: *«Ләкин хәзерге замана бездән мәдәни мәсьәләләрнең иң төбе – балаларыбызны бертөрле тәрбия биреп, милли рухта җиткерү булганга, мәктәпкә күз карашыбыз, мәктәптән теләвебез мәгълүм бер юлга керми хәле бармы? Хәзерге мәктәпнең вазифасы – безнең киләчәк буыныбызны аңлы, укымышлы бер татар ясап чыгарудыр. (...) Мәктәп, өч-дүрт ел укыганнан соң, тәмам татар баласы йитештерсен. Аның рухы, аның теле, аның төшенчәсе, аның тойгысы татарча булсын»* (VI, 232).

«Нәрсә соң ул милли тәрбия?» дигән сорауга да күп кенә язмаларда җавап бирелә. Әйтик, «**Тукай мәктәптә**» (1914) мәкаләсендә Г. Исхакый милли тәрбиянең – баланы тормышка әзерләү, әдәбиятка мәхәббәт уяту, рухи тәрбия бирү, уйларга өйрәтү, әхлакый тәрбиянең – мәрхәмәтлелек тәрбияләү, эстетик зәвык булдыру икәнлеген берәм-берәм санап уза.

«Милли көй вә музыкабыз» (1914) язмасы сәнгать төрләрен, тел һәм әдәбият белән янәшә, милли үзаңны үстерүдә, балаларны татар итеп тәрбияләүдә беренче дәрәҗәдә әһәмиятле чаралар дип билгели. Ул: *«Безнең бер халык, мәдәни бер милләт булып яшәвебез өчен зур бер ярдәмчебез, зур бер нигезебез көйләр, моңнар, милли музыкабыз икәнлегендә һичкемнең шөбһәсе юктыр»* (VI, 279) дигән раслау белән башланып китә. Шунысы кызык: Г. Исхакый, беренчеләрдән булып, татар мәктәпләренә милли музыка дәресләре кертү хакында сүз башлый. Аның фикеренчә, көй-җыр – бала өчен миллилекнең, мәдәнилекнең нигезе.

Исхакый театр сәнгатенең мөһим көч була алуын аңлап, милли театр репертуарына да еш мөрәҗәгать итә. Үзе дә драма әсәрләре язып, аларда публицистикасында белдерелгән идеяләрне яңгырата. Әйтик, «Алдым-бирдем» (1907) комедиясендә ул тормышны үз-

гәртүне шәхес азатлыгына ирешүдән башларга чакыра. Символик рәвештә «Тартышу» (1908) дип исемләнгән драмасында татар дөньясын үзгәртү өчен тартышуга чыккан яшь геройлар тудыра, алар үрнәге халык массаларын көрәш юлына чыгарырга сәләтле дип белдерә.

Ул матбугат битләрендә татар театры турындагы язмаларын да дәвам итә. Әйтик, 1915 елның 27 декабреннән 1916 елның 5 гыйнварына кадәр Мәскәүдә Халык театрлары эшлеклеләренең бөтенроссия корылтае була. Исхакый «Сүз» газетасының 1915 елгы 30 декабрь санында «Милли җитешсезлегемез» дигән мәкалә белән чыгыш ясый.

Исхакый татарча тәрбия бирүдә хатын-кыз укытучыларга, мөгаллимәләргә өстенлек бирә. Бу фикер аның укыту-тәрбия турындагы һәр язмасында диярлек калкуландырыла. Еш кына әлеге фикер хатын-кыз мәсьәләсе белән дә кушылып китә. Төрки дөньяда хатын-кызларның һәрвакыт актив, ирләре белән янәшә торып тартышучы, тормышны үзгәртүчеләр булуы Исхакый тарафыннан тарихи мисалларда күрсәтелә. Бу юнәлештә иң соңгы язмаларыннан берсе – «**Төрек хатыны**» исеме белән «Төрек йорты» журналының 1926 елгы 5 гыйнвар санында дөнья күрә. *«Үзебезнең риваять, хикәя вә әкиятләребез төрек хатынын алдан күрүчән, ватанпәрвәр, фидакяр, гаиләсе өчен һәртөрле авырлыкларны җиңәргә әзер, аналык вазифасын үтәгән вакытта күрсәткән батырлыкны кирәк вакытта сугыш мәйданында һәм корал куллануда да күрсәтә алачагына ишарә итә»* (IX, 327) дип, язучы бик күп мисалларда хатын-кызларның җәмгыятьтәге роле турында сөйли, татар дөньясын үзгәртүнең бары тик хатын-кыз ярдәме, катнашы белән булырга тиешлеге, була алуын искәртә, бу юлда беренче башкарылырга тиешле бурычларны билгели.

Гомумән алганда, Г. Исхакыйның хатын-кызларны милли кыйммәтләрне саклаучы дип каравын да искәртергә кирәк. Бу, бигрәк тә, аның 1910 еллардан соң иҗат ителгән «Остазбикә» (1910), «Сөннәтче бабай»да (1911) хикәя-повестьларында күзгә ташлана.

Мөһаҗирлектә Г. Исхакыйның «Татарның кызы» (1943) романы языла, анда инде татар милләтенең, халыкның үзгәрү-үсү көче – аның гасырлар буе камилләшеп килгән традицияләрендә,

яшәү рәвешендә, аң һәм фикерләү үзенчәлегендә булуы ассызыклана. Башка халыклар тормышы контекстында язучы татарның тормыш итү-көнкүрешенең, гаиләсенең, андагы үзара мөнәсәбәтләрнең, көнитештәге бик вак кына детальләрнең дә матурлыгын, әһәмиятен идеаллаштыра, аларны хатын-кыз булдырган, саклаган, буыннан-буынга тапшырган асыл кыйммәтләр дип бәяли.

Әдәбият

Тугры сөйлә, тугры яз – хәвеф итмә һичбер кемсәдән,
Сабыр бул! Чөн төшмәмешдер эшләрнең сәһле сиңа!
Г. Тукай

Беренче әдәби әсәрләреннән булган «Бай углы» (1897 елда языла, 1903 елда басыла) повестенда язучы әсәренең максатын болай дип билгели: *«Милләтемездә шул мәсьәләне ислах фикере уянмасмы дип, мин шул эшләремезне булдыра алдыгым кадәр күрсәтмәк эстәдем. Җәнабе хак һәрберемезгә хак фикерләр биреп, хәмияте миллиямезне уяндырып, ватаныбыз, милләтемезнең файдасына тырышырга насыйп итсен!»* (I, 114). Әлеге сүзләр яшь әдипнең әдәби сүзгә нинди зур бурыч йөкләвен күрсәтеп торалар.

Алдарак телгә алынган «Тел» (1905) мәкаләсендә әдип әдәбиятка кагылышлы фикерләрен дә ачык җиткерә: *«...без, башка халыклар кебек, әдәбият берлән идарә кылыну гасырына җиттек. Моннан соң безнең халыкның тормышында да әдәбиятка иярү, әдәбият күрсәткәнчә йөрергә, булырга тырышу күренеләчәктер. Әдәбиятның халкыбызның киләчәге өчен зур файдасы булачак вә халкымызга юл башчысы булачактыр. Шуның өчен әдәбиятның ничек булуын вә ни кебек язылуын вә халкымызның нәрсәләргә мохтаҗ булуын тәмам ап-ачык күрсәттерүем, язучыларымызга шул иң кирәкле мәсьәлә хакында язу – бу көнге көннәрнең беренче дәрәҗә кирәкле эшләреннәндер»* (VI, 15). Өзектән күренгәнчә, Исхакый әдәбиятка җәмгыятьтәге әһәмиятле, ләкин кешеләр игътибарыннан читтәрәк калучы, яки җәмгыять әгъзалары күреп бетерә алмаган киң һәм актуаль мәсьәләләрне яктыга чыгаручы, шулай җәмгыятьне хәрәкәт итәргә, әлеге мәсьәләләрне чишәргә чакыручы көч итеп карый.

Г. Исхакый әдәбиятның нинди булырга тиешлеге хакында да һәрдаим сөйләп тора. М. Гафуриның «Үги балалар» китабына рецензиясендә (1908) әдәбиятны «тормышның көзгесе» дип атап, китаптагы чынбарлыкка туры килмәгән урыннарны тәнкыйтьләп уза. Шул ук елны Ярулла Вәлинең «Җанлы җеназа» китабына язган тәнкыйть мәкаләсендә дә тормышта була алмый торган хәлләр турында язуны хата дип искәртә дә, әдәбият хисләр ярдәмендә кешеләргә фикер тарата, уйларга, үз тормышын анализларга өйрәтә, үзгәрергә мәҗбүр итә дип ассызыклый.

Аныңча, язучылык таланты – тормышны тирән аңлау һәм киң гомумиләштерүләр ясауда. Каләм әһеле җәмгыятьтәге кимчелекләрнең сәбәбенә кадәр төшеп җитәргә, шул сәбәпне башкаларга күрсәтеп, җәмгыятьне әлеге тискәре яклардан арындыру өчен көрәшергә, сүзе, фикере, үткен акылы белән милләтне үз артыннан ияртергә тиеш. Сәнгать – фикерләү, җәмгыятьне бәяләү, тормышны аңлау һәм аңлату коралы, язучы – тормышны чын итеп сурәтләү остасы диюе белән Исхакый каләмдәшләрен көрәшергә өнди, талантлы әдип халыкка идеяләр, лозунглар җиткерә, уртак максатны күрсәтә ала дип саный.

«Граф Толстой» (1908) дип аталып, Л.Н. Толстойның 80 еллык юбилее мөнәсәбәте белән язылган мәкаләсендә әдип татар мәдәниятен үстерүнең аерым бер сукмакларын барлый; рус әдибенең татар җәмәгатьчелегенә хикәяләре аша гына билгеле булганлыгын искәртеп, Толстой шәхесен исә бары тик зур романнары («Война и мир», «Анна Каренина», «Воскресение») белән танышкач, фәлсәфи-эстетик хезмәтләрен укыгач кына аңлау, тану, бәяләү мөмкин дип белдерә. Толстойның фәлсәфи идеяләрен, әдәбият фәне хакындагы фикерләрен, безнең милләт өчен кирәкле, файдалы дип, тәрҗемә итәргә, таратырга чакыра.

1911 елда Төркиядә укылган **«Татар әдәбияты турындагы доклад»**ында да Исхакый үзенең татар әдәбиятына кагылышлы карашларын бик ачык билгели: *«...татар әдәбияты гомуми юнәлеше белән һичбер заман «сәнгать сәнгать өчен» төшенчәсен кабул итмәгән вә тагы да «сәнгать бер мәсләккә хезмәт итү өчендер» кагыйдәсенә буйсынуы булгандыр. Бу җәһәттән татар әдәбияты һәрвакыт бер фикерне куәтләүче, шул фикернең көрәшүче гаскәре*

булган» (VI, 198). Шул рәвешле, Исхакый татар әдәбиятын милли мәнфәгатьләргә, милләтнең рухи-мәдәни күтәрелешенә хезмәт итәргә тиеш дип каравын белдерә.

1913 елны «Сәнин» («Мәдәният») исемле төрек газетасына биргән интервьюсында Г. Исхакый әдәбияттагы өч чалымны күрсәтә: демократлык, сугышчанлык һәм максатчанлык. Демократлык, дигәндә, әдип, беренчедән, халык телендә язылу, милләткә якын тору, аңа хезмәт итүне, икенчедән, *«үз тормышыбыздан, халык тормышыннан, гавам хәятыннан алынуны»,* ягъни татар дөньясын үсеш күзлегеннән чыгып тасвирлауны, өченчедән, халык мәнфәгатьләрен якларга, фикерен яхшыртырга, зәвыгын үстерергә тырышуны күздә тота. Әдәбиятны нинди дә булса мәгънәви фикернең, иҗтимагый идеянең солдаты дип атап (сугышчанлык), язучылык миссиясен җәмгыятьтә һәм шәхси тормышта җаһиллеккә каршы һәм тәрәккый яклы булуда (максатчанлык) күрә*. Исхакый милләткә хезмәт итә торган әдәбиятны гына игътибарга лаеклы саный. Тәнкыйть эшчәнлегендә, хәтта поэзияне, Тукай, С. Рәмиев, Дәрдемәнд иҗатларын бәяләгәндә дә, шушы яктан якын килә.

«Милли фаҗига» (1914) мәкалә-тәгъзиясе Тукайның вакытсыз үлеменә нисбәтле сызлану белән сугарылган. Милләтебез үзенә бирелгән табигать бүләген бәяли, тиешле хөрмәт күрсәтә алмады, нәтиҗәдә Тукай бик иртә арабыздан китте дип, Исхакый Тукай яшәгән тирәлек, җәмгыятьнең аның иҗатына тәэсире хакында сөйли.

Апрель башында «Ил» газетасында дөнья күргән әлеге мәкаләгә җавап биргәндәй, Г. Ибраһимов «Йолдыз»ның шул ук елгы 2 сентябрь санында «Талант трагедиясе» дигән язма белән чыга. Тукайның тумыштан бирелгән таланты ачылмады дип, автор моның сәбәпләрен татар хәятында, әдәби мохитнең тарлыгында, табигатьтән читләшүдә, урынсыз мактауларда таба.

Моның белән килешмәгән Исхакый **«Тукай мәрхүм»** (1915) мәкаләсен язып, шагыйрьне *«шәһәрнең мәктәпләрендә, мәдрәсәләрендә, китапханәләрендә падишаһлык сөргән», «авылның мөгаллиме, мөгаллимәсе, шәкерте», хәтта «авылның урамына тәэ-*

---

* *Исхакый Г.* Шималь төрекләре әдәбиятына бер караш // Татарстан. 1993. № 8. Б. 35.

сир иткән Тукай» дип атый, аның халыкка тәэсире арта, тирәнәя генә барачагын фаразлый, «*Тукай – безнең яңа, мәдәни, милли тормышыбызның иң зур нигезе», «Аның олуглыгы, аның бөеклеге безнең милләтебезнең бөеклеге, олуглыгы белән мөнасиб*» (VII, 56), ягъни тәңгәл дип, XX гасыр башының зур шагыйре иҗатын җәмгыять, чор җимеше һәм шул җәмгыятьне үзгәртә алырлык көч итеп бәяли.

«Милли юл» журналының 1929 елгы 8 нче санында басылган «**Толстойның татар әдәбиятына тәэсире**» мәкаләсе язучының үз иҗатына карашын белдерүе, үз каләме тәэсир ясаган авторларны барлавы ягыннан кызыклы.

Мөһаҗирлектә дә Исхакый татар әдәбиятын үстерү, Татарстанда сүз сәнгатенең миллилеген саклау турында борчыла. Шундый язмаларының берсе «Яңа милли юл» журналының 1937 елгы 8 нче санында «**Татарстанда әдәбият вә матбугат**» исеме белән дөнья күрә. Анда язучының туган җирендәге әдәби мохит, мәдәни вазгыять белән яхшы таныш булуы күренә. Бер яктан, ул «*Бер халыкның әдәбияты өчен, шул халыкның үз тормышыннан мәүзугъ алыну гына түгел, әсәрдәге фикер мәгънәсенең дә шул халыкның үз тормышы шәраите (шартлары) эчендә баруы, укучыга һичбер нәрсәнең, һичбер моназараның чит-ят, чирканыч булмавы кирәк икәнен сизгәли башладылар*» (XII, 113) дип, татар әдәбиятының халыкчылык нигезенә кайтачагына ышаныч белдерә. Икенче яктан, совет идеологиясенең моңа ирек бирмәячәген күрсәтә: *«...советчы төрек культуры тудыру, советчы төрек-татар әдәбияты, төрек-татар театры вөҗүдкә китерү һичбер вакыт тормышка ашмаячактыр».* Шунда ук мәдәниятне үстерүнең бердәнбер юлын тагын бер кат ассызыклап уза: *«Бер халыкның культуры фәкать милли нигездә генә яшидер, милли нигездә генә үсәдер, тәрәккый итәдер, милли нигездә генә ул үзенең хосусиятен саклап, үзенең мәгънәви куәтен югалтмаенча, дөнья культуры эченә кыйммәте, кадере бар бер барлык булып керә беләдер*» (XII, 116). Бу сүзләрне дөньяви татар әдәбиятын тудыручыларның, үстерүчеләрнең беренчеләреннән булган әдипнең каләмдәшләренә васыяте дип тә карарга мөмкин.

Үз чиратында, татар милли әдәби традицияләрен мөһаҗирлектә саклауга ул әдәби әсәрләре белән дә хезмәт итә. «Гомумән

алганда, мөһаҗир Г. Исхакый 1917 елдан соң татар әдәбияты өчен яңа бер тарихи әһәмиятле миссия башкарды. Әдәбиятыбызның үткәндәге милли асылына һәм максатчанлыгына тугрылыклы булып калып, ул совет илендә мөмкин булмаганны эшләде, ягъни милләт яшәеше һәм язмышының мөһим мәсьәләләрен яктыртуын дәвам итте, моның белән Октябрь революциясеннән соңгы әдәбиятыбызны милли-мәгънәви яктан тулыландырды, баетты. Болар барысы Г. Исхакыйның XX гасыр татар әдәбияты тарихындагы феноменаль урынын билгели»*.

Татарлыкны – шәхесләр үрнәгендә ныгыту

И мөхәррир! Кайсына биргән яшен күз кибриа!
И мосаувир! Кемгә биргән пакъ вә чын сүз кибриа!
Г. Тукай

Г. Исхакый үз кавемдәшләре, татар халкы өчен тартышу юлын сайлаган, милләтенә акылы-фикере, матди байлыгы, сәләте-таланты, оештыру эшчәнлеге һ.б. сыйфатлары белән хезмәт иткән шәхесләргә игътибарлы була. Аның язмалары арасында үрнәк итеп кую, киңәш бирү, хаталарны күрсәтү, дусларча «чеметеп алу» да, карашлар тәңгәл килмәгәндә, усал тәнкыйть тә бар. Бу эшчәнлек юнәлешен ул мөһаҗирлектә дә дәвам итә.

«Төрек йорты» журналының 1925 елгы 11 нче санында төрекчә нәшер ителгән **«Габделкаюм Насыйри» (**Тууының 100 елы мөнәсәбәте илә) язмасы бөек мәгърифәтче эшчәнлегенә колачлы бәя биргән язма булып чыккан. Автор сүзен ерактан башлый: татарларның Казан бәйсезлеген югалтканнан соңгы мәдәни хәле, XVII, XVIII, XIX гасырлардагы үзгәрешләр күздән кичерелә. Автор XIX гасырның икенче яртысындагы мәдәни күтәрелешне Каюм Насыйри исеме белән бәйли һәм аны милләте өчен дөрес юнәлеш табучы дип олылый. Аерым алганда, ул К. Насыйриның, университет, рус галимнәре белән бергәләп, фән һәм мәгърифәт юлында эшли башлавын татарларга яңа мөмкинлекне: миллиятне, милли асылны саклап, Европа мәдәниятен, Европа рәвешендәге фикерләүне – кабул иттерү дип ассызыклый. Исхакый мәгърифәт-

---

* *Мусин Ф.* Милләт сагында // Казан утлары. 2008. № 2. Б. 104.

ченең календарьлар нәшер итүен, газета чыгарырга омтылыш ясавын, мәктәп-мәдрәсәләрне үзгәртеп кору эшенә керешүен, Европа мәктәпләрендә укытылган фәннәрнең (математика, медицина, тарих, география һ. б.) дәреслекләрен тәрҗемә итеп, халык күзаллавына яраклаштырып әзерләвен, рус теленең грамматикасын һәм русча-татарча сүзлек төзүен һ.б. хезмәтләрен күзәтеп уза. Автор К. Насыйриның татарларны милләт итеп формалаштыруның чишмә башында торган шәхесләрнең берсе булуын әйтә: *«Тормышының алдагы елларында өммәттән милләткә әверелдерү өчен тарихка, риваять, легендаларга, аеруча телгә булган ихтыяҗны әйбәт аңлаган һәм шул сәбәпле «Ләһҗәи татари» исемендә төрекчә бер сүзлек китабы мәйданга килгән, һәм иске әкият, хикәя һәм халык җырларын туплаган "Фәвакиһел җөләса" исемле зур әдәби әсәр иҗат иткәндер»* (IX, 307) дип, XX гасыр башы яңарышының К. Насыйри эшен дәвам итүчеләр тарафыннан тормышка ашырылуын билгели.

«Яңа милли юл» журналының 1933 елгы 4 нче санында **«Бөек остаз Исмәгыйль бәк»** язмасы дөнья күрә. *«Мәктәпләр мәсьәләсе, төрле төстәге төрле җәмгыятьләр ясау эше, тел төзәтү, әдәбиятны мәйданга чыгару, хатын-кызның хакын ачыктан-ачык мөхакәмәгә кую вә башкаларның – һәммәсенең замирлары Исмәгыйль бәккә кайтадыр, бөтенләенең тарихы Исмәгыйль бәктән башланып китәдер»* (X, 416), дип, Г. Исхакый аңа төрки дөнья яңарышының беренче карлыгачы буларак ихтирам күрсәтә.

Шунысын да әйтергә кирәк: И. Гаспралының вафатыннан соң Г. Исхакый «Ил» газетасының 1914 елгы 25 сентябрь санында шул ук исемдәге тәгъзия бастырган була. 1933 елгы мәкалә аны кабатламый.

«Яңа милли юл» журналының 1935 елгы 6 нчы санында Йосыф Акчураның вафатына **«Мәрхүм Йосыф Акчура бәк»** дигән тәгъзия басылган. Автор язмасын *«еракта-еракта яшәсә дә, рухан бик якын булган милли тартыш иптәше, төреклек куәтенең бер җәбһәдәге башчысы Йосыф бәк Акчураның вафаты хәбәре»* килүдән башлый (XI, 54). Аның биографиясен күп кенә ваклыклары белән сөйләп узганнан соң, Исхакый аның күзаллавына, аңына иң зур тәэсир ясаган вакыйганың Россиядәге 1905 елгы революция

булуын билгели, Төркиягә әйләнеп кайткач эшчәнлеген: *«Таркау төрек дөньясын мәгънән берләштерү, төрле-төрле өлкәләрдә вә төрле сәяси, иҗтимагый хәлләрдә яшәгән төрек халкы харси (мәдәни) берлеге аша милли берлегенә ирештерүнең идеологиясе»*н эшләү дип бәяли, шушы юнәлешнең *«эшчесе, мөгаллиме, байракдары»,* аның *тудыручысы, яшәтүчесе, юлбашчысы* дигән сүзләр куллана (XI, 61).

Исхакый Акчураның әйдаман булып җитешү сәбәпләре хакында уйлана. Үзе яраткан формада, ягъни санап барып, бу хәлне түбәндәгеләр белән аңлата. Беренчедән, аның төркичелек идеясенә тугры калуын, гомере буе шул бер максатка хезмәт итүен билгели. Икенчедән, бу юлга зур әзерлек узып килгәнлеген әйтә, ул узган зур сынауларны да берәм-берәм күздән кичерә, шулар аны *«киң төрекчелек»* фикеренә китерде дип саный. Тагын бер сыйфат буларак Акчураның *«эшлеклелеген»,* тырышлыгын, эшкә чумып яшәгәнлеген билгели. Бу эшлеклелекнең *«шәхси мәнфәгать өчен түгел, эш өчен»* булуы аны үз мохитендә югары күтәрә дип ассызыклый.

Шәхси сыйфатларыннан, әхлаклы, якты, ярдәмчел, тынычсабыр, изге күңелле, намус белән гамәл кылучы булганлыгы аерып искәртелә. Язма гаять тирән бәяләмә белән төгәлләнә: *«Тәңренең биргән көченең күләмендә бөтен милли бурычны тулы көенчә үтәп бездән аерылды. Төрек милләтенә иксез-чиксез мәгънәви мирас калдырып вә бик күп йөзләр, меңнәрчә шәкертләр җитештереп китте. Фикер иптәшләренә, шәкертләренә, аңлы милләттәшләренә, аны хөрмәт иткәннәргә аның киң мәгънәдәге төрекчелеген вөҗүдкә чыгаруын васыять итеп китте»* (XI, 65).

«Милли байрак» газетасының 1936 елгы 17 гыйнвар санында басылган **«Шиһабетдин әл-Мәрҗани хәзрәтләре»** мәкаләсе бөек шәхеснең 120 еллыгы уңаеннан язылган була. Г. Исхакый Мәрҗани калдырган мирас турында уйлана, хәзрәтнең тарих белән шөгыльләнүенә аерым игътибар бирә. Ул аны болай дип бәяли: *«Шиһабетдин әл-Мәрҗани үзенең озын гыйльми тормышында безнең Идел буена ачык күзле, дингә тугры карый торган бик күп шәкертләр җитештерде. Үзенең рисаләләре, дәресләре, вәгазьләре белән безнең илебездә хаким булган дини тәгассыбны җимерер-*

гә зур сәбәпче булды. Аурупа фәннәрен мәктәп, мәдрәсәләребезгә кертүдә юлбашчы булды. Дөньяга карашыбызның үзгәрүендә, Идел буе төрек-татарның мәдәниләшүендә вә төрек-татарны мәдәни мөселман ясауда беренче баскычны атлаучы булды. (...). Безнең Идел-Урал төрек-татарның милли тормышының корылуы дин белән милләтнең бергәлеге, берләшеп кулга-кул тотынып баруы нигезендә булганга, Шиһаб хәзрәт безнең милли тормышыбызның дини нигезен дә ныгытты. Милли тормышның бер дивары өстенә үскән мүкләрдән, төрле йирдә ябышкан черек чүрәктән тазартты вә, шулай итеп, бүгенге көндә милләтебезне саклыйбыз дигән авыр ташыбызның зур бер өлешен эшләште, җиңеләйтте. Шуңарга Шиһаб хәзрәт, безнең милләтчелек ноктасыннан караганда, ул бер имам гына, бер мөдәррис кенә, бер дин галиме генә түгелдер. Ул – милләтебезне яңа нигезгә корышучы, милләтебезнең киләчәк җил-давылда саклануы өчен аның тамырын тазартучы бер милли хезмәтчебездер, бер ил төзүчебездер» (XI, 108).

Ризаэтдин Фәхретдиннең вафатыннан соң Исхакый бер-бер артлы берничә мәкалә нәшер итә. «Яңа милли юл» журналының 1936 елгы 6 нчы санында **«Мөфти хәзрәтләре вафат»** дигән тәгъзия чыга, анда Исхакый Фәхретдиннең тормышын-иҗатын анализлый. «Милли байрак» газетасының 1936 елгы 12 июнь санында **«Олуг мөфти Ризаэтдин хәзрәт вафат»** дигән мәкалә дөнья күрә. «Яңа милли юл» журналының 1936 елгы 7–8 нче саннарында **«Мөфти Ризаэтдин хәзрәт»** мәкаләсе нәшер ителә, анда Исхакый Фәхретдингә багышланган җыентыкка материаллар туплау хакында да әйтә. Бу шәхеснең дә башкараган хезмәтләрен Исхакый бөтен төрки дөнья, аның алгарышы, яңарышы өчен мөһим гамәлләр дип атый.

Исхакый күп шәхесләр – төрки дөньяда гына түгел, гомумән, кешелек цивилизациясендә тирән эз калдырган затлар хакында күпсанлы мәкаләләр яза. Аларның фидакярлеген үз милләттәшләренә үрнәк, идеал итеп куеп, ул, әйтерсең лә, һәркемне уртак эш өчен яшәргә өнди. Бер үк вакытта аларның фикерләрендә, күзаллауларында, гамәлләрендә үз кавемдәшләрен якты киләчәккә якынайтырлык билгеләр, тәкъдимнәр, киңәшләр эзли, шулар белән илһамланырга, фикердәшләрен дә илһамландырырга омтыла.

* * *

Гаяз Исхакый – гаять зур публицистик мирас калдырган әдип, аның зур күпчелеген иҗтимагый-сәяси материаллар алып тора. Бу аңлашыла да. Патша Россиясендә «Таң йолдызы», «Тавыш», «Ил», «Сүз» кебек газеталар чыгарып, ул үз милләттәшләре белән һәм сәяси, һәм мәдәни иң актуаль сорауларны уртага салып сөйләшә. Милләт булып алга атлау өчен – халыкка аң-белем бирү, аның аңын активлаштыру, җәмгыятьтәге тискәре сыйфатлардан арынып, уңай үрнәккә йөз тоту, моның өчен актив көрәшкә-тартышуга кушылу кирәк дип өнди.

Мөһаҗирлектә дә милләт яшәеше турында кайгыртуын дәвам итеп, Г. Исхакый үзенең тырышлыгы һәм фикердәшләренең матди ярдәме белән 1928 елны «Милли юл» журналын ача (1930 елга кадәр чыгып килә); 1939 елга кадәр басма «Яңа милли юл» исеме астында Берлин шәһәрендә нәшер ителә. Әдип 1935–1945 елларда Мукден шәһәрендә «Милли Байрак» газетасын оештыруда катнаша һәм башта аның мөхәррире дә була. Галимнәр Исхакыйның мөһаҗирлектә 180 ләп публицистик мәкалә язганлыгын күрсәтәләр. Бу чорда Г. Исхакый татарны халык, милләт буларак саклап калачак, яшәтәчәк, үстерәчәк көчне, беренче чиратта, халыкның үзендә, аның мәдәниятендә, әхлагында, гадәтендә, акылында, дөньяга карашында – миллияттә таба, шуны югалтмау өчен тартышырга чакыра.

Дания Заһидуллина,
филология фәннәре докторы, профессор

Марсель Ибраһимов,
филология фәннәре кандидаты, доцент

ТЕЛ

«Нур»ның 4 нче нумирында «Мәкәрҗәдә» мәкаләсендә тел мәсьәләсе өстән-өстән генә булса да мәйданга куелмыштыр[1]. Бу мәсьәлә – бүгенге көндә, минемчә, бик зур һәм кирәкле эштер. Халкымызның киләчәгенең ничек булачагына мәсьәләнең алай йә болай хөкем ителүенең күп катышы булачактыр. Чөнки без, башка халыклар кебек, әдәбият берлән идарә кылыну гасырына җиттек. Моннан соң безнең халыкның тормышында да әдәбиятка иярү, әдәбият күрсәткәнчә йөрергә, булырга тырышу күренеләчәктер. Әдәбиятның халкыбызның киләчәге өчен зур файдасы булачак вә халкымызга юл башчысы булачактыр. Шуның өчен әдәбиятның ничек булуын вә ни кебек язылуын вә халкымызның нәрсәләргә мохтаҗ булуын тәмам ап-ачык күрсәттерүем, язучыларымызга шул иң кирәкле мәсьәлә хакында язу – бу көнге көннәрнең беренче дәрәҗә кирәкле эшләреннәндер. Бусы мәсьәлә[нең] мәгънәви тарафы булганга һәм бу эш, ягъни әдәбиятның нинди – ник файдалы, нинди – ник зарарлы булуын уйлау вә сөйләү гәзитәләрдә кыска мәкаләләр берлән генә бәян мөмкин булмаганга, мәсьәләнең тыш тарафы булган «тел» мәсьәләсе хакында бераз язмакчы булам.

Гәзитәнең нинди телдә язылуы, бер әдәби китапның, фәнни рисаләнең нинди шивәдә язылуы – һәрвакыт биреләчәк сөаль булдыгы кебек, халыкның, бигрәк укучы халыкның, башын вата торган мәсьәләдер. Бу мәсьәләнең баш ватуы – табигыйдер һәм халкымызның алга баруының фәннилеген белгертә торган шатлыклы бер зур эштер. Тел хакында бик күптөрле фикерләр барлыгы һәр кешегә мәгълүм булган кебек, шул фикерләрне хак дип үзләренә мәсләк итеп алган мөхәррирләр вә шул мәсләкләрендә яза торган язучыларымыз бардыр. Мин дә, шул язучыларның берсе булдыгы кебек, үзем бер мәсләк алып, шул мәсләкне хак дип тәмам ышанып,

---

Шивәдә – җирле сөйләмдә (диалектта).

шул мәсләгемдә генә халыкка хезмәт итә торган бер мөхәррирмен. Тел хакындагы минем мәсләгем күп кешеләрнекенә, хосусән, язучыларымызның мәсләкләренә, башкадыр.

Мәкаләдә күрелдеге кебек, «әдәби тел» һәм «гавам теле» кебек ике, ялган аерма ясаучылар, безнең карендәшләремез – госманлы төрекләре арасындагы кебек, бездә дә күрелә башлады. «Әдәби тел»дә китаплар мәйданга чыкты. Төрек әдәбиятын төрек рухыннан аерган төрек телендә качырган, төреклекне белмәгән госманлы мөхәррирләрнең шәкертләре безнең әдәбиятымызны да үзенең рухыннан, үзенең тормышыннан, үзенең ләтафәтеннән аерырга, халкымызны әдәбиятка дошман күрсәтергә хезмәт итә башладылар.

Бу язучылар бәлки үзләренең халыкка зарар итүен дә аңламый торганнардыр, бәлки файда итәмез дип уйлый торганнардыр. Ләкин тарих вә фән шаһиттыр ки, болар хата итәләр, төрекләрнең, госманлыларның хәле, русларның, западникларның эше безнең дә «госманлылар»ның мәсләкләре кая кадәр баралачагын бик ачык белдерәдер. Бервакыт төрекләр безнең әдәби телемез госманлы теле дип, телләренә әллә никадәр фарси, гарәби, француз сүзләреннән уйдырма ясап, әдәбиятларыны шул хәерче капчыгы берлән изделәр. Ләкин ни булды? Шул мөхәррирләрнең госманлы телендә язылган бер рисаләләрен, бер фарси, бер гарәп аңлар дәрәҗәгә китерделәр, ләкин төрек нишләде? Төрек, ягъни кауме төрек, гүя Истанбулда мәтбага юк кебек, бу китапларны, бу госманлы әдәбиятын белмәде дә, аңламады да, төрек булды да калды.

Төрекләрнең җитди мөхәррирләре төрекчә яза башладылар. Төрек рухын куйдылар, төрек китап күрде. Төрекнең үз әдәбияты булды, халык аңлый башлады. Русларның западниклары әдәбият французча булсын, рус теле тупас, язуны кабил түгел, әдәби тел безнең өчен гареби телләрнең берсе булырга тиеш, диделәр. Шулай иттереп, русларның бик күп мөхәррирләре французча да язганнар. Ләкин халык, рус халкы нишләгән? Рус халкы рус халкы булган да торган.

Ул алар язган китапларны аныкламаган да, укымаган да! Берсе безгә үзенең гадәтләре, табигатьләре, дине берлән якын булган вә

Ләтафәтеннән – матурлыгыннан.

Кабил түгел – кабул итми.

Гареби – көнбатыш.

икенчесе үзенең экономический положениесе берлән безнең берлән бер булган рус [һәм] төрек кавеме тарихи бу хатадан үткәннәр. Безгә дә яңгыдан шул хатаны тәкрар кылырга кирәкме, түгелме? «Әдәби тел» тарафдарларыннан сорыйм: әгәр алар һәр эшләрендә төрекләрнең госманлы мөхәррирләренә иярсәләр – кирәк дияргә тиеш, әгәр иярмәсәләр – моннан соң әдәби телне, Истанбул талчугыннан эзләмәенчә, Казан татарларыннан, Алтавыл[2] мишәрләреннән, Уфа башкортларыннан, Оренбург кыргызларыннан[3] эзләргә тиеш. «Бурыч»ны «форыж» дип, «пәрдә»не «фәрдә» дип, «улыр»ны «улур» дип язу әдәби язу түгел. Әдәби дип мәгънәсе ап-ачык иттереп аныклана торган һәр гыйбарәгә әйтелә.

Бер мәкалә әдәби булыр өчен, башында «сайә вә ийәи падишаһидә» дип башлап, ахырында «бәндәләре» гыйбарәләре берлән бетерелү[4] кирәк булмаенча, ни хакта язылганлыгы һәр укый белә торган кешегә тәмам аныклатырдай булу берлән буладыр. Шуның өчен мин әдәби телне үз телемез димен, үземез сөйли торган телдә язарга тиеш димен һәм язамын. Минем мәслэгемдә язылган китаплар һәрвакыт халык арасында күп таралып, күп укылачак вә халыкка күп файда китерәчәктер.

«Әдәби тел»дә язылган китапларны «әдәбиләр» үзләре генә укыячаклар, халыкны әдәбияттан мәхрүм итәчәкләр. «Әдәбиләр»нең җавапларын көтәм.

ГРАФ ТОЛСТОЙ

Рус гәзитәләренең һәммәсе дә Толстой хакында, аның сиксән яшьлек бәйрәме хакында мәкаләләр язалар. Толстойның сиксән яшь тулган көнен бөтен дөньяның бер әдәби бәйрәме ясау хакында фикерләр бәян кылалар. Бәйрәмнең ничек ясалырга тиешлеген сөйлиләр, язалар.

Петербург, Мәскәү вә башка зур шәһәрләрдә Толстой бәйрәме комитетлары ясала, бәйрәмнең программалары корыла. Чит мәмләкәтләр дә тик ятмыйлар, алар да Толстойны беләләр, алар да Толстойның дөньяда бик сирәк тора торган кешеләр җөмләсеннән

Сайә вә ийәи падишаһидә – хөрмәтле падишаһ күләгәсендә.

идекен, үзенең каләме берлә бине бәшәргә зур хезмәт иттекен хәтерләреннән чыгармаенча, Толстойның бәйрәмен бөтендөнья бәйрәме ясарга тырышалар. Аурупаның бик күп шәһәрләрендә, хосусән, Америкада, Толстойның бәйрәменә бик чын күз берлә карап, бәйрәм өчен анда да комитетлар ясыйлар, бәйрәм өчен хәзерләнәләр. Бәйрәмнең ничек ясалуы хакында әлегә кадәр ачык мәгълүмат булмаса да, бәйрәм өчен проектлар күптән гәзитәләрдә бихаккый бәхәс кылына. Шул проектлар да төрле яктан мөляхәзә кылына. Бәгъзе кешеләр Толстойның мөхәррирлек хакын сатып алып, шул көннең хөрмәтенә Толстойның мөхәррирлек правосын бөтен бине бәшәргә бүләк итмәкче булалар, ягъни Толстойның үзеннән дә, аның варисларыннан да сорамаенча, Толстойның әсәрләрен теләсә кемгә бастырырга ярый торган итмәкче булалар. Бунын саясендә Толстойның әсәрләре өчен мөхәррирлек гонорары түләргә тиеш булмаганга, аның әсәрләре очсыз сатылып, халык арасында күп таралырга сәбәп булыр. Шуның аркасында Толстойның фикри әдәбиясе берлә танышу җиңгел юл дип уйлыйлар. Бәгъзеләре шул көн хөрмәтенә Толстой исеме берлә аталган ибтидаи мәктәпләр ачуны мәслихәт күрәләр. Гыйлем тарату, балалар укытуда бик күп гайрәт кылган графның бәйрәмендә мәктәпләр хәзерләргә кирәк, шул көннең хөрмәтенә әллә никадәр балаларга мәктәпләр ишеге ачарга кирәк, диләр. Бәгъзеләре, Толстой әсәрләренең барысын да бергә җыеп бастырып, очсыз бәһадан саттырырга кирәк, шулай итеп, аның фикеренең киңрәк таралуына хезмәт итәргә кирәк, диләр. Ләкин Толстойның әсәрләренең бик күбесенә Русиядә басылырга, сатылырга рөхсәт бирелмәгәнгә, бу фикер мәйданга чыгарылмас, диләр. Тагы моңарга башка әллә никадәр проектлар тәкъдим итәләр. Озак үтмәс, бу проектлар гәзитә битләрендә дә мөляхәзә кылынып беткәч, Толстой бәйрәменең комитетлары, мәҗлесләренә күчеп, бәйрәмнең ачык программасы да игълан кылыныр. Вакыты йиткәч, бәйрәм ясалыр. Ләкин безнең гәзитә укучыларымыз, безнең мескен, һәрнәрсәдән мәхрүм татар балаларымыз, бу бәйрәмнең программасын мөляхәзәдән элек, Толстой кем соң, дигән сөальне бирәчәклăрдер. Аның әдәбият

Бине бәшәр – адәм балалары.
Бихаккый – хаклык өчен.
Саясендә – нәтиҗәсендә.

галәменнән бик ерак башы Толстойны әллә нинди бер зур генералдыр, фәләндер, дип генераллар арасыннан эзли башлаячактыр.

Вакыйгъда, шулкадәр бөтен Русия, бөтен Аурупа, Америка хәтле бөтен галәме сиксән яшен бәйрәм итәргә хәзерләнә торган Толстой кем? Ул генералмы, әллә ул, Порт-Артур сугышында бик егетлек күрсәтеп, медальләр, орденнар алган бер каһарманмы? Юк, түгел. Толстой япун сугышына бару, ул сугышка баручыларның да, сугышчыларның да дошманы. Ул сугышны нинди генә булса «үтерешү генә» дип карап, сугыш фикере берлә сугыш кылучыдыр. Соң, алай булгач, ул әллә министр-фәләнме? Юк, түгел! Толстой министрлар, губернатор вә һәртөрле чиннар, чиновниклар, мәхкәмәләрне бәшәр сәгадәте, рәхәте өчен зарар итүчеләр, бәни бәшәрне алга баруыннан тотып торучылар дип уйлап, алар берлән дә каләме, фикере берлә кешенең – «личность»ның хөррияте өчен тырышучыдыр. Алай булгач, Толстой әллә руханилар башлыгы митрополит фәләнме? Юк, түгел, (Толстой христиан диненең официальный гадәтләрен, гыйбадәтләрен инкяр кылучы, шуңарга мәҗүсилек дип карауч, шуның берлә тартышучы, рәсми христианлыктан чыгарылып, дәһри исеме бирелмеш бер кешедер). Соң, алай булгач, Толстой кем? Әллә бик зур баймы? Юк, түгел. Толстой – милекне яратмый торган вә мөлкәткә урлау дип карый торган бер кешедер. Алай булгач, Толстой кем соң?

Толстой – баш берлә уйлый торган, уйлаганын беркемнән дә курыкмый, бик матур иттереп яза торган бер мөхәррир. Толстой – дин мәсьәләсендә рәсми христиан мәзһәбенә, әхлак мәсьәләсендә казенный әхлакка, мещан әхлагына, социальный экономия мәсьәләләрендә иске фикерләргә каршы килә торган бер философтыр. Толстой – әдәбият галәмендә, рус әдәбиятында көндәше бик аз күренә торган бер художниктыр. Менә бу көннәрдә бөтен мәдәни галәм шул христианлыктан чыккан, дәһри дип игълан кылынган Толстойның бәйрәмене итәргә хәзерләнәләр. Аның язган әсәрләренең кыйммәтене аңлаганлыкларыны, аның өйрәткән идеясене тәкъдир иткәнлекләрене, аның әдәбият галәмендә тудырган матур, мәгънәле әсәрләрен онытмаганлыкларыны белдерергә, шул әсәрләр, шул фикерләрнең тууы шатлыгына бәйрәм ясарга хәзерләнәләр.

Мәхкәмә – хөкем йорты, суд.
Бәшәр сәгадәте – кешеләр бәхете.

Соң Толстой шундый бөтен дөнья бәйрәм итәрлек мөхәррирме? Әйе, Толстой кебек письменосец, дөрест теле, татлы тасвиры, матур мисалы, мәгънәле, әхлаклы нәрсәләр язучы, түгел рус мөхәррирләре арасында, Аурупа мөхәррирләре арасында да бик аздыр. Аның «Война и мир» («Сугыш һәм солых»), «Анна Каренина», «Воскресение»се бөтендөнья әдәбиятында беренче дәрәҗәдә булдыгы кебек, бөтен мәдәни халыкның телләренә тәрҗемә кылынмыштыр. Толстой үзенең бу әсәрләре берлә бөтен дөньяга каршы үзенең художниклыгын, үзенең чын әдиплеген исбат итмештер.

Моңарга башка христианство хакында, фәлсәфә хакында вә башка мәсьәләләр хакында әллә никадәр китаплары, рисаләләре бардыр. Ләкин безнең татар галәме Толстойны беләме? Безнең татар әдәбияты Толстой берлә танышмы? Әйе, беләдер. Ләкин безнең Толстойны белүемез дә үземезгә бертөрле – «татарча» булганга, шөбһәсез, чын Толстойны без белмимез. Бервакытны Толстой рәсми христианлыктан чыгарылгач, безнең татарлар, Толстой мөселман булган икән, дип йөргәннәр иде. Әлбәттә, бу сүзне дә хәрчәүнәдән-хәрчәүнәгә сөйләп, бик кабартып, бик күп кешегә Толстойны танытканнар. Күп кешегә Толстойның әсәрләрен укырга да сәбәп булганнар иде дә, Толстой мөселман булганы юкка, болай тану – шөбһәсез, безнең наданлыгымыз. Аның кем идекене белмәвемездән генә килгәнгә, буңарга белү диярлек түгел иде. Әдәбият галәмемез Толстойны алай да белми иде. Әдәбиятымыз арасында Толстой бөтенләй үк юк булмаса да, аның әсәрләренең тәрҗемәсе бик аз булганга, болар Толстой берлә танышырга җитәрлек түгелдер. Бу тәрҗемә Толстойның кечкенә әсәрләре булганга, Толстой фәлсәфәсе хакында, әлбәттә, ачык бер фикер алырлык түгелләрдер. Толстойның әсәрләреннән «Суратская кофейня» дигән бер кечкенә әсәрен иң әүвәл 1900 елларда Мәхмүт әфәнде Алмаев тәрҗемә кылган булса да[1], үткән елны Хөсәен әфәнде Әбүзәров та шуны тәрҗемә иткән булса да[2], икесенең дә тәрҗемәләре әлегә кадәре матбугат мәйданына куелганы юктыр. Аннан башка «Беренче аракы ясаучы» дигән пьесасын Садри әфәнде Максудов тәрҗемә кылган булса да, ул да цензор рөхсәт бирмәгәнгә басыла алмаган иде. Мин школада вакытта школа иптәшләремнән бер егет берлә Фуад әфәнде Туктаров «Карма» дигән әсәрен тәрҗемә кылганнар иде. Һәм дә минем тәрҗемәм – Гогольнең әсәрләреннән

«Борынгы алпавытлар» берлә бергә бастырырга миңа тапшырганнар иде. Ул вакытларда китап бастырулар бик авыр булганга, мин үзем бастыра алмасам да, бераз еллар үткәч, «Әл-гаср әл-җәдит» журналында басылган иде. Тагы шул арада кем тарафыннандыр тәрҗемә кылынып, «Алла белә, тиз әйтми» исемле бер хикәясе басылып таратылды[3]. Моннан кала безнең татар әдәбиятымызда Толстойның бер әсәре дә юктыр. Аның кемлеге хакында да, аның фикере, фәлсәфәсе хакында да бер рисалә дә юктыр. Шулай булгач, без, татарлар, үземезнең ватанымызның иң зур мөхәррирен, иң зур әдибен иң аз белүчеләр, аның хезмәтен иң аз тәкъдир кылучылар булып каламыз. Шулай булса да, безнең халык, безнең әдәбият галәмемез Толстойның бу бәйрәменә кушылырга телиме? Кушылырга теләсә, ничек бәйрәм итмәкче була? Моңганча укыган гәзитәләремә карап хөкем иткәндә, аларның шул мәсьәлә хакында бер сүз язмауларын хәтергә китергәндә, әлбәттә, юк, без бәйрәмгә кушылмыймыз, кушылырга теләмимез, дип җавап бирергә тугры килә. Ләкин бу җавап тугры булса да, мин бу җавапны бирмәскә телим һәм дә үз тарафымнан без Толстой бәйрәменә кушылырга, аның бәйрәмен бәйрәм итәргә тиеш, димәкче булам. Соң без ничек бәйрәм итәргә тиеш? Бу мәсьәләгә ап-ачык җавап бирә алмасам да, хәзердән Толстойның безнең халыкка файдалы әсәрен тәрҗемә кылырга тотынырга тиеш вә мөмкин кадәр бәйрәм көне – августка кадәр тәрҗемәне бастырырга тырышырга тиеш, димәкче булам. Тагы шуның өстенә шул тәрҗемә кылучылар, бастырырга хәзерләнүчеләр Петербургтагы «Комитет почина» исемле Толстой бәйрәменең баш комитетына мөрәҗәгать кылырга тиеш, дип беләм. Әгәр тәрҗемәдән соң бастыручылар табылмаса, шөбһә юк, комитет үз акчасына да бастырып таратыр иде, дип уйлыйм. Шулай булгач, эш нидә кала? Эш тәрҗемәчеләрдә кала. Безнең татар язучылары арасында тәрҗемәчеләр бармы? Әлбәттә, бар. Араларында бик начарлары бик күп булган кебек, бик оста тәрҗемә кылучылары да юк түгел. Менә шундый яхшы тәрҗемә кыла белүчеләр, Толстойның фикерен файдалы дип ышанучылар шул эшкә тотынырга тиештер. Шулай итеп, юбилейга кадәр берничә әсәрен тәрҗемә кылып, таратып, халкымызны чынлап Толстой берлә таныштырырга хезмәт итәргә тиештер. Менә шул көндә безнең татар балаларының Толстойның китапларын укулары, аның фикерләре

берлә фикерләнүләре безнең Толстой бәйрәмемез булыр, безнең Толстойның сиксән еллык юбилейсенә кушылуымыз булыр.

ЭЛГӘРЕ ҺӘМ ХӘЗЕР

Элгәре бер кавем, бер милләт булып тору хәзергегә караганда бик күп ансат иде. Йир-су, әлхәмделилля, һәр йирдә киң иде. Табигать ашлана-ашлана арымаган, йир ашлык үстерә-үстерә җончымаган. Урман күп, болын-ялан мул, су буе, урман эче файдалы-зарарлы әллә никадәр киек хайваннар берлән тулган. Күлләр, батсаклыклар, тугайлар, утраулар кош-корт берлән капланган иде.

Ашау-эчү мәсьәләсе хәзерге кебек җан мәсьәләсе түгел. Туклык ул кадәр һәркемнең идеалы гына булырлык ерак түгел иде.

Табигать үз йимешен, яшелчәсен юмартча үстерә, үзе атын, сыерын, сарыгын, кәҗәсен, тәкәсен симертә иде. Шуларның итләре, майлары азык була. Йоннары, тиреләре кием-салым, мендәр-юрганга әверелә иде.

Халык табигатькә якын торганга, кием-салым да үзләре күргән нәрсәләрдән үрнәк алыбрак эшләнгәнгә, кешенең киеме берлән боланга охшавы, аю төсле булуы беркемне дә көлдерми, беркемгә дә гаҗәп тоелмый иде.

Ашау-эчүдә дә тәмнәр-татлар хәзерге кеби төрлеләнмәгәнгә, аш хәзерләү дә авыр түгел иде. Майлы шурпа пешерә белү, сөттән куе катык, кызыл корт, май ясый ала белү – хатыннарны уңган дәрәҗәсенә мендерә иде.

Илне, йортны саклау, өйрәнгән болыннар, күргән урманнар, суларда хуҗалыкны башкаларга бирмәү вазифасы, әлбәттә, ирләрнең җилкәсенә төшкән вә шуның өчен аларны төрле кораллар ясарга өйрәнергә мәҗбүр иткән иде. Ләкин ул вакыттагы кораллар да зур ташлар, агач җәяләр, соңга табарак кына кылычлар, хәнҗәрләр генә булганга, аларны эшләү дә ул кадәр мәшәкатьле, тормышның башка ягына зур тәэсир итәрлек түгел иде.

Һәр төрек карты шуларны ясый белә, һәр төрек егете шуларны истигъмаль итә ала. Һәр төрек, кирәк булганда, шуларны күтәреп,

---

Истигъмаль итә – куллана.

дошманга каршы чыга. Илне яудан саклый, илен киңәйтә, урманын, суын, болынын озайта иде.

Хатыннарның табигатьләрендәге бик зур урын тоткан матурны сөю тойгысы да күбрәк аларның күзләрен тирә-яннарындагы сулар, урманнар, кошлар, кортлар, үләннәр, чәчәкләр, күбәләкләргә таба төшерә, шуларның матурлыгыннан ләззәтләндерә, шулардан үрнәк алдырып, күркәм нәрсәләр ясарга гайрәтләрен бора иде.

Аларны үләннәрдән, җитеннәрдән, йоннардан киндерләр, паласлар тугыта, аларны бизәкләргә, челтәрләргә, чигәргә, чүпләргә өйрәтә иде.

Шомырт кеби кара күзле, озын кара сачле кызлар, атка менеп, көтү куганда очраса, йөрәкне еш-еш типтерә торган батыр егетләргә якалар чигәләр, сөлгеләр чүплиләр, яулыклар челтәрлиләр иде.

Дошманның угына, кылычына күкрәк киереп барганда, күз алдында калкан булып, аны саклый торган, яралану-үлемне оныттырып, аны баһадирлыктан баһадирлыкка итә торган зифа буйлы, күркәм сынлы кызларга батырлар бөтен һөнәрләрен, белемнәрен җыеп, челтәрләр, алкалар, беләзекләр ясыйлар. Аларны сач такымнар, чулпылар, дәүвәтле касбаулар берлән бизиләр иде.

Ул чакның ерчысы шул кызларның йөзе ай кеби нурлылыгын, сүзе бал кебек татлылыгын, күзе урман эчендәге караңгы күл кебек тирәнлеген көйли, сугышта дошманны куян кебек качырган иярле атлар, бизәкләгән, чәчәкләгән кылычлар алып кайткан егетнең батырлыгын көйли иде.

Дөрест, ул вакытта да кайгылар, бәхетсезлекләр булган. Ил өстенә җау килә, йортның-йирнең яме китеп, иске төрек хатынын, баласын-чагасын ташлап сугышка чыга иде.

Бөтен йорт, бөтен ил өмид берлән өмидсезлек арасында кала иде.

Ләкин караңгы болытлар бик тиз агып бетә. Җиңү ерларын ерлап, яралар берлән бизәкләнеп, ирләр, егетләр кайтып киләләр. Илгә шатлык ямен китерәләр иде. Шуннан соң башланган туйлар, мәҗлесләр һәммә кайгыны оныттыра, күз алдыннан озата иде. Кымыз кәефне китерә, әче бал телне ача, тамакны ерларга кытыклый, батырлар җиңүләрен ерлыйлар. Шул җиңүне бөтен илнең

Сач такым – чәчкә тага торган бизәнү әйбере.

өстеннән бер вакытта да китмәсен, йиремездә, нигеземездә күмелеп калсын, дигән кебек, таза аяклары берлән йиргә таптыйлар, бииләр. Курай, сорнай аларның бетерә алмаган нечкә мәгънәләрен әйтешеп куя. Кызлар, хатыннар, сөйгәннәре берлән күзләр кысышып, тагын сугышуга дәрт вә гайрәт бирәләр иде.

Сөт-катык күп, ит-май мул, абыстайлар таза, нык. Сугышта вә яуда үлгәннәр йиренә бер урынына өч туа, халык арта, көчле эшче, аучы, сугышчы күбәя.

Кояш һәркөн чыгып, илгә рух-җан бирә.
Тук тормыш тонык кына үз юлыннан ага.

Ләкин кояш төрекләргә җинаять итә икән. Алар аңарга гыйбадәтләре өчен, аны сөюләре өчен, ул үзләрен генә саклый, төрекләргә генә яктылык бирә, аларга гына көн күрсәтә, дип игътикадлары дөрест түгел икән.

Кояш төрекләргә тереклек биргән кебек, аларның илләрендә мал-туар, кош-корт, үлән, чәчәк үстергән кебек, башка илләргә дә шул хезмәтне итә икән.

Шул алдану-хурланудан, шул көнләүдән төрекләр чыдаша алмаенча, башка илне бетереп, кояшның йомшак елысын, мәхәббәтен үзләренә генә калдырыр өчен, үзләренең көндәшләрен бетерер өчен, башка илләрнең өстенә атылалар.

Сулар, елгалар кичәләр, таулар, болыннар үтәләр. Әллә никадәр илне бетерәләр. Әллә никадәр милләтне мәхкүм итәләр. Дөньяның астын өсткә китерәләр. Сасып, череп яткан Бизансы мәмләкәтен, картаеп бетеп, ыңгырашып яткан Рума дәүләтен себереп ташлыйлар.

Шуннан соң, тарих бабайның кушуы буенча, күрмәгән вә уйламаган йирләргә хуҗа булалар. Ишетмәгән, белмәгән халыклар берлән күршеләшәләр.

Колакка кермәгән, борынга исе сугылмаган гадәт вә диннәр берлән кодалашалар. Төрек халкы тарала. Бер ботагы анда, бер ботагы монда таба үсә башлый. Бер төрлесе гарәпләр берлән күршеләшеп, алардан үрнәк алырга керешә, бер төрлесе фарсы-

---

Игътикад – ышану.

Мәхкүм итәләр – кол итәләр, хөкемгә тарталар.

Бизансы – Византия.

Рума – Рим.

ларның хуҗалары булып алып, аларның гадәт вә диннәрен кабул итә. Бер төрлесе славяннар берлән күршеләшеп, алар берлән дуст вә дошман мөнәсәбәткә керешә. Боларның һәммәсенә дә тирә-юньнең тәэсире булганга, һәммәсенә дә күрше-фәләннең бәрелеше-сугылышы булганга, төпләре бер булса да, еллар, гасырлар үткән саен, бер-берсеннән ерагая баралар. Үзләренең табигатьләрендәге иярченлек боларның араларын тагы да озайта төшә. Гарәп иярченнәре үзләрен гарәп дип, фарсы иярченнәре фарсы дип, элгәреге туганнарын танымас дәрәҗәгә йитәләр. Киң сахралардагы кыргызлар, Идел буена хуҗа булып утырган татарлар гына шул иярченлек бәласеннән бераз котылып калалар. Яннарында дин, гадәт җәһәтеннән үзләрен ияртеп, җиңеп китәрлек милләт булмаганга, миллият, каумиятләрен башка төрекләргә караганда ныграк саклый алалар. Шул хасиятләре аларны бөтен төрек әкъвамы арасында беренче уларак төрек рухының сакчысы иттереп танытырга сәбәп була. Шул ук хасият аларның җилкәләренә бик зур йөк, төрек әкъваменең төреклек рухын саклап, Аурупа мәдәнияте берлән ашлану йөген тага.

Моңача кадәр һәр халык, дустлык, дошманлык мөнәсәбәтендә үзенең киемен киенеп, гадәти диненә бөркәнеп кенә мәйданга чыкканга, халыкларның бер-берсенә бәрелешләре-сугылышлары да өстке кат эшләрендә генә булганга, һәр халыкның мәгънәвияте, эчке тормышы үзеннән-үзе бер юл берлән акканга, әлбәттә, «үзлекне саклау» авыр булмаган. Ләкин бу көнге көндә Аурупадан килә торган зур мәдәни агу бөтен тамырларымызга кадәр барып йиткәндә, аның әдәбияты, театры, фәлсәфәсе, музыкасы, фәне, сәнаигы нәфисәсе рухымызга туктамаенча төртелеп торганда, аның вәхши пычрагы, әхлаксызлыгы, сатлыклыгы һәркөн искедән калган әхлактагы ныклыгымызның кырыйларын кимерә торганда, аның техникасы, тиҗарәте, экономиясе, сәясәте Дәҗҗал адымнары берлән җимерелеп өстемезгә килгәндә, шуларга каршы тору куәте бөтен төрек халкында вә хосусән, безнең Идел буе татарларында бармы?

Әллә таш кебек каты, тимер кебек нык, эреми, тузмый торган шул халыкны эретергә Аурупада дәва, кислота табылдымы?

Әкъвам – кавем.

Тиҗарәт – сәүдә.

Безнең хәзерге тырышуларымыз, безнең милләт, каумиятемезне саклар өчен эшләнгән вә эшләнәчәк эшләремез суга салынган бер бөртек тозны эремәсә иде дип Алладан сорау, пәйгамбәрләрдән ярдәм теләү, хуҗалардан мәдәд эстәү генә түгелме?

Йитмеш миллионлы төрек халкы исеменнән шул коточкыч сөальгә җавап бирергә мәгълүматым да, көчем дә йитмәсә дә, Идел буе төрекләренең тамырларының һәр селкенүен, йөрәкнең һәр тибүен иң якыннан тыңлап, күреп, белеп торганга, аларга гаид кыйсемдә бөтен канәгате вөҗданиям берлән «бар» дип җавап бирәм.

Идел буенда гарәптән агып килә торган икенче туфан да басмаслык көч бар.

Идел буенда шул зур агымның эченнән энҗесен таштан, алмазын пыяладан, сөтен судан, дәвасын агудан аерырлык аңлау бар.

Идел буенда шул «бар»ны нигезгә салып, икенче, өченче «бар»ларны тудырырлык, өченче, дүртенче «бар»ларны үстерерлек, чәчәкләндерерлек хәзерлек көч бар, бар.

II

Шул «бар»ларның барлыгын сукыр күрсен, чукрак ишетсен өчен, гафуыгызга таянып, сезне татар тормышының артына таба еракка түгел генә алып китмәкче буламыз. Хәтереңездән XIX гасырның ахыргы яртысының кәгъден ачыңыз!

Менә татар авыллары, татар шәһәрләре, менә татар мәдрәсәләре, менә татар сәүдәгәрләре, менә татар мирзалары...

Менә... менә шулар берлән «менә» бетте. Татар тормышы менә шул өч-дүрт «менә» өстендә генә торганга, шул өч-дүрт «менә» аркасында гына җанлылыгын белгертә алганга, шул «менә»ләрнең шул вакыттагы хәлләренә берәм-берәм рәхим итеп күз салыңыз әле.

Мәдрәсәләремез... авылларда, шәһәрләрдә гайрәтле бабаларымыз тарафыннан дин сакларга дип салынган мәдрәсәләремез, дин саклар уе, фикере берлән шуңарга ягарга салам, тишек-тошыгын ямарга балчык, тәрәзәсен куярга карындык китереп, халкымыз тарафыннан каралган мәдрәсәләремез шул гасырның ахырына таба эчтән-тыштан бөлгән иде. Сасы һавада ач-мохтаҗ көенчә шәкертләрне укырга, белергә дәрт бирә торган идеясе, әйтеп бетермәслек

Мәдәд – ярдәм, булышлык.

Кәгъден – кәгазен.

мәшәкатьләр аша үткәрә торган дингә хезмәт фикере үзенең элгәреге һәркемне кызыктыра торган ялтыравыгын бетергән, тутыккан иде.

Мәсҗед картларын төрле мәшәкатьләр берлән мәдрәсәләрне карарга төртә, димли торган шәкертләргә «йир фәрештәләре» дип карау да әллә нигә сүнгән, яктылыгын бетергән иде. Халык берлән муллалар арасында зур бер аңлашылмау, бер-берсеннән разый булмау фикере туганга, ике тараф та аптыраган көенчә калган иде. Муллалар алдында шәригать сүзе, әмере иске муллалар алдындагы кыйммәтен югалтканга, алар вакчыллыкка салышкан, үзләренең дәрәҗәләрен үзләре төшереп, шул зур урынны тәмам былчыратканнар иде. Гавам халкы үзенең тезгенен югалтып, юлбашчысына ышанычы беткәнгә, дөнья вә ахирәт таулар тоттыра торган ишаннарның тозагына ау булганнар иде.

Вакытында бөтен Төркестан сату-алуын, бөтен Кытай, Русия тиҗарәт мөнәсәбәтен кулларында тоткан Казан, Оренбург, Каргалы, Сибирия сатучылары, хакыйкадә Азия берлән Аурупаны мәдәни җеп берлән бәйләү вазифасын үти торган Идел буе сәүдәгәрләре дә мәгънән вә маддәтән үлү дәрәҗәсенә килгән иде. Йөзәр ел килгән фирмалар беткән, миллионнар берлән эш иткән сатучыларның исемнәре генә калган. Казан сатучысы вак-төяк кырык тартмачы шурум-бурумлык дәрәҗәсенә төшкән, шуның хакында аның тиҗарәт галәмендә кыйммәте, абруе беткән иде.

Мирзаларымыз – русларга Лермонтов, Тургенев, Державин кебек шагыйрьләр, әдипләр, князь Чыгытаев, Менделеев, Барановский кебек голәма, иксез-чиксез сәясәт әрбабы түрәләр бүләк иткән бу алдагы сыйныфымыз да бетү хәлендә иде. Аның берлән татар тормышы арасында күпер булмаганга, аларны бер-берсенә бәяли торган гам бер хис булмаганга, мирзаларымыз мәгънүвияттә рус галәменең артыннан бара-бара тәмам халыкларыннан аерылганнар иде. Болар татар диюне үзләренчә кимчелек санаганга, исемнәрен Фёдор, Пётр, Мария, Настяга алыштырганнар, русларның бөтен мәгънүвиятенең колы булганга, үзләренең вөҗданы миллияләрен югалтканнар иде. Шуның өстенә кан җәһәтеннән дә бер-берсенә

Маддәтән – матди яктан.
Әрбабы – әһеле.
Гам – гомуми, уртак.

катышып кына килгәнгә, үз халкыннан таза, нык кан берлән ашлану булмаганга, җисмән дә бик зәгыйфьләнгәннәр иде.

Авыллардагы игенче, мал асраучы халкымыз да сукалары, тырмалары начарлыктан, мал-туарларының нәселе картаюдан, иген игү хакында яңгы белемнәре юклыктан көннекен-көнгә генә җиткереп килә алалар, көннән-көн ярлыланалар, ябыгалар, көннән-көн икътисади кыйммәтләрен югалталар иде.

Һичбер йирдә, һичбер урында һичбер төрле халкына хезмәт итәргә теләүче мәдәни җәмгыятьләр юклыгын хисапка алсак, китап эшемез догалыклар, бөтилекләр, шәмаилләр бастырудан бик аз узганын тыксак, шуның өстенә татарларның бөтен мәдәни эшләренә Ильминскийның фагыйле мохтар икәнен кушсак, манзара тәмам була. Бу вакытта Идел буе буйдан-буйга өмидсезлеккә баткан, буйдан-буйга кая барырга, нишләргә дигән сөальләргә җавабын югалткан, аптыраган иде.

Ул тартынмый, тартышмый, тартышмый торган тук бер җисемгә әверелгән, тыпырчынулар, кыбырчынуларында мантыйкны югалтып, гакылдан язган хәлгә килгән иде. Анын мантыйксыз селкенүләре, мәгънәсез ыңгырашулары күршеләремезгә аның шул хәрәкәтенә үләр алдыннан булган җан тартышу, күзән җыеру дигән фикерне бирдергән вә аларны үлә торган кешегә кирәкле нәрсәләр – кәфеннәр, каберләр хәзерләргә тотындырган иде.

Калебемезне җәрәхәтли торган шул манзараны югалтыр өчен, рәхим итеп күзеңезне йомыңыз! Хәзер басып тора торган урыннарыңыздан бу көнге татар галәменә бер мәртәбә күз ташлаңыз? Баягы тирес башындагы карындык тәрәзәле мәдрәсәләр янында яшел башлы, зур тәрәзәле бер бина күрәмсез? Ул мәктәп, аның эченнән гөрләп чыга торган тавыш – милли шагыйрьләремезнең шигырьләрен балаларың көйләүләре. Шуннан, бер буйдан, инде күзеңезне авылның урамы буйлата да йөртеп чыгыгыз! Койма яннарына сузылып-сузылып куелган авыл, пәри арбасы кебек нәрсәләр – алар авыл халкының урак машиналары. Шуның янында йомарланып кына, качып кына торган кеби, улсы – сабан. Менә авылның яшүсмерләре шуларга атлар җигеп, матур кырда саф тавышлары берлән Тукайның «Сөялгәнсең...»нәрен[1] ерлый-ерлый

Фагыйле мохтар – үз теләге белән катнашучы.

урак уралар. Авылның таза, нык кызлары, тулы башлы көлтәләрне бәйләргә күңеллерәк булсын өчен, көмеш кебек шылтыраган тавышлары берлән Сәгыйтьнең «Авыл»ын[2] көйлиләр.

Бу – мәктәп бер авылда гына, йөз авылда гына, мең авылда гына түгел, бу мәктәп – хәзер өч мең авылда. Боларның башларына утырган мөгаллимәләремез, мөгаллимнәремез һәммәсе дә халкына хезмәт уе, фикере берлән эшкә керешкәннәр. Шул уй, шул фикерне тормышка татбикъ итәләр.

Моннан соң баягы сату-алу дөньясына таба күз салсак, монда да манзаралар башкарган. Русиянең бөтен эчләренә Финляндия, Архангельдан алып Владивостокка кадәр татар сатучылары, татар сәүдәгәрләре таралган. Болар иске замандагы кебек зур-зур кәрваннар йөртмәсәләр дә, иске замандагы миллион ияләре байларымыз берлән тиңдәш була алмасалар да, болар сан җәһәтеннән элгәрегедән меңәр-меңәр мәртәбә үтеп киткәннәр. Болар эшне йөртү ягыннан да үзләренең бабаларыннан узып китеп, тиҗарәт галәменең падишаһлары яһүдиләр артыннан баралар. Банкларга катнашалар, ширкәтләр ачалар, банклар ясыйлар.

Мирзаларымызда вә бүтән, укыганнарымызда да тәмам башка төс. Алар да халык берлән үзләренең арасын бәйли торган, халык берлән араларындагы төпсез чокырны бетерә торган күперне тапканнар. Алар да хәзер татар әдәбиятын укыйлар, татар театрын җентеклиләр.

Алар да һәр мәдәни эшемез, хәрәкәтемезгә катышалар. Әбиләреерактан гына лорнет аша гына караган крестьян балаларына туташларымыз, бикәләремез мәктәпләр ачалар, үзләре укыталар, үзләре эшкә өйрәтәләр, үзләре мәсърафын тоталар. Халык өчен театрлар ясыйлар, театрлар уйныйлар. Халык арасына үземезнең милли мәдәниятемезне таратырга хезмәт итәләр.

Менә шул «бар»лар гына да татар тормышын сәламәтлек юлына алып чыгарга җитәрлек булса да, калган «бар»ларымыз болардан ун дәрәҗә күп, ун дәрәҗә куәтле булганга, аларны хәзергә калдырып торамыз.

Татбикъ итү – ашыру.

Мәсъраф – акча.

III

Илле ел моннан элек үзләре түгел, исемнәре дә ишетелмәгән җәмгыятьләремез, әдәбиятымыз, матбугатымыз, театрымыз, музыкамыз, үзенә аерым бер урын тоткан хатыннар хәрәкәтемез үзләренең кыйммәтләре, үзләренең бер халык, бер милләт булып яшәүгә хезмәтләре берлән теге «бар»лардан ким дип хисап итәсезмени?

Бу көнге көндә бөтен шәһәрләремездә, зуррак авылларымызда, мөселман халкының азмы-күпме җыелган йирләрендә – һәммәсендә дә төрле төстә, төрле юлда, төрле максатка хезмәт итә торган җәмгыятьләремез бар. Теләсә җәмгыяте хәйрия булсын, теләсә музыка һәвәскәрләренең түгәрәге булсын, теләсә әдәбият сөючеләр җәмгыяте булсын – һәммәсе дә безгә хезмәт итәләр, һәммәсе дә шул ук үсеп килә торган миллият, каумият нигезен ныгыталар, һәммәсе дә шул нигезгә рух, халыкның үз рухын салалар, халыкның үз төсе берлән буйыйлар, халыкның үз исен сибәләр. Элгәреге бабайларымыз барган бер йирләренә, мөселман кардәш-кабилә җыела башлаган бер урынга мәсҗед салсалар, хәзерге абзыйларымыз урынлашкан һәр йиргә җәмгыятьләр ачалар, җәмгыятьләр үстерәләр, җәмгыятьләргә балалар тәрбиясен йөкләтәләр, шуларга тәэминат табалар. Шулар янында йөзне көлдерерлек, милли тойгыларны һаваландырырлык мәктәпләр тәэсис итәләр, кыйраәтханәләр, китапханәләр ачалар. Шул җәмгыятьләр аркасында халкымызны җыелып, җыелышып, сөйләшеп, киңәшеп, халык эшен күрергә өйрәтәләр, халыкны мәдәни хезмәтләргә алыштыралар. Киләчәк өчен халык хезмәтчеләре хәзерлиләр. Русиянең төрле почмакларында гайн заманда мәйданга чыга торган һичбер йирдән тәгълимат алмаенча, үзеннән-үзе үсеп, үзеннән-үзе юлын, сукмагын ачып, бер ноктага таба, бер олуг юлга таба бара торган бу җәмгыятьләр безнең мәдәни үсүемезнең нәтиҗәсе, эчләремездә сакланып яткан, арымаган-талмаган милли куәтемезнең чәчәкләнүе, йимешләнүе түгелмени?

Әдәбиятымыз «Ахырзаман», «Бәдәвам» китаплары берлән башланган, «Фәзаил эш-шөһүр», «Бакырган» китаплары берлән үстерелгән әдәбиятымыз – Иранның черегән, арыган, талган, җиңелгән вакытында йөзен чәүргән «теге дөнья»ны гая әмәл итүгә

Тәэсис итү – төзү.
Гайн – иске.
Гая әмәл – соңгы таяныч.

ияргән әдәбиятымыз – бу көнге көндә чит илләрдән килгән корыган зәгъфранга охшыймыни?

Әдәбиятымыз мәйданга чыгар-чыкмас, аның беренче эше һәм дә уйлап, план берлән түгел, үзеннән-үзе килеп чыгып эшләгән эше, табигый бер хәрәкәте әдәбиятымызга гая әмәл, идеал тәгаен итү булды. Ул аны гәзитәләр, журналларда озын мөзакәрә, моназаралар соңында гакыл берлән уйлап, мантыйк берлән үлчәп, бу кирәк, бу кирәкми юллары берлән түгел, тагы ук табигый юл берлән, иң дөресе, милли йөрәк берлән генә хәл итте дә куйды. Ул идеалда без – бер халык, без – бер милләт! Менә шул идеалның төртүе, хәрәкәтләндерүе буенча әдәбиятымыз иң әүвәл чит илләрдән килгән милли тойгымызны мыскыллый торган, төреклекемезне ваксыта торган «китап әйткән» фикере берлән тартыша башлады, дөньяда торатора арыган фарсылар, дөньяның татларын татый-татый тәмнәре бозылып беткән гарәпләрнең такмазаларына каршы сугыш ачты. Ул уйламаенча, төшенмәенчә генә, тагы да йөрәк берлән генә черегән фарсы, мөнкариз булган гарәп берлән таза төрек, нык татар арасы уйда, фикердә, планда һичбер төрле берлек булмауны аңлап, үз юлына, үз төреклек юлына басты. Гарәпләрнең, бигрәк фарсыларның хатын-кызга «аурәт» (гаурәт) дип карауларын, Чыңгыз, Тимер, Ибне-Сина, Улугбәк Мөхәммәтфатих, Сөембикәләрне тудырган әбиләренә каршы хөрмәтсезлек, әдәпсезлек дип ышанганга, шул вәхши караш берлән тартышырга кереште. Шул «аурәт»не кеше ясар өчен, бөтен искеләр берлән сугыш ачты. Башымызны күкләргә кадәр күтәреп, тавышымызны гарше көрсигә кадәр йиткереп әйтә аламыз: әлхәмделилля, әлхәмделилля, татар әдәбияты шул беренче сугышында, татарлык-төреклек беренче сугышта җиңде. Әдәбият татар хатынының урынын кая икәнлеген, әдәбият татар хатынының роле вә вазифасы мөкатдәс икәнлеген сукыр күзгә күрсәтә алды. Шуның аркасында татар хатынына мәктәптә генә түгел, театрда да, сәхнәдә дә, тормышта да кадерле, гыйззәтле урын билгеләде. Аның татар дөньясына чыгуына, татар дөньясына татар хатыны булып чыгуына юл ачты. Татарлык-төреклек рухын саклауда аның бурычы, аның хезмәтенең үлчәвен күрсәтте. Татар хатыны да бурычлы калмады. Ул яшь әдәбиятымызны күкрәгенә алып кысты, йөрәгенә салып елытты.

Мөнкариз – сүнгән, беткән.

Гарше көрси – күкнең иң биек, Алла тәхете урнашкан урыны.

Шул ук идеал, шул ук әмәл аңарга урын да таптырды.

Әдәбиятымыз Кара диңгезнең теге ягындагы кардәшләремезнең әдәбияты кебек, баса торган урынын таба алмаенча, дошманнан саклый торган кальгәсен белмәенчә, елтыраган бер пәри утына таба йөгерә торган кызганыч хәлдә калмады. Ул, килеп чыккач та, халыкның арасына басты. Шуның теле берлән сөйләде, шуның ерын ерлады, шуның уен уйлады, шуның көче берлән көчләнде.

Ул халкымызның шул кыска вакытында гына ясаган мәдәни кыйммәтләренең бик күбесеннән узып та китте. Аның әдипләре, шагыйрьләре, мөхәррирләре үз арамызда гына түгел, бөтен төрек дөньясында хөрмәтле урын тоттылар, рус, француз, немец әдәбият галәменең дикъкатен җәлеп иттеләр. Нинди ноктаи нәзардан каралса да, нинди генә тирә-юньгә төшсә дә, әдәби кыйммәтләрен югалтмый торган, дөньяның нинди зур әдипләренең әсәрләре берлән чагыштырылса да, милли һавалылыкымызны күтәрә генә торган, үлми, суга батмый торган үрнәкләр мәйданга китерделәр. Бөтен хәрәкәтемезгә, бөтен эшемезгә ямьле, күркәм, матур мәгънәви бер куәт бирделәр. Дорфа тормышымызның өстенә аллы-гөлле өмидле чәчәк сиптеләр.

IV

Театрымыз пьесаларымыз азлыгыннан, драмалар язучы мөхәрриремез юклыгыннан читтән килгән чүп-чарлар берлән маташырга мәҗбүр булса да, театрымызда култыклап алып барыр өчен, театрның кыйммәтен аңлап, аңарга матди вә мәгънәви ярдәмнәр итүчеләрне ул төшендә дә күрмәсә дә, берничә каһарман кызларымыз, егетләремезнең арымаган-талмаган беләкләре өстендә ул да хәзер «милли бар»ларымыз арасына керергә хак казанды.

Алты-җиде елгы шәһәрдән-шәһәргә сөрелү, сөйрәлү хәлен үтеп, күчмәлек баскычыны атлап, «Сәйяр труппа» исемендә беркегән вә исеменнән урыны юклыгы күренеп торган труппамыз үзенә оя корды вә милли «бар»ларымыз арасында нык урын тота алды. Ул бөтен Русия татарларына, Төркестанына, Идел буена, Сибириясенә, кыргыз сәхрасына, театрның нәрсә икәнен төшендә дә күрмәгән, өнендә дә уйламаган меңәр-меңәр милләттәшләренә, театрның нәрсә икәненнән аңлатып, беренче дәресне бирде. Театрның мәгънәви

Кальгә – ныгытма.

тормыш өчен, милли тормышта кирәкле бер багана икәнен исбат итә алды. Үзенең артист вә артисткаларының вазифаларын мөкатдәс белеп хезмәт итүләрен милли бер эш дип карауларыннан ул театрның мәгънәви кыйммәтен арттырды, аны дәресханәгә әверде.

Анда бару бозыклык түгел, театр тыңлау усаллык түгел икәнен сукырга да, чукракка да исбат итә алды. Вә театрымызның тәрәккыйсе өчен иң кирәкле булган әфкяре гомумиямезнең шуңарга дуст күз берлән каравын ясата алды.

Ул яшь театр шул беренче вазифаны үтүе берлән генә дә калмады. Ул сәнгать юлында да зур-зур адымнар атлады. Үземезгә үз тормышымыздан үз типларымызны ясап бирде. Габдулла Кариев, Гөлсем ханым Болгарская, Гыйззәтуллина[3] кебек яратылышыннан артист булып туган ханымнар вә егетләрне сәхнәмезгә ташлады. Алардан безгә гомергә онытылмаслык милли байлыклар, милли типлар ясатты. Габдулла Кариевның Мөхәммәтҗан кари («Казан шәһәренең серләре»ндә), Гөлсем ханым Болгарскаяның Мәрзиясе («Мөгаллим»дә), Гыйззәтуллинаның Галиясе («Алдым-бирдем»дә)[4] безнең театрымызның нигезе утыртылачак классически типларымыз түгелмени?

Ул икенче дәрәҗә артистларымыз, артисткаларымызның гайрәте, дәрте аркасында уенда, кыланышта, үзен тотышта театрымызны әллә никадәр алга таба сөрмәдемени? Театрымызга тәрәккый өчен кирәкле булган милли рухны саклый алмадымыни?

Гримнарын кесәсенә төяп, театр өчен кирәкле киемнәрен култыгына кыстырып, уникенең берсе юк чакта мәйданга чыккан театрымызның бу көнге урыны, аңардан никадәр хезмәтләр көтсәк тә, өмидемез буш чыкмаячагына ышанычымызны ныгайта, унунбиш елдан үз артистларымызны үземезнең милли театрымызның бинасында күрү уйларын булган кебек иттереп күз алдымызга бастыра. Казанда, Оренбургта, Уфада, Әстерханда, Семипалатта, Ташкентта, Бохара, Хива, Сәмәркандта егерме елдан соң милли театрханәләремезнең өстендә җилбер-җилбер җилберди торган нечкә җефәк театр байракларымызны күз алдымызга китереп утырта. Аның саллануыннан килгән нәзек, нечкә хәрәкәтне колакларымызга китереп бәрә, аның йомшак саллануы күземезне, йөземезне, матурлыкка сусаган йөрәкемезне сыйпый-сыйпый сөя.

Саллану – ныгу, көчәю.

Музыкабызны олуг юлга алып чыгып, шаэненә муафыйк урынга куяр өчен, никадәр саглям кулларга, иге-чиге белми кайный, таша, дулый торган йөрәкләргә мохтаҗ булса да, еллар үткәннең соңында бөтен милләтенең кыйблагяһи була торган шул мөкатдәс урын әлегә буш торса да, аның тууы, үсүе өчен дә хезмәтләр башланды. Аның да орлыгы халык арасында чәчелде, сибелде. Бөтен шәһәрләрдәге кечкенә музыка җәмгыятьләре, музыка һәвәскәрләренең оркестрлары шул чыгачак милли музыкамызга юл хәзерлиләр. Аның пакь күңелен былчыратмасын өчен, музыкамызның ямьсез урыннардан алган кытыршыларын кыралар, шомалыйлар, аның юлына фонарьлар тагалар.

Хатын-кыз хәрәкәтемезгә вә аның алган юлына бер мәртәбә генә күз ташлагыз. Аның беренче адымы – мәктәпкә таба атлау, беренче хәрәкәте китапка таба сузылу булмадымы? Бөтен шул хәрәкәтемезнең иң зур гамәлләрен, факторларын күздән бер кичереңез: болар арасында модага гашыйк булу, тансалар өчен гакылдан шашулар күрәсезме?

Шатланып, һаваланып, йөрәкемезне сугып «юк» дип җавап бирәмез. Хатын-кызларымызны хәрәкәткә китергән гамәлләрнең иң зурысы аларның үзләрен-үзләре кеше иттереп күрү, аларның үзләренең күзләрендә кыйммәтләре арту, үзләренең урыннарын белү, үзләренең тормыштагы вазифаларын аңлау булды.

Авыр юлны үтәр өчен алар тәрәзә артындагы тәрбия ярамаганны күрделәр. Яңгы замананың алардан теләгән бурычларын үтәр өчен ачык дөнья, һавалы өйгә ихтыяҗларын сизделәр. Тәрәзәне ачтылар, пәрдәне күтәрделәр, акрын гына басып мәйданга чыктылар.

Беренче эшләре уку булды. Үз мәктәпләремезгә тулдылар, рус мәктәпләренә чаптылар, китап кибетләремезне ябырып алдылар. Театрымыздан алынган файдага сөлек кебек ябыштылар.

Гимназияләргә, курсларга киттеләр, китәләр, укыдылар, укыйлар. Мода өчен, кеше шулай дисен, болай дисен өчен түгел, үзен ныгытыр, кеше итәр өчен, үзенең халкына хезмәт итәр өчен авылларга киттеләр вә шәһәрләргә таралдылар, мөгаллимә булдылар, сабак абызтайга әверделәр. Балаларымызның тәрбиясендә зур роль

Шаэненә муафикъ – дәрәҗәсенә тиешле.

Саглям – әйбәт.

Кыйблагяһи – табыну урыны.

тоттылар. Көннән-көн үзләренең тормышымызга тәэсирен күбәйтәләр, көннән-көн аларның тәэсире аркасында тормышымыз ямьсез, дорфа якларыннан пакьләнә, арулана. Халкымызны җыелыш йирләрендә кеше төсле йөрергә өйрәттеләр, халкымызны уйлаганда, сөйләгәндә йомшаклык, назиклеккә алыштырдылар, алыштыралар. Матбугатымызга катыштылар, аңарга йөрәк тавышы куштылар, аңарга ямь бирделәр.

Зур мәктәпләрне укып бетергән, укый торганнарымыз да милли юлдан аерылмадылар. Алар да үзләренең төп бурычлары халыкларына хезмәт итү икәнен хәтерләреннән чыгармадылар. Алар да, сызганып, шул юлда эшкә керештеләр.

Менә шуларның һәммәсе дә, берәм-берәм генә тотканда, кечкенә-кечкенә эшләр булса да, болар берәм-берәм бик көчсез генә нечкә милли җепләр генә булса да, шуларның җыелышыннан таза, нык аркан була. Нинди йөкне дә өстерәргә чыдарлык, нинди таулар, ташлар арасыннан сөйрәгәндә дә сүтелмәслек аркан була. Шуларның бергә тугылуларыннан, чигелүләреннән, бизәкләнүләреннән милли чигеш чыга. Дорфа, тупас тормышымызны бизәргә җитәрлек, сусаган йөрәкемезнең сусымын кайтарырлык, матурга мохтаҗ күземезне сөярлек ямьле, милли, күркәм бизәк чыга.

Менә шул көчкә таянып, шул матурга сөенеп, алга таба атлыймыз! Атлаган саен көчемезне күбәйтеп, баскан саен күркәмлегемезне матурайтып атлыймыз.

МӨГАЛЛИМ ВӘ МӨГАЛЛИМӘЛӘРЕБЕЗНЕҢ БУ КӨНГЕ ВАЗИФАЛАРЫ НӘРСӘ?

Бу көнге көндә мәктәп тирәсендә йөрүче укытучы, тәрбия итүчеләрнең башын ваткан беренче мәсьәлә – мәктәпләрнең эчке программасы, иң дөресте, мәктәпнең рухы мәсьәләседер. Безнең ысулы җәдидә мәктәпләребез нәрсә мәктәпләре, кем мәктәпләре, алар балага нинди тәрбия бирергә, нинди тойгы уятырга кирәк? Бу сөальләрне хәзер куяр һәм дә шуларны хәл итәр вакыт җитте. Моннан элек ысулы җәдидә мәктәбе «ысулы җәдидә мәктәбе» иде. Шул сүз үзе тәгъриф, үзе бәян иде. Шуңарга башка аңлату, сорау

Тәгъриф – таныштыру.

килми, башта ябык мәсьәләләр калмый иде. Анда болар Коръән укыйлар, намаз өйрәнәләр, хисап, җәгъръфиядән мәгълүмат алалар. «Әс-сабах әл-бала», «Ямән илләрендә Вәйсел-Карани» мөнаҗәтләрене[1] укыйлар иде. «Мөхәммәдия»[2], Тукай, Сәгыйть[3] берлә аз гына танышалар, башкаларына шуларның вак-төякләреннән кечкенә генә хәерче капчыгы ясыйлар иде.

Ләкин болардан чыккан нәтиҗә дә үзләре кебек була иде. Укып чыккан балаларның мәгънәви шәҗәрәләре, сөннәтче бабайның шәҗәрәсе кебек, бер татар дөньясына, бер фарсы галәменә, бер гарәп йортына сикереп йөргәнгә, төпле бер хис, баланың киләчәк тәрбиясенә нигез булырлык бер тойгы бирелми иде. Бала, ул да түгел, бу да түгел, мөселман була да гына иде.

Ләкин хәзерге замана бездән мәдәни мәсьәләләрнең иң төбе – балаларыбызны бертөрле тәрбия биреп, милли рухта җиткерү булганга, мәктәпкә күз карашыбыз, мәктәптән теләвебез мәгълүм бер юлга керми хәле бармы? Хәзерге мәктәпнең вазифасы – безнең киләчәк буыныбызны аңлы, укымышлы бер татар ясап чыгарудыр. Шуның өчен андагы укыту теле, андагы тәрбия, андагы җырлар, көйләр – һәммәсе шуңарга хезмәт итәргә тиештер. Русиянең төрле тарафына таралган халкыбыз төрле шивәдә сөйләшәләр, Нижгород, Пенза мишәрләре хәтта сөйләшә дә түгел, әллә ни татарчага охшаганрак иттереп акырышалар гына. Мәктәп, кайда булса да, шул төрле төстә сөйли торган таркау халыкны бер телдә, бер шивәдә сөйләшергә өйрәтергә тиештер. Шуның өчен мөгаллимә, мөгаллим, үзе кем булса булсын, сыйныфта мотлак әдәби телебез – Казан шивәсендә сөйләргә вә Казан шивәсендә укытырга тиеш. Ул гына да түгел, мишәр авылларында мөгаллимә, мөгаллимнәр һәрвакыт балаларга аларның аталарының теле совсемга татарча түгел икәнлегене аңлатырга, вә аларның бозган русчалары берлә сөйләшү гаеп икәнне күрсәтеп торырга тиеш. Мәктәп балаларга әдәби телне кертә алмаса, ул үзенең иң зур бурычыны үти алмаган була.

Шул бурычны үтәр өчен иң тугры, иң дөрест юл – дәрес китапларының татарчасыны сайлау һәм дә балаларны татар әдәбияты укырга алыштыру, балалардан Габдулла Тукай, Сәгыйть Рәмиевләрнең шигырьләрене бикләтү, «Әс-сабах әл-бала», «Ямән илләрендә Вәйсел Карани» урынына Тукайның «Ана теле»не, «Тәәссер»ене, Сәгыйтьнең «Авыл»ыны җырлату, көйләтүдер.

Бала, өч-дүрт ел мәктәптә укыганда, үзенең телене тәмам төзәтеп бетерсен. Аның берлә генә дә калмасын, балаларның кызлары үзләренең бала вакытларындагы алган шул хасиятләрене, балаларына бирер дәрәҗәдә иттереп, күңелләренә сеңдерсен.

Кызларда иярченлек куәсе артыграк булганга, алар һәрнәрсәне җиңгелрәк кабул итә алганга, бу эштә мөгаллимәләрнең бик зур хезмәтләре булуында һич шөбһә юктыр. Кыз балалар мөгаллимәләрнең сүзләрене, кыланышларыны, йөрешләрене – һәммәсене күчереп алырга гына торалар. Һәм дә алалар да. Мөгаллимәнең саф телдәге сүзе балаларның миләренең эченә кереп калачактыр.

Шуның өчен мөгаллимәләребезнең бу эштәге бурычлары мөгаллимнәр берлә бер дәрәҗәдә булса да, алар китерәчәк файдалар мөгаллимнәрдән ике-өч дәрәҗә артыктыр.

Мәгълүм ки, бер милләтнең тел вә шивәсенең сафлыгы хатыннарда саклана. Ирләр, төрле йирдә йөри-йөри, төрле кешеләргә очрый-очрый, төрле агымнарга бәрелә-бәрелә, аннан-моннан ят нәрсәләр эләктерәләр. Муллалар тирәсендә йөри торганы гарәпчәләштергән була. Мирзалар, руслар тирәсендә маташканы русча кушкалаган була. Чит илләрдә йөргәннәре төрек, кайсы сарт тәэсиренә төшкән була. Хатыннар өйдә торганга, хатыннар искедән килә торган әбиләрнең хикәяләрене колактан-колакка ишетеп килгәнгә, алар бар иске байлыкны саф көенчә саклый алалар, саклыйлар. Шуның өстенә, хатыннардагы матурны сөю, килешмәгәнне тою хисе артыкка күрә, аларның телләре ямьсез, дорфа гыйбарәләргә әйләнмәгәнгә, алар, күп вакыт «әй, бик мәхәббәтсез лә» дип, телне саклап кала алалар һәм калалар.

Шул ноктаи караганда, авылларда, хосусән, мишәр авылларында, ире-кызы бергә укытыла торган мәктәпләрдә мөгаллимәләргә әһәмият бирә төшәргә, кайсысын алырга дигән фикер булганда, мотлака, мөгаллимәгә артыграк бирергә тиеш.

Ул гына да түгел, мөгаллимә хатын кеше булганга, табигать аның күңеленә бала сөюне, бала тәрбия кылуны туганда ук сибеп тудырганга, мөгаллимәнең тәрбия ягы шөбһәсез мөгаллимнән әллә ничә мәртәбә артык булачактыр. Мөгаллим күп вакытта, бик яхшы укытучы булса, бик начар тәрбияче дә булып чыга. Мөгаллимәдә мондый кимчелек юк диярлек дәрәҗәдәдер.

Мөгаллимә балаларда йомшаклык хисе уяткан кебек, мөгаллимә, күркәм тавышлы булса, балаларда музыка сөю тойгысыны әллә никадәр үстерәдер.

Шуның өчен милли рухны кертүдә мөгаллимәләрнең урыннары мөгаллимнәрнең урыннарыннан тагы хөрмәтледер, тагы зурдыр.

Бу көнге көндә эшләнәчәк эшләрнең иң кирәклесе вә иң йиңеле – менә мәктәпләребездә шул тәрбиянең нигезене нык йиргә кую вә мәктәпләребезнең чынлап милли мәктәп булуларына хезмәт итүдер. Мәктәп, өч-дүрт ел укыганнан соң, тәмам татар баласы йитештерсен. Аның рухы, аның теле, аның төшенчәсе, аның тойгысы татарча булсын.

Шул эшне эшли алсак, безнең милли мәдәниятебезнең нигезе бик нык йиргә утыртылган була. Безнең милли мәдәниятебез туфанда да, давылда да ватылмый, кырылмый торган тораташ була.

Мөгаллимәләр, мөгаллимнәрнең бу көнге вазифалары шул! Аларның хезмәтләренең иң мөкатдәс ноктасы – шул.

ТӘРБИЯДӘ БЕРЛЕК

Киң Русиянең очсыз-кырыйсыз кыргыз, Төркестан сәхраларына, күккә ашар өчен тырышкан Алтай, Урал, Кавказ, Җардаг[1] тауларының башларына, итәкләренә, шаулый-шаулый, һаваланып ага торган Идел вә Кама буйларына сибелгән без-төрек-татар балалары таркау бер хәлдә гомер итәбез. Чуалчык бер тарихның боерыгыны, әмерене тормышка татбикъ итәбез. Киң сәхрадагы кыргыз, башкортның табигатьтән, тирә-юнендәге яшелле-күлле яланнарыннан алган күңел азыгы Кавказ, Урал, Җардаглар башындагы туганнарының алган хиссиятенә башка булган кебек, Иделнең бернигә карамый, көнне белми, төнне сизми, каршы килгән йилне дә искә алмый, көчле агымы буенда утырган Идел буе татарларының тойгылары, төшенмәләре икесенә дә башкадыр. Бу башкалык халыкның эчке тормышының тәрҗеманы булган ерда-музыкада ап-ачык күренә. Бу башкалык тормыш өчен тартышуда, көчләрне йөрәктә йөртүдә үзенең аермасыны ап-ачык таныта. Без, бер

Татбикъ итү – ашыру.

халык, бер милләтнең баласы, төрле көйләрдә үзебезнең кайгышатлыгыбызны көйләгән кебек, без, шул ук бер халык, тормыш тартышуы хакында төрлебез төрле сугыш урыннарын тотабыз, төрлебез төрле-төрле мәдәни баскычларда торабыз. Берлек эчендәге төрлелегебез моның берлә генә дә бетми, без, үзебез ярлы булып, күршеләребездән гыйльми, мәдәни тәрбия алганда, төрлебез төрле күршеләрнең шәкерте булганбыз. Төрле-төрле яктан гыйлем, мәгариф, тәрбия дәресләре алганбыз. Кырым татарлары башларыннан аякларына кадәр иске Бизансон, иске Багдад, яңа Париждан тупасча ясалган госманлы мәдәниятенең тәэсиренә басканнар. Кавказлы, төркестанлылар черегән, сасыган, тыштан мәһабәт, эчтән буш иске Иран мәдәниятенә кол булганнар. Идел буе татарлары, киң сәхраларның кыргызлары, башкортлары азмы-күпме рус мәдәниятенең артыннан өстерәлергә мәҗбүр булганнар.

Бу төрлелек әле моның берлә генә бетми. Идел буе татарлары үз эчләрендә мишәр, типтәр, башкортка бүленгән кебек, кавказлылар – тауның аръягы, бире ягына, төркестанлылар – үзбәк, таҗикка, кыргызлар кырык ыругка бүленәләр. Бу бүленү, бу төрләнү безнең бөтен мәдәниятебезгә, бөтен тарихи барышыбызга хөкемене иҗра иткәнгә, безне – утыз миллионлы төрек-татар кавемен – үзенең күплеге берлән Русиядә руслардан кала икенче гонсырны ясаган шул халыкны дәрәҗәсеннән төшертә, аның ролен кечкенәләтә, аның хөкүмәт вә рус әфкяре гомумиясендәге кыйммәте мәгънәвиясен азайта. Аның берлә генә дә калмый, ул үз эчебездә, үзебезнең өй эшләребездә зур тәэсир ясый, мәктәп-мәдрәсәләребезне, рухани идарәләребезне, әфкяре гомумиябезне бүлендерә, төрләндерә. Әдәбиятыбыз, матбугатыбызның таянычак куәтене кечкенә итә. Идеалларыбызны вә шуңарга йитәргә тоткан юлыбызны чуалта. Бу чуалу, бу төрләнү тарих бабайның әмере буенча эшләнгәнгә, моны бердән юлга салу да «шулай булсын, бөтен мөселман берләшсен – йә, җәмәгать, дога кылыйк» дию берлә генә була торган эш түгелдер. Әүлияләр, шәехләребез никадәр халыкның эчке тормышына тәэсир итә алсалар да, Азәрбайҗан татарын

Бизансон – Византия.

Иҗра итү – эшкә ашыру.

Гонсыр – токым; төркем.

иртәгәдән алып кыргыз үләңен ерлатырга, Казан татарын азәрбайҗан йоласын үзләштерергә көчләреннән килми. Алар да тарихның алдында баш иярләр. Тик моны бер юл гына беркетә ала, ул да – акрынлап мәктәпләрне берләштерү, мәктәпләр аркылы әдәби телне берләштереп, чуалчык әдәбиятны зур халыкның зур әдәбияты ясау. Моның планын уйлау никадәр йиңел булса, татбикаты да шул дәрәҗә авыр, укыганнарыбыз аңлап, һәммәсе үз вазифасы башында була алмаса, хәтта мөмкин дә түгел. Бөтен төрек-татар әкъвамының мәктәбенең башындагы гаясы, идеалы шул мәктәпләрдән эшлекле, булдыклы мөселман төрек-татар йитештерү булганга, без Идел буе татарларының вазифасы – мәктәпләребезне шул гаяга таба чөерү вә тәрбияләребезне шул юлга таба сугудыр. Бу көнге көндә Идел буе мәктәпләре, үзләренең әлифбалары, гыйльме хальдәге намаз фарызлары, ваҗиблары, сөннәтләре берлә бертөрле булсалар да, рухи җаны берлә кырык төрледер. Аларның бер бүлегендә дә милли шагыйрьләребез, мөхәррирләребезнең фикерләренә, уйларына зур әһәмият бирелеп, татар әдәбиятына таныш егетләр хәзерләргә ярдәм ителә, бертөрлесендә гарәп шагыйрьләре, фарсы көйләре көйләтелеп, нә Тукай, нә милли әдәбияттан бернәрсә бирелми, бертөрлеләрендә, хәтта үзебезгә дошман иттерелеп, Батый, Чыңгыз, Аксак Тимерләр кебек тарихи каһарманнарыбыз булчыратылып күрсәтелә[2]. Шул төрлелекне, шул башбаштаклыкны бетерергә безнең Идел буе татарларының хәзер көченнән килә. Идел буе һәм чит авыллардагы мөгаллим вә мөгаллимәләребезнең шул берлекне утырта башларга көче, куәте, фикере җитә.

Дөрест, төрле тәрбия күргән мөгаллимнәр – аннан-моннан мәгълүмат чүпләп каһарманча укытырга тотынган мөгаллимнәр үзләре дә тәрбиянең төпле-башлы бер мәктәп-мәдрәсәнең балалары, шәкертләре түгел, алар үзләре дә төрле төстә, төрле юлда укыган, өйрәнгән, башларына төрле хәерче капчыгы тутырган укытучылар гына, ләкин аларның рухы, фикере-идеясе бер: аларны шул авыр юлга салган нәрсә – халыкка хезмәт итү уе, аларга салкын авыл мәктәбендә рәхәт биргән нәрсә – татар кавеменең киләчәге вә шул якты өмиднең җылысы, аларны рухландырган, көчләрен

Үләң – җыр.

Әкъвам – кавемнәр.

Гая – теләк.

күтәргән нәрсә – шул татар халкының киләчәгенә ышану, шуның кеше булып, мәдәни халык булып зураюына иман, игътикад итү.

Шул динле, иманлы вә татар әдәбиятының, татар матбугатының сердәш шәкертләре булган мөгаллимәләр, мөгаллимнәр, башларындагы халыкларына мәхәббәткә, күңелләрендәге киләчәккә өмидне кушып, «без – төрле халык, бер милләт» дигән уйны йирләштерә алсалар, бу көнге беренче вазифаларыны үтәгән булалар. Мәктәпләребез шул юлга, гомумән, кереп китә алса, без – Идел буе татарлары беренче адымны атлаган булабыз.

Беренче адым – мөгаллимә вә мөгаллимнәрнең кулында. Без аларның вазифаларын аңлауларына ышанабыз, алардан көтәбез. Өмид берлән көтәбез.

МИЛЛИ КӨЙ ВӘ МУЗЫКАМЫЗ

Безнең бер халык, мәдәни бер милләт булып яшәвебез өчен зур бер ярдәмчебез, зур бер нигезебез көйләр, моңнар, милли музыкамыз икәнлегендә һичкемнең шөбһәсе юктыр. Бөтен халыкның әхвале рухиясенең бер төрлегә агуына, кайгыны-шатлыкны бертөрле моңнар, көйләр берлән аңлатуына хезмәт итә торган музыкамыз бездә кирәк дәрәҗәсендәме? Милли тормышның шул зур гамәле тарих бабайның үзенә йөкләткән бурычын үтәр дәрәҗәдә көчлеме?..

Безнең бабайлар киң сәхралардан озын көйләр, бормалы-бормалы су буйларыннан әйләнмәле-бәйләнмәле моңнар алып чыктылар. Каспий, Кара диңгез суларында аларны юып, Урал, Кавказ тавы җилләрендә аларны селкетеп, бер безгә генә түгел, бөтен Русиягә мирас иттеләр. Бабайларның очын белми торган көйләре, әбиләрнең бәгыренең иң төбеннән чыккан моңнары бер безгә генә түгел, күршебез рус халкына* да азык булды, рус музыкасын, көен, җырын үз исенә буяды, аңарга татар рухын кертте, татар күз яшен сеңдерде.

Ләкин бу зур мәдәни хезмәт, халкыбызның тормышындагы үзгәрешләр аркасында, көннән-көн кимеде, көннән-көн халкыбыз

Игътикад итү – чын күңелдән ышану.

* Татар моңнары, татар көйләренең русларга зур тәэсире фәннән исбат ителгән хакыйкать икәнлеге музыка әдәбияты берлән таныш кешеләргә мәгълүмдер *(Г. Исхакый иск.).*

күршесенә хезмәт түгел, үзе музыканы бурычка алырга мәҗбүр булды.

Башкорт, кыргызларга башка, татар, мишәр бүлекләребез үзенең көйләренең рухына кадәр югалтты, аның музыкасындагы көче русларның такмакларын татарчалаштырудан үтми башлады.

Бу көнге көндә сөеп тыңлый, җырлый торган моңнарыбызның иң матур, нечкәләре – башкорт көйләредер. Казан көйләре – иске ханнардан калган моңнар яисә тәмам онытылып беткәннәр, яисә бетеп баралар. Бу гайре табигый эшнең сәбәпләрендә, әлбәттә, бер гайре табигыйлек тә эзләргә тиештер. Ул гайре табигыйлек – татар тормышының ханнардан соңгы гасырының бик авыр булуыдыр. Ул вакыт татар мескен музыка тудыру түгел, үзенең барлыгын сакларга, көчен, куәтен сарыф кылырга мәҗбүр иде вә шуның хакында мәгънәви ярлыланмау ихтималы юк иде. Бу чит сәбәпләргә башка, татар тормышының үз эчендәге сәбәпләр дә юк түгелдер. Голәмәбезнең, муллаларыбызның музыканы сөймәүләре, музыканың, көйнең, моңның зур бер гамил икәнлеген аңламаулары да зур бер тәэсир калдыргандыр. Хосусән, мәдрәсәләрдә, мәктәпләрдә музыканың булмавы, шуның аркасында баланың күңеле көй-моңны бик җиңеллек берлән ала торган вакытында музыканың харам ителүе, шөбһәсез, шул ярлылануга сәбәпләр булгандыр (әле күптән түгел мәдрәсәләрдә хозур ясаганда, җәй көннәре компаниягә кырга чыкканда, мең төрле хәйләләр берлән музыкантларны яшерәләр иде, мәдрәсәнең тәрәзәләрен туннар, толыплар берлән томалап, мескен ач шәкертләр челтер-челтер итә торган кубыз көйләренә моңланалар иде).

Татарның үз атасыннан, үз анасыннан туган үз баласының үги иттерелүе, үзенең бәгыреннән кайнап чыккан көенең, моңының харам иттерелүе милли мәдәниятнең җимерелүенә никадәр иблис хезмәтен иткәнлеге, әлбәттә, мәгълүмдер, моның хакында хәзер сөйләп торасы да юк. Милли көйләребез, моңнарыбызның, үз өеннән куылганның соңында, фәхешханә почмакларында, сыраханә былчыракларында урын-йир эзләргә мәҗбүр булуы шул җинаятьнең никадәр зур икәнлегенә иң ачык дәлил түгелме?..

Үлгәннең соңында тәүбә кабул булмый, буласы эш булган, бабайларыбыз безнең искедән килгән байлыгыбызны саф көенчә

Гамил – фактор.

безгә бирә алмаганнар, урыннары оҗмахта булсын! Ләкин вазифаларын – бабалык вазифаларын үти алмаганнар.

Хәзер без яңа мәсьәлә, зур хезмәтләр алдында басып торганда, мәгаттәәссеф, көебез, моңыбызның зур бер хезмәткә мохтаҗ икәнлеген, тормышыбызның шул почмагы да бик ямьсез, җимерек икәнлеген күрәбез вә бөтенләй җимерелмәсен өчен яңа вазифа, бурыч алдында катып калабыз. Көйләребез, моңнарыбыз онытылды, онытыла, көйләребез, моңнарыбыз бозылды, бозыла, иң авыры – балаларыбызга милли көйләребез, милли моңнарыбыз көннән-көн асылында үзгәртелеп бирелә, көйнең рухы сакланмый, пакьләнми, ул гына да түгел, көйгә әһәмият бирелми, милли тәрбия өчен, милли хисне саклар өчен иң зур гамил булган көйгә, моңга мәктәпләребездә, мәдрәсәләребездә һичбер төрле кыйммәт куелмый. Иң монтазам мәдрәсәләребездә дә көй-моң дәресләренең булмавы, мәктәпләребездә милли көйләр, моңнарның читтә тотылуы моның тугрылыгына зур дәлил түгелме?

Ләкин үткәрә торган вакытыбыз бу мәсьәләдә мосаһәләгә йир калдырмый, музыкага, көйгә чынлап карарга, аның милли тормышыбыздагы урынын, йирен тәгаен итәргә вакыт йитте, мәктәпләребездә уку-укыту дәресләре никадәр кирәк булса, милли тәрбия өчен милли әдәбият берлән бер дәрәҗәдәге милли көйләр, моңнарыбызга өйрәтү дә шул дәрәҗәдә кирәктер. Буны мосаһәләгә, эшкә алмауга урын калмады.

Мөгаллимнәр, бигрәк мөгаллимәләр, мәктәпләрдә шул мәсьәләгә әһәмият бирергә тиештер. Мөгаллимнәр, хосусән, мөгаллимәләр, мәктәпләрдә милли көйләр өйрәтүне бер дәрес итә алмасалар да, иске «Әс-сабах әл-бала»ны җырлаучыларны, минемчә, уку гадәтләреннән файдаланып, иске көйләребез, җырларыбызны мәктәпкә сугарга тиештер. Баланың күңеленә көй берлән бергә керә торган мәгънәле сүзләр мәңгегә күңелендә калганын уйлап, мөгаллим вә мөгаллимәләр шул мәсьәләдә шагыйрьләребезнең матур ерларын сайларга тиештер. Хәзерге көндә иксез-чиксез шагыйрьләребез арасында һәртөрле милли көйләребезгә килә торган сүзләр табу авыр булмаса кирәк. Балага моңлы көй берлән матур шигырь дә бергә бирелсә, шөбһәсез, бу балага милли нигез бик нык утыртылган буладыр.

Монтазам – тәртипкә салынган.

Мосаһәлә – йомшаклык күрсәтү, җиңелгә санау.

Ул гына да түгел, көй, җыр баланың күңелен нечкәртә, аңарда назиклекне тоя торган хисне үстерә, матур, ямьлелекне аерыр өчен үлчәү бирә, аны нечкә күңелле, шәфкатьле, шигырь вә шигъриятне аңлый торган кеше итә, аны мәдәни бер кеше ясап, безгә багышлый.

Бу хезмәт – шул кечкенә-кечкенә балалардан аңлы, назик туташлар, егетләр җитештерү, аларны тупас татар тормышыннан киләчәк тормышка яраклы иттереп яңадан тудыру мөгаллим һәм мөгаллимәләребезнең кулындадыр. Аз гына гайрәт иткәндә, сез, мөгаллимнәр, хосусән, мөгаллимәләр, шул юлда тарихта онытылмаслык хезмәт итәчәксез! Үзеңезнең шәкертләреңезнең күңелләрендә каберенә кадәр алып бара торган ихтирам казаначаксыз! Бөтен милләт алдында зур бер хезмәт иткән, милли байлыкларын танытуда зур бер каһарманлык күрсәткән булачаксыз!

Мөгаллимәләр! Шул матур мәгънәле, файдалы эшкә хатын-кыз сафлыгы берлән катнашып, шул зур вазифаны өстеңезгә алыңызчы! Сезнең бит бу вазифаны үтәрлек көчеңез бар, сезнең бит матурны ямьсездән аерырлык талантыгыз бар, сезнең бит балаларның кеше булуын күрүдән алган мәгънәви ләззәтне тәкъдир итәрлек назиклегеңез бар, татар баласыннан мәдәни, милли, назик татар тудыру сездән генә булса була, сездән генә шул хезмәтне көтелә.

МИЛЛИ ФАҖИГА

Шагыйрьдәге шигърият куәсе табигать тарафыннан балага туган чакта ук бүләк ителеп бирелгән була.

Шагыйрь туганда ук шагыйрь булып туа, шагыйрь үскәндә үк шагыйрь булып үсә, бала вакытта да, зурая төшкәч тә, үсеп җиткәч тә, ул һәрнәрсәгә шагыйрь күзе берлә карый; картаеп бетеп, чәчләре агаргач та, тешләре төшеп, билләре бөкрәйгәч тә, ул үзенең аерым карашыннан аерыла алмый. Табигатьтәге һәр эш, һәрнәрсә шагыйрьгә икенче төстә күренә, икенче истә тоела, икенче зурлыкта сизелә. Кояш батуы, гади кояш батуы – дөньяның һәр почмагында Алла биргән һәр егерме дүрт сәгатьтә бер була торган шул гади хәл – шагыйрьгә бөтенләй башкача сизелә. Ул анда гади кешенең хәтеренә дә килмәгән әллә никадәр бизәкләр таба, җентекләп карауčы да күрә алмый торган буяулар, сызыклар та-

ный, ул анда кырык төрле шәүләләрнең бергә-бергә җыелуыннан, бер-берсе берлә ишелүеннән, үрелүеннән нур йомгагы чыгара, ул аның болытларга шәүләләнүеннән, аларны тишеп-тишеп челтәрләвеннән, аларны бер кызартып, бер күгәртеп, бер зәңгәрләтеп, бер сарыгайтып кочуыннан, үбүеннән нечкә-нечкә мәгънәләр чыгара, без аңламый торган серләр таба. Иң зурысы шул: ул алардан әллә никадәр ләззәт-тат ала. Ул аларның матурлыгына чумып, матурдан матур дөньясында гизә, йөзә.

Кечкенә генә бер баланың күзен чытыбрак карап торуыннан, ул баланың бөтен башын, битен күреп ала, аның башындагы уен, күңелендәге кайгысын ачык китаптагы кебек укый, аның уеның кая таба, ничек ки тугры бормалануларын, җәйге яшел үлән өстендә бормаланган сукмакларны күргән кебек күреп тора.

Шагыйрь матур кызның кечкенә генә елмаюыннан, күзенең кырыйлары гына селкенеп, күзенең нурланып китүеннән дөньяга сыймаслык өмидләр тудыра. Үзенең өмиденең артыннан куәтле шагыйрь канаты белән оча-оча күкләргә чыга, дөньяны үтеп, фәрештәләр арасында гизә, үзенә шул өмидне тудырган кызны, үзе берлә бергә очыртып, аны күтәргәннән күтәреп, гарешкә менгереп куя. Аны ул сын ясый, аны Тәңрегә әвәрә, ул аңа табына, уйнап кына түгел, чын мөселман кеше әхлагы берлә Аллага табынган кебек табына, шул үзенең сөйгәненнән көч ала, үзенең сөйгәненнән илһам ала, үзенең сөйгәненә үзенең олуглавын, сөюен, табынуын, гыйбадәтен сөйли. Аңарга зикер әйтә. Ул шул зикерне уттан кайнар сүзләр, кылычтан үткен җөмләләргә куеп, мәйданга ата, шигырь тудыра. Шагыйрь кечкенә бер илтифатсызлыкны үзенең сөйгән, ышанган кешесеннән күргән нәни генә бер җиңелчә карауны бөтен дөнья җыелып мыскыл итүдән зурга саный. Эчендәге бөтен көче, куәте берлә шуңарга хурлана; бар күз яшен җыеп еглый, белгән догаларын укып, тылсымнарны кыйлып, ләгънәт яудыра. Йирдәге үләннәрне көйдерерлек иттереп, күктәге йолдызларны сүндерерлек итеп, нәләтләр яудыра. Тавышына Исрафил сурының көчен кушып, ул шул нәләтне бөтен дөньяга кычкыра. Йөрәкләр дә шу иттереп куркыта торган ачы тавышы берлә кычкыра, еглый, ачы күз яшенә батып, манчып, ул ләгънәт догасын безгә тоттыра, ләгънәт шигырен мәйданга ата. Шагыйрь – шагыйрь ул, һичбер вакыт һичбер нәрсәне, һичбер хәлне, һичбер бизәкне, һичбер төсне гади

кеше күрә торган төстә, хәлдә күрми, һәрнәрсәнең буявын арттырып, куелатып, төсен көчләндереп, без һич күрми торган йирләрен күтәртеп, кабартып күрә. Шагыйрь кечкенә генә тормыш ваклыкларыннан зур бер манзара китереп чыгара, шагыйрь ул бәләкәй генә вакыйгалардан, фактлардан киң, зур бер хәятның төрлеләнүен, биекләнүен, үсүен күз алдына китереп куя.

Шагыйрь – шагыйрь ул; аның алдында байлык, ярлылык, дәрәҗәлек, түбәнлек, матурлык, ямьсезлек, яхшылык, начарлык, назиклек, дорфалыкларның мәгънәсе, эчке каты – бөтенләй башка, ул нәрсәләрнең кыйммәте, базары, хасияте – бөтенләй башка. «Гакыллы» халык алдында иң шәп хисап ителгән акча шагыйрьнең җирәнүен уята. «Гакыллы» халыкның идеалы, гаяи әмәле булган «тук» тормыш шагыйрьнең саруларын кайната. «Гакыллы» кешенең күз нурын ала торган дәрәҗәле булырга кызыгу шагыйрьне шаркылдатып, рәхәтләндереп көлдерә. Шагыйрь – шагыйрь ул, «гакыллы» кеше күзе берлә караганда, гакылсыз ул, ахмак ул. «Гакыллы» кеше күзе берлә караганда, практический тормышның теге ягына чыгып утырган чудак ул. Менә шундый кимчелекләре, шундый артыклыклары берлә табигать безгә дә, татар дөньясына да, татарның Идел буена да бер шагыйрьне тудырып җибәрде. Аңа Габдулла исеме кушып, йөрәгенә шагыйрьлек куәсе тутырып, аны табигатьтә булган көенчә тормышымызга атты.

Бөтен татар дөньясына: «Мәгез, сезгә дә чын бер алмаз бирим, ләкин, сырлавы-кырлавы сезнең эш», – дип яратылган көенчә бүләк итте.

Татар тормышы Габдулла малайны кулдан-кулга йөртеп, берничә мәртәбә Печән базарына чыгарып саттырып, сасы бер мәдрәсәдә тончыгып беткән «гыйлемнәр» укытып, Казанның былчырагыннан туйганчы коендырып, чумдырып, татарның матбугат галәмендә өстерәттеп, сөйрәтеп, яңадан табигатькә кайтарып бирде. Ләкин шул өстерәлүләр, сөйрәлүләрдә Габдулла үзенең мыскыллап караган төсенә буяп, әллә никадәр шигырьләр калдырды. Бер чумып, бер батып үткәргән кыска гомеренең матур чакларында матурлыгы берлә дөньяның беренче дәрәҗә шагыйрьләреннән ким түгел кыйммәте шигърияле шигырьләр бүләк итте.

Бу көн Габдулла юк. Ул үлде. Аның үлгәненә ел да тулды. Аның иткән хезмәтләрен санарлык вакыт җитеп бетмәсә дә, аның

бүләк иткән байлыкларын киштәсе, шүрлеге берлә белергә вакыт җитмәсә дә, аның тормышына бер карарга, аның шагыйрьчә тормышына карарга вакыт җитте.

Тукайны табигать безгә эшләнмәгән, халис көенчә бирде. Татар тормышы шул чын алмазны үзендә бар бөтен куәте берлә ялтырарлык иттереп кырлый, сырлый белдеме? Татарның аңлы кыйсеме шул алмазның урыны милләтнең йөрәге тибә торган кадерле йирдә икәнен аңлап, аны урынына куя белдеме?..

Татар милләте табигатьнең шул зур куәтеннән кирәк кадәре файдалана алдымы? Татарның аңлы кыйсеме аның зур көчен әрәм итмәдеме, исрафка сарыф итмәдеме?

Шагыйрьнең шигырь куәте үсүе өчен аның балалыгында йомшак, татлы ана сөюе аны чолгап алырга кирәк, шагыйрьдән ачык күзле, өмидле шагыйрь ясар өчен аналык шәфкате, аның бала чагындагы бөтен җәрәхәтләрен сөю берлә юарга кирәк. Мескин Габдулламыз нә ана шәфкатен күрә алды, нә анасының кочагында ауный-ауный үсә, киерелә алды.

Шагыйрьнең шигърият куәсенең үткерләнүе, чарлануы өчен шагыйрьнең егетлеге, шагыйрьнең яшүсмерлеге, мәхәббәт-гыйшык арасында үтәргә кирәк, шагыйрьнең шигыре ... нечкә кылычтан үткен булсын өчен, аның күңеле Мәҗнүндәге мәхәббәт куәсеннән артык көч берлә гыйшык утында янарга кирәк.

Шагыйрьнең шигыре матур, татлы, ямьле булсын өчен, аның яңаклары, күзләре, иреннәре, сөйгәненең үбүләре, кочулары берлә бизәкләнергә кирәк. Балалыгында шәфкать күрсәтмәгән татар тормышы Габдулланың егетлегендә дә аңарга мәрхәмәтен ачмады.

Бүгенге көндә Габдулланың шигырен укый-укый еглаучы татар кызларының берсенең дә пакь мәхәббәтен аңарга татырга насыйп итмәде; аның нечкә шагыйрь күңеленең яшерен почмакларын ачарлык иттереп, аның бөтен күңеленә кереп утырырлык иттереп, аның бала вакыттагы өшеп туңган йөрәген елытырлык иттереп бер пакь кызга, бер ак хатынга очратмады.

Ул ятим үсте.

Ятим яшәде.

Ятим үлде.

Ул ялгыз яшәде.

Ялгыз үлде.

Менә бу кечкенә генә кебек вакыйга – Габдулланың тормышының кечкенә генә бер сызыгы аның бөтен тормышына тәэсир итте, аның бөтен шигырен үзенең буявына буяды. Иң зурысы: аның куәи шигъриясе ачылып йиткән чагында гына үлеп китәргә сәбәп булды.

Габдулланы чахотка үтермәде.

Габдулланы йөрәк елысы юклыгы, бер татар кызының аны сөймәве, бер татар кызының аны «шагыйрь Габдулла әфәнде Тукаев җәнаплары» димәенчә, Габдулла гына дип карамавы үтерде.

Габдулланың хосусый хәятының гына түгел, әдәби тормышының да фаҗигасы менә шунда.

Габдулланың кадерле гомерен былчырак урыннарда үткәрүенең сәбәбе дә, Габдулланың үзе һич кыйммәт бирмәгән кешеләр берлә уралып, чолганып, әвәрә булып йөрүенең башчысы да менә шунда – суык йөрәкне елытырга урын юклыгын, шул туңган бәгырьне эретерлек сөйгән юклыгын Габдулла, шагыйрь Габдулла моны сизә иде. Сизә генә түгел, шул авыр хиснең астында изелә иде. Шул сизү аның йөрәген ашаганны тоймас өчен, ул үзен үзе онытырга, сонгый иттереп онытырга мәҗбүрият хис итә иде, оныта иде. Мәгаттәәссеф, күп вакытта үзенең бөек шагыйрь Габдулла икәнен дә онытып җибәреп, тозсыз, татсыз шигырьләр дә язып ташлый иде.

Мәшһүр мөхәррир Ибсен үз-үзенә: «Олуг кеше – кем?» – дип сөаль бирә дә, үзе шуңарга: «Олуг кеше – бәхетле кеше, олуг кеше – язмыш аңарга ярдәм иткән кеше», – дип җавап бирә[1]. Безнең Габдулламызга да язмыш ярдәм иткән булса иде, язмыш аны Казанның сасы номеры урынына пөхтә генә, ару гына, җанлы гына ояга утырткан булса иде, аның тирә-юнен йомшак табигатьле хатыннар белән чолгап алып, үзе сөйгән кара күзле, кара кашлы бер кызны аңар йөрәк иптәше иткән булса иде. Габдулланиләр-ниләр эшләмәгән булыр иде?! Габдулла татар шигырен нинди-нинди кыйммәтле әсәрләр берлә бизәкләмәгән булыр иде?!

Габдулланың бу яктан бәхете булмады. Шул сәбәптән без Габдулланың тудырганыннан кыйммәт ягыннан әллә ничә өлеш кыйбатлы әсәрләрен күрә алмадык, күрә алмаячакмыз. Табигатьнең биргән алмазыны кырлый, сырлый алмадык, аның төрле төстә уйный торган нурын ялтыратырлык вазгыять бирә алмадык, аны алмаз көенчә йиргә күмдек.

Габдулланың йөрәк елысына туймауда, Габдулланың куәи хосусиясенә йомшаклык, нечкәлек бирмәүдә мин хосусый бер-бер хатынны, йә бер кызны, яисә бөтен татар дөньясының хатын-кызын гаепли дип уйланылмасын. Бу фаҗигада гаеп кенә бар, гаепле юк. Гаепле булса – татарның бөтен тормышы, бөтен тормышының китеше...

Бу – безгә каршы язмышның ыржаеп көлүе, безне мыскыл итүе; бер татарның әдәбиятын ясаучы, бер нигезен салучы Габдулланың хатын-кыз мәхәббәте дигән җитмеш төрле авырудан дәва булган даруның юклыгыннан җимерелүе – моңанчыга кадәр безнең хатын-кызга каршы иткән золымымызның җәзасыдыр.

Иске гаепләремез өчен тарихның безнең яңакка ялтыратуыдыр.

Татарның тупас, дорфа тормышына матурлык, ямьлелек, күркәмлек тудырыр өчен яратылган Тукай ямьне, тәмне күрмәенчә, ач-мохтаҗ, ялангач, ялгыз көенчә үлде. Татар тормышындагы суыктан – зәмһәрир суыгыннан туңып-катып үлде.

Суык калебне елытырлык, туңган күңелне эретерлек, каткан күзләрне яшьләндерерлек, үлгән өмидне тудырырлык, үстерерлек матур, ямьле шигырьләр бүләк итеп үлде.

Киләчәктәге буынның шагыйрьләре туңмасын, өшемәсен өчен елы тудырып, кояш чыгарып үлде. Язгы көндә, агачлар яфрак атканда, гөлләр чәчәк чыгарганда, кояшның нуры көлә-көлә бөтен дөньяны үпкәндә, аның елысы, сөя-сөя, Татарстанның болыннарын, яланнарын, урманнарын кочканда, суыктан, эчке суыктан туңып үлгән Тукайның фаҗигасын без һичбер вакыт хәтердән чыгармаячакмыз. Һичбер вакыт шул фаҗига өчен еглаудан күземезне алмаячакмыз.

Чөнки Тукай фаҗигасы – безнең фаҗигамыз, чөнки Тукай фаҗигасы – милли фаҗигамыз.

МИРЗАЛАРЫМЫЗ

Безнең мирзаларымыз – элгәредән рус мәктәпләрендә укып килгән интеллигентларымызның – үзләренең милли вазифаларыны тутыра алмаганнарында хәзер беркемнең дә шөбһәсе юк. Халкымыз мәгарифкә, гыйлемгә иң мохтаҗ вакытта, халкымыз бөтен тарафыннан томаланган кара болытлар астында һавасызлыктан

тончыгырга җитешкән чакта шул халыкның өстенә басып тора торган мирзалары, укыганнары шул фаҗиганы күрмәделәр, дөресте, күрә алмадылар. Шул йөдәгән, йончыган халыкка барып, үзләрендә кирәкмәгәнгә сакланып тора торган гыйлем, мәгариф нурыны аз гына да сибә алмадылар.

Бер тарафта халык йөдәде, йончыды, авыруыннан коты очып акырды, бакырды. Икенче тараф шул авыруга ярый торган даруны кулына тотып, халыкка арты берлән әйләнеп, эш юкка эч пошу авыруына сабышты. Шуны язар өчен эт артыннан, рус галәменең былчырагы артыннан чапты. Тончыгучы халык нәзакәт берлән генә «мирза әфәнде, бик авырыйм, ярдәмдә булынсана» диярлек тәрбия күрсәтә алмады. Мирза әфәнде дә: «Ник соң монда бу кадәр сасы, ник соң бу һавасызлык, тукта, тор әле, элгәре тәрәзәне ачыйк, аннан соң авыруны карармыз, йә әле, бисмилләәһир-рахмәәнир-рахим», дип, тәрәзә ачарлык халкына мәхәббәт күрсәтә алмады. Тамырларыннан бер кан ага торган, бер бабаның, бер ананың балалары, бер тарихның үксезләре берсе бер якта эшләүче юкка ярлыланды, фәкыйрьләнде, искедән калган бабалар байлыгыны базарга чыгарып бетерде, икенчесе эшләргә урын юкка, белгәннәрене тормышка чыгарырга җае юкка бар көчене, куәтене йә юкка борды, яисә, рус галәменә кереп китеп, аның хезмәтенә мохтаҗ түгел халыкка көчләп-көчләп куәтене бирмәкче булды. Алар аны ят күрмәсен өчен, исемене Пётр итте, Фёдор итте. Үзенең татарлыгыны яшерде. Руслар алдында алардан да русрак күренергә тырышты.

Шуны күреп, теге халык тагы курыкты, тагы ныграк тәрәзәне томалады. Ишектән, тишектән җен-пәри кермәсен өчен, тишек-тошыкны аятьләр укып сызды, тагы ятты. Һава бөтенләй бетте. Өй эчендә торырлык калмады, бик күп кеше һавасызлыктан авырып китеп, саташа башлады. Бик күбесе башларының уйлар куәтене югалттылар, кайберсе, шул тончыгуга чыдый алмаенча, пәриләр, җеннәр керсә керсен дигән кебек, ачудан тәрәзәне тибеп ваттылар. Кечкенә төнлек тәрәзәсеннән аз гына һава керде, аннан өйнең тышы күренде, тәрәзәнең янынук килгәннәре тыштагы яктан үзләренең агай-энеләрен – мирзаларны – күргәч, тагы татарчалашып: «Киленез, киленез, ишекне ачыңыз, тончыгалар, тончыгалар», – дип кычкырды.

Уйламаганда ишетелгән шул тавыш мирзаларга ят тоелды, кайберсенең ачуыны китерде, шул тавышны ишеткәндә, йөзенә

аңлаган галәмәт чыкканны күрше руслары күреп, моның татарлыгында шөбһә итмәсеннәр дип, тагы ераграк китте. Кайберсенең күңелендә шул әче тавыш вөждан газабы уятты, ул йөзе, чырае сытылып, тегенең янына килеп: «Ә, аңладыңмы, егет, йә, тормыш өйрәттеме? Кил менә монда, йә ... тукта әле, нишлик... йә...хәзер әйтәм. Син бик тупас, дорфа. Фу! Фу!... Бераз нәзакәткә өйрән соң?»

Халык баласы шул дорфалыкларны, кимчелекләрне кабул итеп, мирзаларны юлбашчысы иттереп алга таба атламакчы булды, ләкин, элгәре ышанмау үзәккә үткәнгәме, ул беренче адымнан соң ук: «Кая алып барасың?» – дип сорады. Мирза, ул сөальне көтмәгәнгә, ык-мык килде. Халык аны читтә калдырып, үзе китте юл эзләргә, үзе сукмак сугарга тотынды. Моннан гомум өчен файда булдымы, зарармы? Улсы башка мәсьәлә. Аны ачып карау минем бу мәкаләдә тоткан ноктам түгел. Ләкин шунысы хәзер тәмам ачык мәгълүм: мирзаларда шул вакытта җитәрлек куәт булмаганга, укыган дигән халкымызда шул кайнаган халыкны, шашкан халыкны алып барырга куәт, халык аңлый торган юлны белү булмаганга, алар үзләренең юлбашчылык рольләрене үти алмаганнар, алар үзләренең бөлгәнлегене белдергәннәр. Шуннан соң гына берләшкән, тиң күрешкән шул ике бүлек бик тиз аерылдылар, бик тиз үз юлларына киттеләр.

Хәзер бөтен татар хәрәкәтендә мирзалар йә бар, йә юк дәрәҗәсендә. Булганнары да үзләренең тоткан урыннарына муафыйк дәрәҗәдә роль уйный алмыйлар. Алар халык кешеләренең артыннан баралар, хәрәкәтнең койрыгында селкенәләр. Шул гайре табигый төсле күренгән роль бүлешү, төптән карасаң, бик табигый: халык теге вакытта мирзалар аларны ташлап киткән өчен, хәзер үзе аякка баса башлагач, аларны түренә утыртмыйча, алардан иске гөнаһларының үчен ала – бу шулай булырга тиеш иде, шулай булды. Ләкин асыл мәсьәлә анда түгел, асыл мәсьәлә – ник халык берлә укыган сыйныф берсен-берсе аңлашмас дәрәҗәдә аерылдылар, ник хәзер дә, арада коймалар җимерелгәннең соңында, берсенә-берсе шөбһәсез иттереп карый алмыйлар?

Бездә бит боларның бер сыйныфы коллар, икенчесе бәкләр булмаган. Бездә бит крепостной право булмаган! Бездә бит боларның берсе – законның өстендә баш булып торган түрә, берсе – тегеләрнең камчысы төшәр өчен генә яратылган мәхлуклар булмаган.

Шулай булса, шул зур аерманың сәбәпләре ни? Болар икесе ике төрле рухани гамилләрнең астында яшәгәннәр. Болар икесе дә бер-берсен аңламый торган, берсе-берсене истисна итә торган тәрбиядә үскәннәр.

Халыкның бөтен эчке тормышы муллалар, суфиларның монополиясенә бирелгән, аларның рухани тәрбияләре сөннәтче бабайның шәҗәрәсе буйлап килгән[1], мирзаларның тәрбиясе, үсүе, идеаллары «Онегин» булуга таба борылган. Аларның рухани тәрбияләре рус әдәбияты, рус музыкасының кочагына атылган. Шул ике юлдан бара торган халык киткән саен ерагая барганнар, киткән саен аерыла төшкәннәр. Бер мәсләкнең ике завиясе берлә бара торган юлчылар кебек, кушылмаска, берләшмәскә дип киткәннәр.

Ләкин шул ихтыярсыз аерылышуга чынлабрак карасак, шул бүленүне ике тарафта бетерергә тырышсак, бу яктан ары якка чыгарга күпер тапмас идекме? Шул күпер элгәредән булмаганмы? Булган. Моңгаенчага кадәр шул күпер ябылып торган булса да, хәзер инде халык тарафыннан ачылды. Ул тарафтан да ачылып, аннан да халыкның йөгереп бара торганына каршы-каршыга килү башланырга кирәк. Безнең әдәбиятымыз, безнең музыкамыз, безнең театрымыз халкымызның тойгысы нечкәрү, халкымызның мәдәни шомалыгы арту, халкымызның төшенчәләре биегәюгә хезмәт итәчәк бу юлда, шөбһәсез, укыган сыйныфымыз, мирзаларымыз алда торырга, алда барырга кирәк иде. Шул мәсьәлә башлангач та, алар шуның уртасында, үзәгендә булырга тиеш иде. Консерваториядә укыган бер туташымызның музыкамызга хезмәте бөтен татар дөньясында чыга, үсә торган музыканың теориясен белмәүче музыка сөючеләрнең хезмәтләреннән әллә никадәр артык булачак. Театральный школа бетергән бер туташымызның театр башында булуы татар театрының әллә никадәр хиссиятен күтәрәчәк, татар типлары тудыруга әллә никадәр зур хезмәт итәчәк, тарих вә филология фәннәрен университетта бетергән бер мирзаның әдәбиятка якын торуы, шул юлда хезмәт итүе әдәбиятымызның әллә никадәр яңгы азык алуына сәбәп булачак, яңгы юлларга

Берсе-берсене истисна итә торган тәрбиядә үскәннәр – бер-берсеннән аерылып торган шартларда үскәннәр.

Бер мәсләкнең ике завиясе – бер мәсләкнең ике почмагы, ике ягы.

керүенә хезмәт итәчәк. Шунысын онытырга ярамый, бу күпер – соңгы күпер, бу кул сузу – соңгы кул сузу.

Халык тарафыннан башланган шул эшнең дә үзләренә файдалыгыны теге тараф аңламаса, үзләренең шул бер бүлек булып торулары эчендә халыктан килгән таза, нык канны алырга ихтыяҗлары бар икәнен белмәсәләр, сәяси вә мәдәни хәрәкәтләремездә мәгълүб булган кебек, бусында да җиңеләчәкләр, арттан килә торган көчле халык балалары бу юлда да аларны таптап китәчәкләр. Аларның үскәннәре, яшәгәннәре татар тормышында һичбер эз калдырмаенча бетәчәкләр, китәчәкләр. Имтихан башланды.

Ләкин мирзалар, укыганнарымыз арасында шул эшләргә ярарлык шул авыр вазифаларга кушылырлык кешеләр бармы? Аларда шул зур хезмәтләрнең йөген күтәрерлек мәгънәви көчләр, куәтләр бармы?

Бу сөальләрне мин куймыйм, моны тормыш куя. Бу сөаль генә дә түгел, бу – имтихан! Шул имтиханны тоту-тотмау аларның киләчәктә татар тормышындагы рольләрен билгеләячәк, аларның урыннары түрдәме, ишек төбендәме, ишегалдындамы икәнне тәгаен итәчәк.

Күпер ачык, юл иркен, боерсыннар!

БЕЗНЕҢ ЮЛЫМЫЗ

Киң Русиянең өлкәләренә җәелгән төрек-татар баласының без киләчәктә мәдәни бер милләт булып яшәвен күрәсемез килә. Күп миллионнарга саны ирешкән бу халыкны, мөселман динендә улдыгы хәлдә, каумиятен югалтмадыгы хәлдә, Аурупа мәдәниятен кабул итеп, шул мәдәниятне үз рухына сугарыр, шул мәдәнияттән үзенең хәятына кирәкле көчләрне сайлап ала белер дип ышанамыз.

Киләчәктәге тормыш тартышлары элгәреге замандагыга караганда йөз мәртәбә, мең мәртәбә авыр буласын күземез берлән күреп торганда, иске замандагы кебек, үземезнең иске-москы мәгълүматымыз, иске-москы мәдәниятемез, чери башлаган йоламыз, черегән гадәтемез берлән генә күрше милләтләр алдында үземезне сакларга

Мәгълуб булу – җиңелү, аста калу.

Каумиятен – миллилеген.

көчемез йитешүенә инанмыймыз. Күрше халыклар эчендә эреп бетмәс өчен, тирә-юнемездән дөбердәп килә торган Аурупаның мәдәнияте, гыйлеме, тиҗарәте, һөнәре, әдәбияты, музыкасы, фәхеше, ялганы, шарлатанлыгы алдында күмелеп калмас өчен, без күршеләремез коралланган корал берлән кораллануны лязем табамыз. Эремәс өчен, бетмәс өчен, үземезне үз милли гөруһ эченә тыгарга, милли күбә тимерен кияргә фарыз дип ышанамыз вә шул күбә тимерене элгәреге замандагы тутыгуларыннан арчу лязем, шуның черекләрен яңгы корыч, яңгы милли тимер берлән сипләү фарыз дип беләмез.

Шуның өчен безнең хәзерге матбугатымыз, әдәбиятымыз, мәктәбемез, мәдрәсәмез, җәмгыятьләремез, театрымыз, музыкамыз, тиҗарәтемез вә бөтен иҗтимагыятемез шул милли күбә тимерен ныгытырга корал булырга тиеш дип иман итәмез. Шуларның һәммәсен Русиядә төрек-татар баласының хәят тартышуында, мәдәни ныгуында көчләнүенә хезмәт итәргә тиеш, дип катгый итеп әйтәмез.

Менә шул юлга хезмәтне милли хезмәт итеп таныймыз, шул юлда тырышып көч сарыф итүне җәмгыятькә хезмәт дип аңлыймыз, шул юлда сарыф иткән көчләрне, түгелгән гайрәтләрне тәкъдир итәмез.

Шул юлда хезмәт иткән затны – кирәк ул бер мөгаллим булсын, кирәк ул бер мөдәррис булсын, кирәк ул малы берлән халкына хезмәт итә торган аңлы мөселман булсын, кирәк милли сәхнәсен тудырырга тырышучы бер артист булсын, кирәк милли моңны бүләк иттереп калдырырга тырышучы музыкант булсын, кирәк халыкның рухында исламиятнең нигезләрен ныгытучы имам булсын – безнең сафдашларымыз, безнең иптәшләремез, безнең берлән бергә баручы юлдашларымыз дип беләмез.

Кулымыздан килгән мәгънәви көчне аларга бирергә тырышамыз, эчемездән генә булса да аларга рәхмәт тавышларын әйтеп торамыз.

Ләкин шул милли гаягә омтылганда, шул милли киемне төзәтергә тырышканда, ямауга куелачак материалларны без бик нык күздән кичерү, милли күздән кичерүне лязем табамыз. Шуның өчен бара торган юлымыздагы һәммә борылгычларда, юлның һәм-

---

Күбә – тимердән ясалган сугыш киеме.

Тиҗарәт – сату.

Гаяга – теләккә.

мә аерылышларында туктап торып, кайсысы безнең максатка илтә, кайсы кара урманга кертә, кайсы караклар, качкыннар оясына төртелә дип тукталып торамыз, торырга мәҗбүрият хис итәмез.

Шуннан соң юлның матураеп ком сибелүенә карамаенча, юлның буендагы утыртылган агачларның матураеп, күләгә биреп торуларына гына кызыкмаенча, бабайлар кайдан йөрделәр икән, ничек хәрәкәт иттеләр икән дигән уйга төшәмез. Аларның исләрен иснимез, аларның тарихи вакыйгаларын хәтерлимез.

Күз алдымыздагы Касыйм ханнары, мирзаларының рус князьләренең бармак ишарәләре берлән хәрәкәт итүләре[1], Казан халкының җиңгелгәннән соң, керпе кебек бөтәрләнеп ятып, үз эчендәге куәт берлән генә, күршеләргә һичбер төрле таянмаенча, үзен үзе саклавын хәтерлимез. Шуннан соң чыккан нәтиҗәләрне күздән кичерәмез.

Касыйм мирзаларының халыкларына иткән хезмәтләре – Казан, Әстерханны руска алып бирүе[2]…

Казанның иткән хезмәте – үз эчендә үзен үзе динендә, үз милләтендә саклап килүе.

Тарихның башка сәхифәләрен ачамыз. Күз алдымызга төрек йилкәсенә арка таянган Багдад хәлифәте, чит мәмләкәтләргә арка таянган төрекләрнең әхраре фиркасе, дахили идарәсендә күрше кавемнәрнең ишарәсе берлә йөрүче милләтләр килә.

Нәтиҗә һәммәсендә дә бер.

Шуннан үземез өчен бер фикер чыгарамыз: безгә үземезнең мәдәни яшәвемездә үз көчемезгә генә ышанырга кирәк, үз халкымызның гына матди-мәгънәви көче берлән барырга тырышырга кирәк.

Менә шул ноктадан карап, без күршеләремезнең карагруһларына арка таянып эшләргә теләгән бүлекне, халыкны иң әүвәл хата итә дип, юлыннан чәвермәкче буламыз. Шул юлда гыйнад итсә, тискәрелек күрсәтсә, халкыбызга хыянәт итә дип ышанамыз.

Казан тирәсендәге муллаларның, урәдник-фәлән берлән танышып, доносл ы юлга кертеп йибәрүләрен, сагыяләрен без милли җинаять итеп хисаплыймыз.

Әхраре фиркасе – аксөякләр төркеме.

Гыйнад итсә – каршы торса.

Сагыяләрен – әләкләрен.

Безнең бер милләт булып яшәвемезгә дошман даирәләргә арка таянып, иптәш булып мәйданга чыгарга теләгән фиркаләргә, бүлекләргә сатлык-хаин дип ышанамыз, иман итәмез.

Шундый бозыклыклар халык арасында җәелмәсен өчен, аларны мөмкин кадәр баштан ук бетерергә тырышамыз, чит көчкә таянып түгел, халкыбызның милли аңына таянып, шуларның дошман көчләре, иң тугрысы, безгә дошман көчләрнең кораллары икәнен күрсәтергә, аңлатырга тырышамыз, шуны аңлатуны үземезнең милли бурычымыз дип ышанып эшлимез. Безнең фикеремезчә, әле безнең милли могадәләмез савыгып йитмәгәнгә, милли күземез үткерләнеп өлгермәгәнгә, һәрбер хәрәм эшне кычкырып әйтеп, халыкның дикъкатен җәлеп иттерүне лязем табамыз.

Без, әле халык үзенең аңы берлән кайсысы яхшы, кайсы ярыйсысын, кайсысы начар икәнен аерып бетерерлек хәлгә килмәгәнгә, халыкның шул аңын бутый торган һәрбер хәрәкәтне тәнкыйть итәмез.

Белгәнемезне әйтәмез, гыйнад иткән кешеләрнең алган юллары милли юлга зарарлы икәнен кычкырып әйтүдән һичбер тартынмыймыз.

Шуның өчен милли агачымызның тамырын кисәргә җыелган берничә хаиннең балтасына, кемгә генә сап булырга теләсә дә, аның былчырак максатка хезмәт итүен белдерәмез, игълан итәмез, халыкны агяһландырыр өчен шулай итүне үземезгә лязем табамыз.

Шул эшләрне һичбер кешегә шәхси дошманлыктан яисә бербер төрле зурмы, кечкенәме матди мәнфәгать артыннан эшләмимез, милли идеалымызны саклау өчен лязем дип ышанганга, вөҗданы миллиямезнең кушуы буенча эшлимез. Милләтемезнең киләчәге алдында өстемезгә фарыз булган бурычны үтимез.

Киләчәк буынның ләгънәтеннән котылыр өчен, хәзерге буынның саңгырау колагына азан кычкырамыз.

Әлхәмделиллаһ, моңганчы караңгы көндә дә, карлы-бозлы ягъмур яуганда да без азан вакыты йиткәнен онытмадык.

Аллага шөкер, нинди авыр көннәрдә дә дошман көчләре алдында тибелеп-сыгылып, милли рәзаләт япмадык.

Могадәләмез – тигезлегебез.

Агяһландырыр – искәртер.

Рәзаләт – хурлык.

Халкымызга иманымыз – алган юлымызның тугрылыгына иманымыз безне киләчәктә дә шул сәфаләт, рәзаләттән саклаячактыр.

СЪЕЗДЛАР АЛДЫНДА

Бу көнге номер гәзитәмездә бердән ике съездның игъланы басыладыр. Берсе – бөтен Русия мөселманнарының съезды, икенчесе – мөгаллим, мөгаллимәләр съезды[1].

Боларның икесе дә – безнең мәдәни, сәяси тормышымызда бик зур урын тоткан ике бүлегемезнең съездларыдыр. Боларның икесенең дә иткән мөзакәрәләре бөтен Русия мөселманнары өчен фәүкылгадә әһәмиятледер. Боларның икесенең дә чыгарган карарлары – Русия мөселманнарының хәятларына, бөтен тамырларына кадәр тәэсир итәчәк карарлардыр. Шуның өчен бу ике съездга да зур дикъкать белән хәзерләнү, зур көч белән кушылу – әһле булган һәр мөслим, мөслимәнең бурычыдыр, вазифасыдыр.

Иң әүвәл мөслимәләр съездын алыйк: моның никадәр зур икәнен, бу съездның никадәр әһәмиятле икәнен сөйләп торасы бармы?

Бар шул. Бу никадәр бәдиһи булса да, сөйләп торасы бар шул.

Һәркемгә мәгълүм: безнең төрек-татар хатыны һичбер вакыт изелеп, кол булып тормаган. Безнең бабайларымыз, Урал елгасын үтеп, атларын йөздереп, Иделне кичеп, Аурупага аяк басканда, Аурупадагы бөтен халыкларга үзләренең баһадирлыкларын танытканда, алар белән бергә, безнең әбиләремез дә бар иде. Безнең батыр бабаларымызның янында, бер адым калмаенча, алар да хәрәкәт итәләр иде. Карпат таулары йомры тояклы төрек атының аяк астында тапталганда, Балкан таулары төрек угланнарының сукмаклары белән бизәкләнгәндә, саф башында безнең хатыннарымыз, кызларымыз да бергә иде.

Сәфаләт – түбәнлек.

Мөзакәрәләре – фикер алышулары.

Фәүкылгадә – гаять, гадәттән тыш.

Бәдиһи – ачык, билгеле.

Искиткеч баһадирлык белән үзенең флагын күтәрер өчен никадәр тырышса да, рус гаскәре аяк эзен күрмәгән Маҗарстанда төрек байрагы җилбердәгәндә, төрек-татар хатыны ире, угылы белән бергә иде.

Русиянең бөтен вилаятләрен татар гаскәре биләгән чагында, Русиянең бөтен әтрафында татар кануны хөкемен йөреткәндә, татар-төрек хатыны ире белән бергә иде.

Кайгысында, шатлыгында бергә иде. Сугышында, солыхында бергә иде.

Казан ханлыгы заманында татар хатыны ире белән бергә гаскәр иде. Ире кебек бергә идарә башында иде. Ире кебек хан да иде.

Казанның соңгы гакыллы ханнары Сөембикә булса, Казанның кальгә өстендә, кальгәсе эчендә дә руслар белән сугышкан, актык канына кадәр сугышканнар да татар хатыннары иде. Ирләре белән бергә шәһит булган татар хатын баһадирлары иде.

Казан мәгълүб булып, русларның залим түрәләре итмәгән җәбер, кылмаган золымны калдырмаганда, татар хатыны ире белән бергә иде. Ул ире белән бергә төрмә дә күргән, җәбер дә күргән, ире белән бергә дар агачына да асылган иде.

Шуның өчен дә төрек-татар хатыны һәрвакыт үзенең вазифасы башында була белгәнгә, төрек-татар хатыны, һәрбер авырлык алдында башын имәенчә, иманын зәгыйфьләндермәенчә, Алланың боерганын күрергә разый булганга, күргәнгә, без бер милләт булып, без бер дин әһеле булып яши алган идек. Хатыннарымыз, аналарымыз, әбиләремез безнең милли барлыкларымызны үзләренең җаннары, тәннәре белән саклап килә алганга, килгәнгә, без аерым бер мәдәният белән яши торган миллиятләремезне саклый алдык. Аларның ныклыклары аркасында рус диңгезендә эреп бетмәдек. Аларның солбиятьләре аркасында христиан галәмендә изелеп юк булмадык.

Хатыннарымыз безне сакладылар, безнең гореф-гадәтләремезне, безнең җолаларымызны, безнең милли симамызны сакладылар. Безнең телемезне, безнең көемезне, безнең моңымызны кара көннәр, йолдызсыз төннәр арасыннан өстерәп килделәр.

Маҗарстан – Венгрия.
Мәгълүб булу – җиңелү.
Солбиять – катылык.
Сима – йөз.

Бу көн әдәбиятымыз мәйданга чыкса, бу көн музыкамыз, көемез юлга салынса, бу көн телемез әдәби хәленә китерелсә, боларның иң төп хезмәтчеләре, боларның иң баш каһарманнары – хатыннарымыздыр.

Алар шул милли, мәдәни хезмәтне бөтен тарафтан килгән салкын, суык җил искәндә эшләгәннәр, алар шул вазифаны золымҗәбернең иң модадагы вакытында, мөселманнарны мыскыл итү, тәхкыйрь итүнең түрәләр кашында иң файдалы бер кәсеп итеп танылган вакытында эшләгәннәр.

Ләкин вазифа, бурыч әле аның белән генә бетмәгән. Татартөрек хатыны алдында тагы зур бурыч туган. Ул да – хөр Русиядә хөр гражданка булу, була белү.

Хөр Русиядә үзенең хокукы өчен хөрчә тартышу, үзенең истикъбале, үзенең киләчәге өчен хөрчә бина төзү.

Менә шул мәсьәләләрне мөзакәрә өчен, шул мәсьәләләр хакында карар чыгарыр өчен, менә шул мәсьәләләр хакында бергәбергә эшләр өчен, шул Русия мөселманнарын бер байрак астына җыяр өчен, мөслимәләр Казанда съезд ясыйлар.

Хөр Русиядә хөр мөселман хатыннарының урыннарын тәгаенләр өчен, аның хокукын билгеләр өчен съезд ясыйлар.

Моңарга сөенмәскә мөмкинме? Русиядәге мөселманнарның киләчәген парлак күрәсе килгән һәрбер кеше яртымыз булган хатыннарымызның шул мәдәни, сәяси адымнарына сөенмәскә мөмкинме?

Русия мөселманнарының өстенә төшкән зур сәясәт йөген хатыннарымыз да, тартышыр өчен, бергә җыелуларына, бергә тартырга тырышуларына сикерә-сикерә шатланмаска мөмкинме?

Чын мөселман кешегә, йөрәгендә төрек каны тибә торган, тамырларында бабаларның хәләл каны ага торган төрек-татар угылына мөмкин түгел шул зур туй алдында биемәскә, мөмкин түгел.

Без дә бөтен саф күңелле мөселманнар белән бергә, без дә бөтен хәләл канлы төрек-татар угыллары-кызлары белән шул зур эшкә сөенәмез. Алдан ук эштәге ханымнарымызны тәбрик итәмез. Алдан ук аларга муаффәкыять телимез.

Тәхкыйрь итү – хурлау.
Истикъбале – киләчәге.
Муаффәкыять – уңыш.

Мөгаллимнәр, мөгаллимәләр съезды роле кечкенәмени? Моңанчыга кадәр татар-төрек дөньясының рухын ашландыручылар кемнәр иде? Моңанчыга кадәр төрек-татар баласына үзенең газыймәтле тарихын сөйләүче, үзенең парлак киләчәгенә өмидләндерүче кемнәр иде?

– Мөгаллим, мөгаллимәләр иде.

Авылларда, шәһәрләрдә мәктәпләр ачучы, бөтен караңгы почмакларда гыйлем шәмен яндыручылар кемнәр иде?

– Мөгаллимнәр, мөгаллимәләр иде.

Кара көч белән тартыша-тартыша, ачлык-мохтаҗлыкта изелүчеләр, тирә-юньдәге кара пәрдәне үтә алмаенча туңып үлүчеләр, чахоткага эләгеп, чәчәк вакытларында шәһит булучылар кемнәр иде?

– Мөгаллимнәр, мөгаллимәләр иде.

Залим түрәләрнең, дуңгыз инспекторларның, ахмак чиновникларның капризлары, хөкемнәре белән авылдан-авылга куылган, өлкәдән-өлкәгә сөрелгәннәр кемнәр иде?

– Мөгаллимнәр, мөгаллимәләр иде.

Менә хәзер шулар безнең мәдәни, милли хезмәтчеләремез, тарихның өстләренә йөкләгән мәсьәләләре хакында съезд ясыйлар. Үзләренең хокуклары хакында, үзләренең укытулары, тәрбияләре хакында киңәш мәҗлесе ясыйлар.

Моңанчыга кадәр халкымызны гыйлемле, белемле итеп торган остазларымыз, хәлфәләремез, мөгаллим, мөгаллимәләр киләчәк тормышта, хөр Русия тормышында яшь буынны ничек тәрбияләү хакында съезд ясыйлар.

Элгәреге караңгы көннәрдә үз вазифаларын үти белгән мөгаллимнәр, мөгаллимәләр, кояш чыгып, көн яктыргач, ничек эш башлау хакында программа төзиләр.

Залим, җәбер идарә астында вазифалары башында була белгән мөгаллим, мөгаллимәләр яңгы дөньяда саф башында булырга ашкыналар, милли нигезне тудыруга беренче ташны салу мөсабәкасынә үз өстләренә төшкән бурычны үтәр өчен чабышалар.

Рәхим итеңез! Мәктәп-мәдрәсә сезнең хезмәтеңезне көтеп тора.

Газыймәтле – бөек.

Мөсабәка – ярыш.

Киләчәк буын сезгә таба өмид күзен текәп тора.

Бөтен халыкка игълан ителгән хөррият безнең мөселманнар өчен фәгыйлияткә чыгып урынлашуында сезнең шифалы кулларыгызга карап тора.

Яңгы гына күтәрелгән милли хәрәкәт байрагы җилбер-җилбер җилбердәсә дә, күтәргән агачы ныгуны, шуны ныклап йиргә утыртуны, милли тупракка утыртуны сездән көтеп тора.

Бөтен эшеңезгә муаффәкыять телимез. Милли хезмәтеңездә рухаи без дә сезнең белән бергә!

ГАБДЕЛКАЮМ НАСЫЙРИ

(Тууының 100 елы мөнәсәбәте илә)

Шималь төркләренең фикерләү рәвешенең үзгәреше, схоластик бер фикердән аурупача бер фикергә алышуы өчен Каюм Насыйри көрәшкән XIX гасырның икенче яртысында Идел-Урал буйларының милли һәм иҗтимагый вазгыяте гаять катлаулы иде. 1552 елда югалтылган бәйсезлек белән бергә шималь төркләренең зыялылар катламы да бетерелгән, байлары, галимнәре, мирзасы кылычтан уздырылган һәм бөтен дәүләт оешмалары, диваннары таркатылган, җамигъ мәчет-мәдрәсәләре җимерелгән, сәяси генә түгел, хәтта дини оешмалар коруга һәртөрле киртәләр куелган иде. Шундый сәбәпләр аркасында халык тулысынча җитәкчесез ташланган. Русиягә каршы гасырлар буенча дәвам иткән баш күтәрүләр өчен «юл ачыла».

Милләтнең икътисади көчен бетерү өчен, шималь төркләре аристократиясенең җирләре бары тик христианлыкны кабул итү шарты белән генә үзләренә кайтарылган, шул рәвешчә аристократиянең бер өлеше, христиан динен кабул итеп, халыктан ераклашкан, христианлыкны кабул итмәгән өлеше, мал-мөлкәте тартып алынып, икътисади яктан көчсезләндерелгән, сәяси хокуклары да юкка чыгарылып, гади халык – крестьяннар дәрәҗәсенә төшерелгән иде.

Фәгыйлияткә чыгу – эшкә ашу.

XVII һәм XVIII гасырларда госманлы падишаһлары үз ватандашлары булган рум (грек), болгарлар һәм әрмәннәргә төрекләрдән артыграк хокук һәм төрле ташламалар биргән бервакытта рус идарәсе Идел-Урал төрекләрен бөтен мәдәни хокуклардан мәхрүм итеп, аларны тулысынча руслаштыру, христианлаштыруны максат иткән иде. Моны тормышка ашыру өчен, патша хакимияте алдында Идел-Урал буйларында зур миссионер җәмгыятьләре корылган һәм хөкүмәт куәте белән, җәбер һәм басым ясау сәясәте белән йөз меңнәрчә төрек христианлаштырылган иде. Хәтта Казан ханлыгының мәркәзе булган Казан шәһәренең төрек-татарлары үз шәһәрләрендә яшәү хокукларыннан да мәхрүм ителгән иде.

Бу җәбер һәм изү милләтнең рухына гаять тискәре тәэсир ясаган һәм, милләтнең аякта калуы өчен, яшәешен дәвам иттерү өчен, ул кара-каршы сугыш һәм көрәш башлап җибәрергә мәҗбүр була. Русларның ул заманнарда алып барган сәясәтләре христианлаштыру булганы өчен, халыкта христианлыкка каршы нәфрәт хисе уянган, нәтиҗәдә ислам диненә тартылу көчәйгән. Мәмләкәттә дини оешмалар җимерелүе һәм мәдрәсәләр наменә һичбер шәй юкка чыгарылганы өчен, табигый, халык, бәйсезлеген саклап калган кардәш төрек кабиләләренә сыенып, Төркестан һәм Бохара мәдрәсәләрендә алган белем һәм мәгърифәтне үз ватанына алып кайткандыр. XVII һәм XVIII гасырларда исә Бохарада тулысы белән Урта гасырларга хас карашлар һәм схоластик фикерләү рәвеше хөкем сөргәнлектән, болар Идел-Урал буйларына да зәһәрле җимешләр алып кайта башлаганнардыр. Дин әһелләре, халыкның үз арасыннан чыкканлыгыннан һәм дин наменә русларга каршы актык көрәшкә әзер булганлыгыннан, халык арасында олы хөрмәт казанган һәм бик тиз халыкның әйдәп баручы лидеры булгандыр. Ләкин шул ук вакытта үзенең ялгыш фикерләрен дә халыкка тарата башлагандыр.

Бөек Катерина, Көнчыгыш сәясәте өчен, аеруча Кырымны кулга төшерер өчен, Идел-Урал төрекләренең диннәрен, ягъни исламны канунан таный, һәм дини оешмага – Оренбургта мөфтилек оештыруга һәм Казанда мәчет бинасына, һәм Казан төрекләренең шәһәргә әйләнеп кайтуына рөхсәт бирелгәндер[1]. Бу ташламалардан күбрәк файдаланган голәмә сыйныфы булган, һәм болар гади халыкның уй-фикерләренә хаким булганнардыр. Аксөяк катла-

вы, кыйблаларын рус галәменә борганы өчен, гади халык белән мөнәсәбәтләрен саклап һәм халыкка җитәкчелек итә алмагандыр. Катеринаның биргән хокуклары белән Казан шәһәре һәм аның тирәсендәге халкы икътисадән файдаланган һәм сәүдә эше белән шөгыльләнә башлаган. Ул вакытларда Русия дәүләтенең идарә итү рәвеше феодаль бер рәвештә булганлыктан, крестьяннарның зур бер өлеше аксөякләр сыйныфының колы һәм крепостной крестьян булганлыктан, бу бөек авыл халкының бернинди дә икътисади әһәмияте юк иде. Сәүдәгәрләр сыйныфы исә күпсанлы сыйныф иде. Мәйданы буш булган Казан сәүдәгәрләре, Русиянең Төркестан һәм Кытай белән булган кәрван сәүдәсен тулысы белән үз кулына алып, зур байлыкка ия була һәм милләтне дә баета башлагандыр. Авылларда – мәчетләр, шәһәрләрдә мәдрәсәләр ачып, халыкны тулысы белән дини бер оешмага бәйләгәндер. Бу оешмаларның рухын шул Төркестаннан әйләнеп кайткан схоластик рухлы галимнәр булуыннан, милләтнең дәвами яшәешенә русларның руслаштыру хәрәкәтен тоткарлау сурәте илә ирешкән булса да, алар халыкны тәрәккыяткә һәм бөекләтүгә таба алып бара алмаганга күрә, халык ул вакытлардагы Аурупа, хәтта Төркиядәге гыйльми һәм фәнни тәрәккыяттән мәхрүм калдыргандыр.

Севастополь җиңелүе Русиядә зур фикри агым ачкан, рус аристократиясе мәмләкәте реформалар уздыруның «яшәү һәм үлем мәсьәләсе» булганын аңлаган, һәм Александр II нең реформалары дәвере башлангандыр. Бу агым, әлбәттә, рус матбугатында бәхәсләргә сәбәп булганлыктан, руслардагы гаребчелек һәм консерватизм юнәлешләренең чагылышы Казанга кадәр киткәндер.

Бүген тууына 100 ел тулу мөнәсәбәте илә телгә алынган Габделкаюм эн-Насыйри русларның «милли юл эзләнешләреннән» тиешле гыйбрәт алган һәм бу фикерне Идел-Урал буе халкына төшендереп, милләте өчен дөрес юнәлешле тынычлыкка куйгандыр.

Тәрбияне һәм гыйлем алуны схоластик мәдрәсәләрдә алган, чыгарма буларак, шул ук русча да белем алган бу егет тирәсендә бер яктан – гади халыкка Урта гасырларга таба юнәлешләр биргән дин голәмәсе катлавы, икенче тарафта милләттән һәм диннән бихәбәр булган, тулысынча руслашкан мирзалар булган иде. Боларның һичберсе, игътибарын җәлеп итә алмаганы өчен, [ул] карашларын аурупача фикерләү чыганагы булган Казан шәһәренең

бер тарафына, Истанбулча әйтелгәндә, Казанның Бәйогълуына таба юнәлтә[2]. Шуны да билгеләп үтәргә кирәк, Истанбулны Истанбул һәм Бәйогълу өлешләренә бүлгән күперләр бер яңа, модерн фикерләрне Урта гасыр фикерләреннән ничек аерып куйган булсалар, Казандагы Болак каналы өстендәге күперләр дә шул ук хезмәтне башкаралар иде. Ләкин Казандагы Бәйогълу белән Истанбулдагы Бәйогълу арасында зур бер аерма бар иде. Истанбулның Бәйогълу халкы күпчелеге – Аурупадагы маҗаралардан, бер төркем җинаятьләрдән качып котылу өчен күчеп килгән төрле милләтләргә караган бер космополит төркемдер. Бу төркемдәге халык турында Клод Фаррер[3] тагы да әйбәтрәк аңлатма биргәндер.

Хәлбуки Казандагы Бәйогълуда 1804 елыннан бер университет барлыкка килгән, монда бер губерниянең мәгариф идарәсе тупланган, һәм хакыйкый рус галимнәре эшли башлаган. Үзен борчыган мәсьәләләрне хәл итү өчен бу университетка мөрәҗәгать иткән яшь Каюм анда төрек дусты Радлов, азәрбайҗанлы мөдәррис Казыймбәк белән таныша. Болар илә озын-озак сөйләшүләр, аралашулардан соңра, Габделкаюм ән-Насыйриның үз юлы булгандыр. Ул да – миллиятне саклап, Аурупа мәдәниятен кабул итеп, Аурупа рәвешендәге фикерләүне кабул иттерү.

Бу теләккә ирешүне максат итеп куйган Габделкаюм ән-Насыйри эшкә керешкән. Фәкать Казаннан Аурупага таба эшләячәк гыйльми, фикри сәяхәтнең юлларын табу өчен, бик зур авырлыкларга очрагандыр.

Үз милләтенең дәвамлы яшәешен, мәңгелеген максат итеп куйган бу беренче хәрәкәтендә голәмә сыйныфының тәэсирендә калган халык тарафыннан [ул] кимсетелә, һәм аңа «Рус Каюм» дигән исем дә тагыла. Бер яктан, халыкның яшәү рәвешен яңа нигезгә корырга теләгәнгә күрә, руслашкан космополит мирзаларда да ярдәм-яклау күрмәгәндер. Бу авырлыкларга карамастан, Габделкаюм ән-Насыйри ярым гасырга якын булган гомерен бу максатка ирешүгә багышлаган һәм, бернинди ярдәм, уңай караш тоймыйча да, эшчәнлеген дәвам иткәндер.

Габделкаюм ән-Насыйри, халык арасындагы хорафатларга чик кую максаты илә, астрономия фәненә нигезләнгән мәгълүматларны эченә алган календарьлар бастырып чыгара башлаган, һәм бу эшне утыз елга кадәр дәвам иттергәндер. Моннан тыш халык арасында

аң-белем тарату өчен бер гәзитә дә нәшер итәргә омтылыш ясап карагандыр[4]. Ләкин хөкүмәтнең бу эшне башкару өчен рөхсәтен ала алмагандыр.

Габделкаюм ән-Насыйри мәктәп һәм мәдрәсәләрнең үзгәртеп кору эшен дә башлаган һәм Аурупа мәктәпләрендә укытылган фәннәрнең (математика, медицина, тарих, география һ. б.) дәреслекләрен җирле төрек шивәсенә тәрҗемә итеп бастыргандыр. Каюм ән-Насыйри русча белем алу тарафдары булганлыктан (ул вакытларда халык арасында русча белем алу хәрәм санала иде), русча грамматика һәм русча-татарча сүзлек төзегәндер. Тормышының алдагы елларында, өммәттән милләткә әверелдерү өчен, тарихка, риваять, легендаларга, аеруча телгә булган ихтыяҗны әйбәт аңлаган һәм шул сәбәпле «Ләһҗәи татари» исемендә төрекчә бер сүзлек китабы мәйданга килгән, һәм иске әкият, хикәя һәм халык җырларын туплаган «Фәвакиһел җөләса» исемле зур әдәби әсәр иҗат иткәндер[5].

Габделкаюм ән-Насыйриның хезмәте гаять уңышлы булып чыга. Ул башлаган реформалар юлында Һади Максуди, Шакирҗан Таһири[6] кебек педагогия галимнәре җитешкән һәм мәгариф өлкәсендә Каюм башлап җибәргән үзгәртеп кору хәрәкәтен дәвам иттергәннәр, уңышларга ирешкәннәрдер. Ләкин бу уңышлар Габделкаюм ән-Насыйриның олыгаюы һәм хәтта үзен күрергә килгән укучыларны таный алмау вакытларына туры килгән. Каюм укучысына: «Мин ялгыз гына эшләгән вакытларда сез кайларда идегез? Хәзер исә әсәремнән файдаланыргамы килдегез?» – дип, ризасызлык белдерә.

Шул сәбәп белән шималь төрекләренең XIX гасыр ахырына һәм XX гасыр башларындагы Ренессансы һәм Яңарышы дәверендә Габделкаюм ән-Насыйри дөньяви булган сурәттә хәрәкәт иткән һәм яшьләргә ярдәм итә алмагандыр. Киресенчә, консервативларча яңа ысул белән укытуга каршы көрәш ачкандыр. Каюм Насыйри кырык ике китап белән берничә тәмамланмаган кульязмалар калдыргандыр. Мәктәп китаплары бүген үзләренең әһәмиятен югалтсалар да, «Ләһҗәи татари»ы, «Фәвакиһел җөләса»сы Каюмның йөзенче туган елы билгеләнгән вакытта да кыйммәте сакланган әсәрләр булып калды һәм, төрек милләте яшәгәндә, Каюмның хатирәсе илә бәрабәр мәңгегә калачак.

БӨТЕН ТӨРЕКЛӘР ӨЧЕН УРТАК ТӨРЕК ТЕЛЕНЕҢ БАРЛЫККА КИЛҮЕ МӨМКИНМЕ?

Төрек теле икегә аерылган: көньяк һәм төньяк-көнчыгыш сөйләшләре. Беренче өлешенә Төркия төрекләре, Русия вә Иран азәрбайҗаннары керәдер. Икенче өлешнең башлыча кабиләләре: үзбәкләр, төрекмәннәр, казакълар, кара кыргызлар, татарлар, башкортлар, нугайлардыр. Беренче төркем белән икенчесе арасындагы сөйләш аермасы – соңгы гасырларда мәйданга килгән бер мәсьәлә түгелдер. Моннан бер мең ел элеккеге тарихи дәверебездә бу икелек бар иде инде («Диване лөгатет-төрк» әсәрендә бу аермалар турында сөйләнелә[1]). Бу бүленеш – географик яктан «көньяк» һәм «төньяк» дигән атамадан хасил булган ясалма бүленештер. Чөнки төрек кавемнәрнең иң ерак төньякта яшәгән Алтай татарлары бүген, Себер татарларыннан бигрәк, Анатулы төрекләренә якын бер диалект белән сөйләшәләр, ә Добруҗада яшәгән төрекләр диалекты, киресенчә, Анатулы диалектыннан күбрәк, Табул өлкәсендә яшәгән төрекләрнең диалектына якындыр. Бу сөйләш һәм диалект (шивә) аерымлыкларына игътибар итмичә, бу кабиләләрнең телләре – уртак бер төрек теледер. Мәсәлән, үсемлек һәм хайван исемнәренең күпчелеге уртак булган кебек, көндәлек тормышта кулланылган фигыльләр дә шулай ук уртак. Бөтен кабиләләр өчен морфология һәм синтаксис кагыйдәләре дә уртактыр. Һичбер кабиләнең телендә мөзәккәр һәм мөәннәс аермасы юк. Һәр кабиләләрнең диалектында (шивәсендә) күплек билгесе «ләр»дер. Бөтен кабиләләрнең диалектында сингармонизм кагыйдәсе гомумидер.

Моннан башка Адана вилаятенең[2] бер авыл кешесе Казан вилаятенең бер авылына бара калса, башта атналар дәвамында, аңлашу өчен, бераз кыенлык чигәчәк. Ләкин берничә ай үткәннән соң, тулысы белән бер Казан татары кебек сөйләшә башлаячактыр. Һәм, киресенчә, Себернең Кызылъяр[3] вилаятендә яшәгән бер төрек, Конья яисә Манисага[4] киткән очракта, берничә ай эчендә тулысы белән телне өйрәнә алачактыр.

Мөзәккәр һәм мөәннәс – кайбер телләрдә исемнәрнең ир-ат һәм хатын-кыз җенесенә нисбәт ителеп, төрләнештә аерым парадигма белән характерлана торган грамматик җенес төре.

Беренче дөнья сугышы вакытында Русиядә әсир төшкән гаскәриләрнең төньяктагы төрек авылларында җиңел генә аңлаша алулары бу фикерне күп тапкырлар исбатлыйдыр. Ләкин Истанбулда яшәгән бер хәрби офицер төньякта яшәгән төрекнең телен аңлауда, үзбәкчә сөйләшүдә авырлыклар белән очрашачак. Бу авырлыклар Истанбулда яшәгән хәрбинең телендәге гарәпчә һәм фарсыча сүзләр барлыкка китергәндер. Ике сөйләш арасында, морфология һәм синтаксис күзлегеннән, кечкенә генә бер аерманың булуын кире какмыйбыз. Моның иң ачык мисалы итеп фигыльләрнең төрләнешен китерергә мөмкин. Мәсәлән, «килмәк», «китмәк» фигыльләренең хәзерге заманда төрләнеше көньяк диалектында «киләйурым, киләйурсың, киләйур; китәйурым, китәйурсың, китәйур» булса, төньяк диалектында – «киләм, киләсең, килә, китәбез, китәсез, китәләр».

Икенче әһәмиятле мәсьәлә – кайсыбер әйтелештәге аермалыклардыр. Мәсәлән, көньяк диалектында гарәпчәнең «фәтхә»се кеби сузык авазны белдерү өчен кулланылган *ә* төньяк диалектта тулысы белән *и* гә әйләнгән. Көньякта – «сән», төньякта «син», «гәл», «гил» кеби. Кайсыбер тартык авазларның әйтелешендә дә аермалыклар бар. Мәсәлән, көньякта *т* хәрефе язылып та, [д] итеп укылган сүзләр төньяк диалектта һәрдаим [т] булып кала. Көньякта [в] авазы төньякта [б] булып килә. Мәсәлән, Анатулы төрек телендәге «вар, вирдем» сүзләре төньякта «бар, бирдем» шәкелендә әйтелә. Кайсыбер сүзләрнең мәгънәләре дә бераз үзгәргән. Мәсәлән, «япмак» төньякта «капамак» мәгънәсендә кулланылыр. «Уйнамак» көньякта «танец итмәк» мәгънәсендә кулланылган кеби, төньякта «икеләнмәк» димәктер. Мондый кечкенә һәм әһәмиятсез аермалыклар, әлбәттә инде, бу диалектларның мөстәкыйль бер тел булулары фикеренә каршы килми, һәр телдә дә мондый үзгә аермалыклар бар. Төньяк француз диалекты белән Марсель диалекты арасындагы булган аерма боларның аерым бер тел булуын ачыкламаган кеби, безнең телләребездәге кечкенә диалект аермасы да әһәмиятле түгелдер.

Фәкать төрек теленең башына килгән фәлякәт телнең үзендә, яисә кабиләләрнең кайсыбер сүзләре төрле-төрле әйтелешләрендә, яисә сүзләргә башка төрле мәгънә бирүләрендә түгелдер. Телебез башка телләрдән үтеп кергән сүзләр, чит телләрнең тәэсирендә калып, диалект һәм сөйләш аермалыклары моның нәтиҗәсендә тагы

да тирәнләшкән. Төрекләр Анатулыга, Азәрбайҗанга килгән вакытта, гарәпләрнең, иранлыларның камил телләре, камил әдәби телләре бар иде. Үзгәлекне саклауда һичбер фанатизм көченә ия булмаган төрек зыялылары бу телләрнең тәэсире астында калганнар. Гарәп һәм иран әдәбиятыннан алынган фикерләрне, әсәрләрне төрекчәгә тәрҗемә итә башлаганда, шул ук сүзләр һәм кәлимәләрне куллана башлаганнардыр. Гарәп һәм фарсы сүзләрен бары тик аерым-аерым итеп кенә түгел, ә сүзтезмә буларак куллана башлаганнар. Гарәп һәм фарсы кагыйдәләренә капитуляцион хокук биреп куллана башлаганнардыр. Еллар үтү белән чит телләр тәэсирендә калган көньяк сөйләшенең Истанбул теле тулысы белән төрек рухын югалткандыр.

Шималь диалектларының географик халәте телнең чиста сакланып калуына берникадәр ярдәм иткәндер. Ләкин үзбәк кабиләсенең теле фарсы теле тәэсирендә калган һәм Урта гасырларда Бохара кебек төрек галәменең гыйльми мәркәзе булган бер шәһәрдә рәсми һәм гыйльми тел тулысы белән фарсылашкандыр. Төрек кабиләләре гарәп һәм иран илләреннән никадәр еракта яшәсәләр, төрек теленең үзлеген, чисталыгын саклап калуда шулкадәр уңышка ирешкәннәрдер. Хәзерге вакытта төрекчәнең иң әйбәт сакланып калган төркеме – казакъларның, кыргызларның аралашулары төрекчәдер. Идел-Урал буе төрекләре телләренең үзлекләрен гарәпчә һәм фарсының тәэсиреннән саклап кала алсалар да, соңгы гасырда башка бер чит телнең тәэсирендә калдылар. Ул – рус теледер.

Идел-Урал төрекләре (татарлар, башкортлар, нугайлар) 1552 елдан башлап руслар изүе астында яшәргә мәҗбүр калганга күрә, 400 елга якын ул территориядәге төрки телләр дә әкренәкрен рус теленең тәэсирендә калдылар. Махсус рәвештә мәркәздән – Казаннан, Бакчасарайдан ерак, рус галәменә якын булган кабиләләр өчен бу фәлякәт арткан һәм куркыныч хәлгә килгән. Мәсәлән, Литва татарлары телләрен тулысы белән югалтканнардыр һәм җирле белоруслар телендә сөйләшә башлаганнардыр.

Идел елгасының югары өлешендә һәм мәркәздән еракта калган Кострома өлкәсе төрекләре дә шул ук хәлдә калганнар һәм ана телләрен рус теле белән алыштырганнардыр. Нижний Новгород, Тамбов, Пенза өлкәсе төрекләренең хәле дә бик мөшкелдер. Болар да телләрен югалта башлаганнар. Бу һәлакәт Кытай Төркестанында кытай теле кабул итү, Иран Азәрбайҗанында фарсылашу,

Әфганстанда әфганлашу рәвешендә дәвам итә. Русия төрекләре арасындагы милли уяныш хәрәкәте бу фәлякәтне бетерү юлында бик күп тырышты. Кыска бер вакыт эчендә барлыкка килгән әдәбият һәм яңа мәктәпләр төрекләрне руслашудан берникадәр саклаган. Ләкин, кызганычка каршы, бу милли хәрәкәт тулысы белән үз максатына ирешеп өлгермичә, рус инкыйлабы башланып китте. 1917 елгы рус инкыйлабының беренче көннәрендә Русиядә яшәгән бөтен кабиләләрнең вәкилләре, милли мәсьәләләрне хәл итү өчен, зур бер конгресс оештырганнар иде[5].

Төрек сүзенең әйтелеше бары тик Мәскәүдә оештырылган шул конгресста рәсмиләштерелде, һәм бу конгресста булып узган бөтен сөйләшү-бәхәсләр һәм алынган карарлар төреклек нигезендә булып узды. Уку-укыту һәм тәрбия мәсьәләсендә конгресс кабул иткән карарда түбәндәгеләр әйтелгән иде: «Башлангыч мәктәпләрдә уку кабиләнең үз телендә алып барылырга тиеш, урта һәм югары уку йортларында уку-укыту һәм тәрбия исә бөтен төрек кабиләләренә уртак югары төрки телдә булырга тиеш» диелгән иде. Моннан соң дәвам иткән бөтен көрәш юлыбыз миллият һәм төркичелек нигезләрендә дәвам иткәндер. Азәрбайҗанда (мөсавәтче) һәм шимальдә (төрекче), Казакъстанда (Алаш Урда) һәм Кырымда (истикъляль) фиркаләре милли хәрәкәт байракларын үз кулларына алганнар. Бу төрекчелек хәрәкәте аерым кабиләви хәрәкәтләрне җиңеп, төрекчелек бөтен кабиләләр өчен бердәнбер кыйбла рәвешен алды.

Кызганычка каршы, вакыйгалар төрекчелек юнәлешенең үсешенә, алгарышына киртә булды. Төрек кабиләләре, бер-берсеннән бик ерак урнашканга күрә, сәяси хәрәкәтләрне идарә итә алырлык бер мәркәз оештыра алмадылар. Төрекчелек юнәлеше, һәр җирдә аерым-аерым көрәш алып барырга мәҗбүр калганга күрә, җиңелүгә дучар булды.

Һәм һәр кабилә үзе генә, ялгыз калды. Бу төр сәясәтләр тагын берничә ел дәвам итсә, берникадәр вакыттан соң ул җирләрдә яшәгән төрекләрне бер-берсеннән ераклаштыру өчен кулланылган ысулларның милли үзенчәлегебез өчен зарарлы нәтиҗәләр бирүе мөмкиндер. Бу төр куркынычлар Иранда да бардыр. Иранның хәзерге яңарыш тарафдарлары азәрбайҗан төрекләре булуына карамастан, Иран Азәрбайҗаны белән Русия Азәрбайҗаны арасында булган чик бер халыкны тулысы белән икегә аерган. Моның

нәтиҗәсендә Иран Азәрбайҗаны белән Русия Азәрбайҗаны арасында бүген зур бер аерма барлыкка килде. Патша заманында яңа азәрбайҗан матбугаты Иран Азәрбайҗанында зур бер теләк һәм кызыксыну белән укыла иде. Баку, Гәнҗә матбугаты Иран Азәрбайҗаны өчен һәрвакыт юл күрсәтүче булып тора. Иран революциясе елларында бу матбугат мөһим бер роль тоткан һәм, Иран тәрәккыятенә хезмәт итеп, Иранда төрекчелек фикерләренең таралуына сәбәп булган. Рус Азәрбайҗанының кыйбласы һәрвакыт Төркия булганга күрә, Баку матбугаты Иран Азәрбайҗанына да Төркиягә таба юл күрсәтә иде. Бу төр хәрәкәт дәвам иткән булса, Азәрбайҗан төреге белән Анатулы төреге арасында мәдәни берлек барлыкка килер иде. Бу исә, үз чиратында, сәяси берлек нигезләрен барлыкка китерер иде. Азәрбайҗанда идарә коммунистларның кулына күчкәннән соң, рус изүеннән арыган-талган, туйган Иран Азәрбайҗаны, үзенең яңа бер куркынычлар белән очрашачагын күреп, аңлап, иранлыларга таба йөз тотарга мәҗбүр булды, һәм: «Без иранлы, азәрбайҗан түгел!» – дип аваз салырга, кычкырырга мәҗбүр булды. Моннан файдаланырга тырышкан Иран бюрократиясе азәрбайҗанлыга: «Син азәрбайҗан түгелсең, син иранлысың. Син сөнни түгел, шигый!» – дип кычкыра башлады. Төрек телендә белем алу бетерелде, һәм бүген Иран Азәрбайҗанында фарсы теле куәтләнде һәм куәтләнүен дәвам итәдер.

Әфганстан исә, Төркестаннан килгән большевизм юнәлешеннән үзен саклап калу өчен, Мәзари Шәриф тарафларында төрекчә дәрес биргән мәктәпләрнең ачылуына киртәләр кора һәм төрек кабиләләре арасында әфганчылык сәясәтен алып бара[6]. Кытай Төркестанында да вазгыять мөшкелдер. Мондагы беренче милли хәрәкәтләр шималь төрекләре тарафыннан башлатылды. Мәшһүр Казан галимнәреннән Габдулла Буби әфәнде Голҗада хатын-кызлар өчен беренче педагогика училищесын ачып җибәрде[7] һәм башка шәһәрләрдә күп санда мәктәпләр ачты. Ләкин мондагы хәрәкәт мөстәкыйль рәвештә дәвам итү өчен гыйльми һәм фәнни мөмкинлекләргә ия булмаганга һәм бу хәрәкәтнең таянычы булган Идел буйлары да авыр хәлдә булганга күрә, бу милли хәрәкәт сүнә башлады. Кытай хөкүмәте, үзен большевизм пропагандасыннан саклап калу өчен, төрек галимнәренә һәм төрек мөгаллимнәренә үзенең чикләреннән үтеп керүне тыйды. Төрек галәменең күпчелек

өлешендә бу фәлякәтләр дәвам иткән очракта, вакытлыча безнең күзләребез бары тик Төркиядә иде. Икенчедән исә, Төркия, Төркия булудан бигрәк, Госманлы императорлыгы һәм мөселман хәлифәте дә иде. Дөнья сугышында катнашуы исә төрекчелек фикеренә түгел, ә исламчылык идеалларына таба юнәлгән иде. Төрек гаскәрләре Чанаккаладан соң Мисырга таба хәрәкәт итү өчен туплана[8]. Кавказ чикләре исә буш кала. Бу сәбәпләр аркасында Көнчыгыш чикләрдә яшәгән төрекләр рус казакларының һәм әрмәни күңелләренең золымы астында калырга мәҗбүр булды.

Дөнья сугышы вакыйгалары күрсәтте ки, ислами берлек, исламчылык фикере – хакыйкатән һәм тормышка ашуы мөмкинлегеннән бик ерак, госманлылык исә вакыты күптән узган бюрократия фикере, имеш. Азатлык сугышлары – дәүләтне яшәтә белгән яңа фикер, төреклек һәм төрекчелек фикере, имеш.

Госманлы императорлыгының һәм ислам хәлифәтенең таркалуыннан соң, яңа Төрек республикасы барлыкка килде һәм дөньяга хак хәятны исбат итте. Үзенең милли максаты, милли идеаллары тирәсендә тәрәккыятен һәм үсешен башлатып җибәрде. Бу инкыйлаб, бер яктан, эчке фикер юнәлешенең нәтиҗәсе булуы кеби, тышкы сәяси хәлләргә дә ияргәнгә, яңа җөмһүрияттә императорлык һәм хәлифәлек фикерләре кайсыбер кешеләрнең уй-фикерләрендә яшәве дәвам иткәнгә күрә, төрекчелек идеалы башка фикерләрне тулысы белән бетерә һәм җиңә алмады. Госманлылык һәм исламчылык юнәлешләре хәрабәләреннән ватанчылык туды.

Ватанчылар исә төрекчелек фикерен бөтен Анатулыга таратырга теләделәр, һәм Анатулыдан читтә яшәгән төрекләр белән һич тә кызыксынмадылар. Шөкер, бу ватанчылык Төркиядә бик алга китә алмады. Төркия җөмһүриятенең эчке сәясәтендә төрекчелек зур урын тотты, һәм җөмһүрият төрекчелек нигезендә корылды. «Төрек учаклары» да җөмһүриятнең нигезле көчләре арасына кертелде[9]. Җөмһүрият төрек мәдәниятен үзенең канаты астына алды, һәм бөек төрекчелек фикере өчен киң көрәш мәйданын ачып җибәрде. Милли чикләр тышында калган төрекләрдә милли фикер бүгенгә кадәр әле тиешле нәтиҗәләр бирмәсә дә, орлыклар анда яшәүче төрекләрнең йөрәгенә салынган, һәм милли барлыгыбызның иң-иң мөһим гамәле булган төрек теле яши, үсә һәм үсешен дәвам итәчәктер.

* * *

XIX гасырның азакларында төрек зыялыларына төрек берлеге фикере килде. Русия төрекләре арасында төрек берлеге фикере русларның Госманлы императорлыгында яшәгән славян халыкларын үзенең канаты астына алуга каршы реакция буларак мәйданга килде. Төрек галәменең мәркәзендә урнашкан Кырым ярымутравы төрекләре XVI гасыр башларында төньяк төрекләре белән көньяк төрекләрен берләштерү өчен күп көч куйды. Боларның бер угылы булган Исмәгыйль бәк Гаспринский «Фикер берлеге, тел берлеге» шигаре белән бөтен кабиләләр тарафыннан аңлашылырлык бер телдә «Тәрҗеман» гәзитәсен нәшер итә башлады[10], һәм бу гәзитә утыз еллык нәшрият тарихы дәвамында шул төрки берлек фикерен җәелдерү өчен хезмәт итте. Ләкин бу вакытларда Төркиянең идарәсе төреклек хисләреннән тәмам мәхрүм булган Габделхәмитнең кулында иде[11].Фикер һәм сүз хөрлеге катгый бер рәвештә тыелган булганга күрә, Кырымның бу авазы Төркиядә көчле тәэсир ясамады. Ул вакытларның төрекчеләре Нәҗиб Гасыйм бәк, шагыйрь Мөхәммәд Әмин бәк, Әхмәд Мидхәд әфәнде, Әхмәд Хикмәт бәк[12] һәм башкалар төрекчелек хәрәкәтенең мәмләкәттә таралуына ярдәм итә алмадылар. Төркиянең рәсми һәм рәсми булмаган бөтен матбугаты иске рухта һәм телдә басылып чыгуын дәвам итте. Төркиянең госманлы шагыйрьләре, әдипләре – Габделхак Хәмите, Халит Зыясы, Тәүфикъ Фикрәте, Җәнаб Шиһабетдине[13] рухи һәм мәгънәви яктан төрек рухыннан, төрки фикердән бик ерак булган әдәби әсәрләрен төрекчәгә тулысы белән чит булган госманча язарга дәвам иттеләр. Шуңа күрә дә төрек яшьләренең милли тәрбиясендә юнәлеш бирүче көч була алмадылар. Беренче Төркия ихтиляле дә төрекчелек фикеренең җәелүенә бик ярдәм итә алмады. Киресенчә, Төркиянең зыялы төркеменең күпчелеге госманлылык, исламчылык юнәлешләренә әһәмият биргәннәре өчен, төрекчелек юнәлеше бик аз үсеш алды. Телдә дә бу юнәлешнең тәэсире бик аз булды. 1909 елда Истанбулда төзелгән «Төрек оешмасы»[14], 1910 елда барлыкка килгән «Төрек йорты» журналы[15], болардан соң барлыкка килгән «Төрек учаклары»[16] төрекчелек фикерен, телне төрекләштерү мәсьәләсен күтәреп чыксалар да,

---

Ихтиляле – баш күтәрүе.

төрекчелек юнәлеше, башка мәмләкәтләрдәге милли юнәлеш кеби, беренче урынга чыга алмады, һәм мәмләкәтнең эчке һәм тышкы сәясәтендә, кирәк халыкка һәм кирәк хөкүмәткә, үзенең фикерен тиешле рәвештә аңлата алмады. Төрекчелек юнәлеше белән бер үк вакытта исламчылык, госманлылык һәм ватанчылык юнәлешләре дә яшәүләрен дәвам иттеләр.

Нигездә, төрек зыялылары арасында төрекчелек хакында дүрт фикер бардыр. Беренчесе – төрек кабиләләренең һәрберен аерым бер милләт итеп кабул итү, кабилә исемен милләт исеме буларак кабул итү һәм кабиләнең телен мөстәкыйль тел буларак кабул итү. Элек Русиядә яшәгән кабиләләрнең руслашкан морзалары бу фикердә торалар иде. Рус хөкүмәте, рус халкы да бу фикернең тарафдары иде. Госманлылык юнәлеше тарафдарлары да мәсләк ягыннан руслар белән уртак фикердә иделәр.

Икенчесе – төрек кабиләләренең кайсыберләрен төреклек белән бернинди мөнәсәбәте булмаган башка халыклар эченә кертү. Бу фикернең тарафдарлары Иран азәрбайҗанлылары арасында бик көчле җәелеш тапкан. Быел Берлинда «Без төрек түгел, иранлымыз» дигән идеяне яклап нәшер ителгән ике рисалә бу фикерне чагылдыра.

Өченче фикер – төрек кабиләләренең берсе яисә берничәсе төрек булуны кабул итә, ә калган башка кабиләләр монгол, фин-угор булуны дәгъва итә. Бу фикер элек вакытларда Төркиядә дә бик таралган иде. Бу фикер буенча азәрбайҗанлылар да фарсы асыллы булып чыга. Шималь төрекләре, төркестанлылар – монгол, фин-угордыр. Истанбулның иске журналистларыннан «Тасфире әфкяр» гәзитәсенең баш мөхәррире, мәрхүм Әбүззыя Тәүфикъ бәк – бу буш, ялган фикерне алга сөрүче, ә Сөләйман Назыф бәк[17] фикернең атасы («имам әгъзам»ы) иде.

Дүртенче фикер – бөтен төрек телендә сөйләшкән кабиләләрне, боларның монгол, фин, рум, фарсилар белән булган бәйлелекләрен игътибарга алмыйча, төрек итеп кабул итү һәм боларның телләрен, диалект һәм сөйләш аермалыкларына карамыйча, бер тел итеп кабул итүдер. Бөтен дөньяның тюрколог-галимнәре бу соңгы фикердәдерләр. Аурупаның тюрколог галимнәре – Айдын төреге белән Тәбриз төреге, Сәмәрканд төреге, Бакчасарай һәм Казан төреге арасында аерма күрми. Боларның төрек һәм телләренең төрек теле булуында һич тә шик юктыр. Ләкин Идел буйларында, Төркестанда,

Азәрбайҗанда, Төркиядә бу фикернең дөреслегенә шөбһә иткән зыялылар хәзер дә бар. Һәм үзләренең хаталы булуларын хәзер дә яшермиләр. Ләкин тел белеме, тарих төрек кабиләләрендә үсеш алган саен, бу дүртенче фикернең тарафдарлары артачактыр. Киләчәктә тәмамән башка милләтләр тарафыннан ассимиляцияләнмәгән бөтен төрек кабиләләренең барысы бу фикерне кабул итәчәкләр һәм бу фикерне үзләренең тормыш максаты итеп кулланачаклардыр.

Хәзер без – төрекчеләр – бүгенге төрекчелек вазифасын ни рәвешле күз алдыбызга китерәбез? Бүген нәрсә эшләргә телибез? Безнең максатыбыз – төрек берлегедер. Ләкин безнең теләгебез – бөтен төрек кабиләләре өчен уртак бер мәдәният, гомуми бер мәдәният барлыкка китерү. Моның өчен бердәнбер юл – телебезне берләштерүдер.

Тагы да дөресрәге, безнең максатыбыз – аз гына белем алган кешеләр дә аңлар дәрәҗәгә килгән, югары үсеш алган гыйльми һәм әдәби төрек телен барлыкка китерү. Француз теле көньяк, төньяк һәм бретань диалектларына бүленсә дә, гомуми бер француз теле барлыкка китерүе кеби, алманнарның Плат Дойч, Бавар, Пруссия, Саксония диалектлары булуына карамастан, бөек алман («Hoch Deutsch») теле барлыкка китерелгән. Гарәпләрнең, гарәп телендә берничә сөйләше булуын игътибарга алмаганда, бер әдәби гарәп телен барлыкка китергәннәре кеби, безгә дә, төрек кабиләләре арасындагы сөйләш һәм диалект аермаларына әһәмият бирмичә, югары бер төрек теле барлыкка китерергә кирәктер. Башка милләтләрнең диалект аермаларына әһәмият бирмичә, камил бер әдәби тел барлыкка китерү юлында гамәлләрен күздән кичергән очракта, беренчеләрдән булып, әлбәттә, гыйльми, әдәби мәркәз өчен тырышлыклары күзәтелә. Французларның әдәби тел барлыкка килү, Парижның гыйльми һәм әдәби мәркәз булып формалашуында Парижның кечкенә кабилә мәркәзләреннән тагы да куәтле булып бөтен әдәби, гыйльми көчләрне үзенең тирәсендә туплый алуында Сорбонна университетының роле бик зур. Алманиядә дә шундый ук хәл. Пруссиянең гыйлем, гыйрфан әдәбияты бөтен кечкенә кабилә хәрәкәтләрен җиңеп чыккан. Берлин бөтен кабиләләрнең әдипләре, мөхәррирләре, шагыйрьләрен җәлеп итәрлек көчкә ия булган. Бу гыйльми мәркәзләрнең шул ук вакытта сәяси булулары һәм милләтләрнең эчке һәм тышкы сәясәтләрен милли максатлар тирәсендә туплый алулары, ике-

сенең дә милли максатларга хезмәт итүләре бу эшне бик тә җиңеләйткән. Безнең дә хәрәкәтебез бу юлда булырга тиеш һәм булачактыр. Безнең дә гыйльми, әдәби мәркәзебез бөтен халыкларның бөек гыйльми һәм әдәби көчләрен җәлеп итәрлек дәрәҗәдә көчле булачак, һәм шул мәркәз тирәсендә бөтен кабиләләрнең гыйльми һәм әдәби хәрәкәтләре тупланачактыр.

Әйтергә кирәк, бу мәсьәләдә без төрекләрнең вазгыяте бик тә авыр. Чөнки элеккеге вакытларда төрек галәме бик тә зур иде. Буның өчен булачак мәркәз белән бөтен төрек дөньясы арасында географик ераклык бик тә зур булганга күрә, бу хәрәкәтнең мәркәздән тирә-якка таралуы өчен озак вакыт кирәктер. Икенчесе, кызганычка каршы, мәркәзебезнең тирә-якка җибәргән гыйльми һәм әдәби нурларының төрек илләрендә таралуына каршы һәрвакыт тышкы киртәләр чыгып торды, һәм бу киртәләр, кызганычка каршы, дәвам итәчәктер.

Истанбул яисә Әнкараны мәркәз итеп кабул итсәк, Истанбулда, Әнкарада милләтне борчыган вакыйгаларның, бер хәрәкәтнең төрек рухын сеңдергән яисә тетрәндергән әдәби бер әсәрнең, бер театрның Казанга, Сәмаркандка, Тәбризгә, Мәзаре Шәрифкә, Алма-Атага, Әстерханга, Бакчасарайга барып җиткәнчегә кадәр атналар, айлар үтәчәктер. Моннан башка, һәр тарафта бу хәрәкәт дошман милләтләрнең цензурасы аша узачактыр. Менә мондый сәяси киртәләр, безнең төрки берлегебез өчен авырлыклар чыгарып, хәзергә кадәр безнең югары бер тел барлыкка китермәвебездә роль уйнагандыр. Шуңа күрә дә Беренче бөтендөнья сугышы алдыннан төрекчеләр төрек милләтенең тәрәккыяте һәм үсешен күздә тотып, ике төрек мәдәнияте барлыкка киләчәктер, һәм төрек теле, төньяк һәм көньяк дип аталып, икегә аерылачактыр, һәм ике мәркәз тирәсендә кардәш, ләкин төрле-төрле үсеш юлы булган ике төрек мәдәнияте барлыкка киләчәк, дип уйлыйлар иде. Бу фикер ул вакытларда хыял түгел иде. Бу тормышыбыздагы чынбарлыктан чыгарылган бер хөкем иде. Истанбул көньяк төрекләренең мәркәзе булгандыр. Бу мәркәз тирәсендә бөтен Анатулы, Кырым, Азәрбайҗан тупланган һәм тупланачак. Русиядә, Идел буйларында, яңа мәркәз барлыкка килгәндер. Бу мәркәз – бик яшь һәм шул ук вакытта күп эшләгән Казандыр, һәм ул соңгы егерме биш-утыз ел эчендә Русиядәге бөтен төрекләрнең мәгънәви мәркәзенә әверелде. Бөтен фикри хәрәкәте,

бөтен гыйльми хәрәкәте башта Казанда барлыкка килә дә соңыннан Төркестанга, Казакъстанга, хәтта Кытай Төркестанына да барып җитә. Казан бөтен төньяктагы төрек өлкәләренә гыйльми, фәнни-әдәби китаплар бирә. Казан бөтен төрек кабиләләренә мәктәп нигезләрен эшли, укытучылар җибәрә. Казан бөтен төрекләргә меңнәрчә, йөз меңнәрчә дәрес китаплары әзерли. Казан милли театр куя, милли музыканы барлыкка китерә. Боларның бөтенесен бөтен кабиләләргә тарата. Казан татар теле – чыгтай шивәләренең иң искесе һәм иң эшләнгәне. Үзбәкләр, төрекмәннәр, казакълар, кыргызлар өчен иң якын тел. Шуның өчен дә бу дәвердә Русия төрекләре арасында Казан мәркәз булачак, андагы кабиләләрнең телләреннән тупланган уртак бер әдәби тел барлыкка киләчәктер. Бу мәркәз шәһәр һәм өлкәгә булу игътибары белән, бәлки, Төркестанга күчәчәк, Сәмәркандта, Ташкентта берләшәчәк, ләкин чыгтай диалекты нигез буларак сакланачак дип әйтелә иде. Һәм моның дөреслегенә ышанычыбыз зур иде. Ләкин Беренче бөтендөнья сугышы һәм аннан соң барлыкка килгән большевиклар революциясе безнең бу фикеребезгә балта чапты. Иң башта Истанбул, шөбһәсез, көньяк төрекләренең мәркәзе булу көчен югалтты һәм югалтуын дәвам итә. Истанбул матбугаты һәм Истанбулдагы нәшрият бүген Төркиянең бөтен гыйльми, әдәби, сәяси хәрәкәтләренә җитәкчелек иткән көч булудан бик еракта. Еллар үтү белән, бу вазгыять Истанбул өчен зарар китерә башлаячак. Якын киләчәктә Истанбул Төркиянең һәм Анатулының бер порты булып кына калачак. Алмания өчен – Гамбург, Франция өчен Марсель нәрсә булса, Истанбул да Анатулы өчен шул ук булачак. Ләкин гыйльми, әдәби, сәяси мәсьәләләрдә фикерен, уйларын Төркиягә һәм бөтен төрек галәменә тарата алу көченнән мәхрүм калачак. Төркиядә хәзер яңа бер мәркәз барлыкка килә. Ул мәркәз көннән-көн үсәчәк. Ул мәркәз Төркиянең йөрәгендә урнашканга күрә, андагы бөтен хәрәкәт, бөтен юнәлешләр төрекчә булачак. Соңрак Көньяк Төркиянең бу мәркәзе башка төрек кабиләләренә тагы да якынрак булганга күрә, рухан бу мәркәз көнчыгышка таба йөз тотачак.

Өченче мәсьәлә, хәзер Русиядә төрекләр арасындагы иске мәркәз юк ителде. Казанның Идел буендагы бөтен гыйльми мәркәзләре тар-мар ителде, юкка чыгарылды, бүлгәләнде. Егерме биш-утыз миллион төрекнең бу гыйлем-мәркәзендәге мәктәпләр, матбугат-

лар, мәдрәсәләр, меңләгән китап нәшер иткән ширкәтләр ябылды. Казанның Төркестан, Казакъстан, Кытай Төркестаны белән булган сәүдә юллары тулысы белән киселде, икътисади көче бетерелде һәм бөтен оешмалар вилаять эчендә генә көчкә ия була башлады. Идарә итү тулысы белән кулыннан тартып алынды. Моннан тыш төрек иленең башка бер җирендә дә бер мәркәз барлыкка килмәде, барлыкка килү мөмкинлеге дә юк. Шуның өчен Русиядә яшәгән төрекләр мәркәздән мәхрүмнәр. Һәм бу вазгыять бу рәвеш дәвам итсә, алда мондый бер мәркәз оештыру да бик авыр булачак. Шуңа күрә дә төрек милләтләренең ике мәркәз тирәсендә тупланулары, ике әдәби тел барлыкка китерүләре бик тә авыр, бәлки дә, бөтенләй мөмкин булмас. Моның өчен төрек милләтенең зыялылары тел мәсьәләсендә бәхәсләшкән вакытта, унбиш ел элек кебек түгел, ә бөтенләй башка вазгыятьтә. Ул да – шулдыр:

Сәяси һәм икътисади күзлектән, төрек милләте ике мәркәз оештыру сәләтлелеген югалткан. Югарыда әйтеп үтелгәннәрнең нәтиҗәсе буларак, бер генә мәркәз мәйданда калгандыр, һәм бу бер мәркәз, мөстәкыйль буларак, төрекчелек максатына таба бара алырлык хәлдә. Шуңа күрә дә ике мәркәз кору һәм, ике әдәби тел барлыкка китереп, ике мәдәният кору фикере турында сөйләшүнең кирәге бармыдыр? Юктыр. Моның өчен тарихның безгә биргән мөмкинлекләреннән файдаланып, бары тик бер мәркәз оештыра алачакбыз. Яисә бер мәркәз дә оештыра алмыйча, киләчәгебезне аңлы бер юлга юнәлтмичә, башка милләтләр эчендә эреп китәчәкбез, юкка чыгачакбыз, бетәчәкбез. Әлбәттә, төрекчелек моны кабул итәчәк түгелдер. Бу фәлякәттән, бәладән милләтне саклап калырга тырышачак. Моның өчен кирәк булган беренче мәсьәлә – үзебезнең максатыбызга ирешү юлында Төркиядә гыйльми, мәдәни, әдәби төрек мәркәзе барлыкка китерү тора. Бу мәркәз Истанбулдан никадәр ерак булса, госманлылык тәэсиреннән дә шулкадәр ераграк калачак. Никадәр Анатулының көньягында булса, Азәрбайҗанга һәм Төркестанга рухи яктан һәм аралык ягыннан да якынлашачактыр. Шуңа күрә дә төреклекнең гыйльми, мәдәни мәркәзенең Әнкарада, Сиваста, Эрзерумда оештыру читтә яшәгән төрекләр өчен дә файдалы булачак. Истанбул университетының Әнкара яисә Амасьяга күчерелүе төрекчелек юнәлеше өчен дә файдалыдыр. Ләкин, кызганычка каршы, Төркия тәмам солых дәверенә кермәве өчен,

мондый мәркәз тагы да оештырылмады. Хәтта гыйльми мәркәзнең Истанбулда калуы яисә Анатулыга күченүе турында Төркиядә тагы да катгый бер карар юктыр. Ләкин бу хәзердә хәл ителергә, соңга калмаска тиеш. Бу мәркәз нинди нигезләрдә корылырга тиеш соң?

Иң башта академия корылырга тиеш. Бу академия, гыйльми буларак, төрекчелек нигезләрен тикшерергә, өйрәнергә тиеш, һәм бөтен фәнни реформалар төрек телендә алып барылырга тиеш.

Икенчесе, бөтен төрек кабиләләренең тел белгечләреннән, әдипләреннән торган Төрки тел комиссиясен оештырырга кирәк. Бу комиссия, тел мәсьәләсендә тиешле карарлар алып, телне үстерү юнәлешендә хәрәкәт итәргә тиеш. Бөтен кабиләләр өчен уртак булган сүзләрне, кәлимәләрне туплап, мөкәммәл бер сүзлек әзерләнергә тиеш.

Өченче, бу юнәлештә эшләгән бер нәшрият барлыкка китерергә кирәк. Бу нәшриятның беренче вазифасы: ул бөтен төрек кабиләләрендә уртак булган легендаларны, хикәяләрне, әкиятләрне, халык җырларын төрек телендә бастырып чыгарырга тиеш.

Дүртенче, бөтен төрек кабиләләре аңлый алырлык бер телдә төрек тарихы, географиясен бастырып чыгарырга тиеш, урта мәктәпләр өчен дәрес китаплары әзерләп чыгарырга кирәк.

Бишенче, төреклек нигезләрен гыйльми һәм фәнни нигездә тикшерү, өйрәнү белән генә канәгатьләнмичә («Төрек йорты» кеби), халык арасында фикер таратуны максат итеп куйган атналык яисә көндәлек бер төрекчә гәзитә бастырылырга тиеш.

Алтынчы, бердәнбер мөстәкыйль Төркия дәүләте башка дәүләтләрдә яшәгән төрекләрнең милли рухларын саклап калу эшен үз кулларына алырга тиеш. Кирәк Милләтләр лигасында һәм кирәк Аурупаның иҗтимагый фикере каршысында төрек азчылык хокукларыннан мәхрүм ителмәве өчен тырышырга тиеш. Русиядә, Иранда, Әфганстанда, Кытайда яшәгән милләттәшләребезнең көчләп руслаштырылуы, иранлаштырылуы, кытайлаштырылуына каршы катгый чаралар кабул итәргә тиеш. Төрек зыялылары үзебезнең киләчәк мәсьәләсе илә бу юнәлештә аңлы рәвештә хәрәкәт итә башласа, кыска бер вакыт эчендә рухи яктан бер булган төрек кабиләләре тел буенча берләшәчәктер, һәм уртак төрек мәдәнияте тиз арада үсеш алачак. Моның нәтиҗәсе буларак, берлегебезнең нигез ташлары салынган булачак. Кызганычка каршы, моның әһә-

миятен бүген аңлап бетерә алмасак һәм тиз арада хәрәкәткә күчә алмасак, төрек кабиләләренең зур өлеше якын бер арада руслашачак, фарсылашачак, кытайлашачак. Миллиятне югалтачак һәм, моның нәтиҗәсе буларак, киләчәкне һәм миллиятне саклый белгән өлеше дә үзенең тәэсири көчен югалтачак. Шуңа күрә дә төрек милләтенең акыллы, аңлы төрекченең вазифасы – бу мәркәзне оештыру өчен тырышу. Төрек яшьләренең вазифасы – бу төрки берлекне барлыкка китерү өчен, кабиләләрнең шивәләре, сөйләшләре белән мәшгуль булуда һәм төрле кабиләләрнең сөйләшләрен өйрәнүдәдер, берләштерүдәдер.

ГАРӘП ҺӘМ ЛАТИН ӘЛИФБАЛАРЫН ЧАГЫШТЫРУ

Төрек галәме гаять бөек мәгънәви инкыйлаб дәверен кичергәнгә күрә, әлбәттә, бөтен мәгънәви кыйммәтләрен яңадан күздән кичерү һәм аларның иске бәһаләрен яңадан бер тапкыр тикшерергә кую кирәк. Төрек мәдәнияте һәр тарафтан күгәрекләр белән капланган булганга күрә, бу тикшерү дә бик киң планда булачак һәм иҗтимагый тормышыбызның бөтен яклары, шул исәптән телләр дә, бу тикшерүдән узачак. Икътисадыбыз һәм мәгънәви кыйммәтләребез дә бу тикшерүдән, җентекләүдән читтә калмаячак. Моның өчен төрек галәменең һәр тарафында ашыгыч бер мәгънәви хәрәкәт дәвам итә һәм бөек төрек галәменең һәр кабиләсе – үзенең өлешенә төшкән вазифасын үтәүдә. Төркия төрекләре мөстәкыйль булганга күрә, башка төрек өлкәләрендә җитәрлек дәрәҗәдә булмаган мөмкинлек һәм шартлар тулысы белән Төркиядә бар. Матди һәм мәгънәви яңарыш өчен бернинди дә киртәләр юк. Шуңа күрә дә мәгънәви яңарыш юлында Төркиянең бөтен арыкдашларына юл күрсәтүе табигыйдер. Төрек милләте алдында хәл ителмичә, шактый соңга калынган берничә милли, мәдәни мәсьәләләр бар. Боларның иң зурысы – телне чистарту һәм имля мәсьәләләре. Без яшәгән дәвер – демократик бер дәвердер. Бөтен икътисади, сәяси, гыйльми эшләр халык белән бергә тормышка ашырылды. Бу – ярдәмнәре белән халык арасында арадашчы вазифасын тормышка ашырган органнарның иң күп эш

Арыкдашларына – кан кардәшләренә.

күрсәткән дәвере, һәм бу арадашчы күрсәткән куәтнең иң зурысы, иң тәэсирлесе – шөбһәсез ки, халыкның теледер.

Шуңа күрә дә инде халыктан куәт алган демократик хөкүмәтле бөтен милләтләр телләрен Урта гасырлардагы кебек кечкенә бер катлауга гына хезмәт итүдән коткарганнар һәм телләрен халыкларның иң гадие аңлар дәрәҗәгә китергәннәр һәм моннан бик зур файда алганнар. Милләтнең мөшкел вакытларында бөтен милли куәтләрен бер фикри юнәлеш тирәсендә тупларга һәм дәвамлы тормыш ыгы-зыгысында матди һәм мәгънәви көчләрне тиз арада сәфәрбәрлек хәленә куюның серен тапканнар һәм шуңа күрә дә Урта гасырларга хас бер мәдәният белән коралланган Шәрыкка каршы зур җиңүләргә ирешкәннәр.

Төркия җөмһүрияте, Көнбатышның халыкчылык фикерен гаять аңлы рәвештә кабул иткәне өчен, бу халыкчылыкны бары тик сәясәт һәм икътисадта гына кулланмаячак. Төрек милләтенең мәгънәви байлыгын бөтен милләтнең куллана алырлык уртак малы итәр өчен гайрәт сарыф итәчәктер. Тагы да дөресе, дәүләтнең мәгарифен, гыйлемен, әдәбиятын, матбугатын халыкка таба хәрәкәт иттерәчәктер, һәм бу эштә иң зур ярдәмчебез – телебез, төрек телебез булуыннан, беренче буларак, бу тел мәсьәләсе мәйданга куелачактыр. Шуны да билгеләп үтәргә тиешбез ки, хәзер язган телебез дә төрек теле түгел. Бу – төрек милләтенең сарай тирәсендә тупланган азчылыгының берничә телләрдән (зәбаннардан, ләнгажлардан) алып уйлап чыгарылган бер акылсыз, жаргонлы бер телдер. Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: бу телнең укучылары мәмләкәтебездәге игъдадия тәрбиясен тәмамлаган берничә мең кеше белән генә чикле, һәм бу тел бары тик милли арыкдашларыбызга түгел, асыл Анатулы халкына да тулысы белән читтер. Моның өчен халкыбыз белән зыялы катлау арасында мәгънәви мөнәсәбәтләргә ярдәмче, арадашчы булган телебезне халкыбыз өчен дә аңлашылыр дәрәҗәгә китерелүе табигый түгелме? Бу хакта бәхәс һәм тартышулар дәвере күптән узды түгелме? Ләкин шул телне халыкчан итеп үзгәртү, халыкны әдәбиятка, гыйлемгә тарту юлында мәктәп һәм тәрбия мәсьәләсенә килик. Авылларда ун мәктәп корып, боларның арасында бер әдип, бер язучының әдәбият галәменә карышмасы, шөбһәсез

Сәфәрберлек – мобилизация.

Игъдадия тәрбиясен – урта мәктәп тәрбиясен.

ки, телнең чистаруы дип ун ел кычкыруга караганда, тагы да файдалырак булачак. Ләкин мәктәпләребезне авылларга таба хәрәкәт иттергән вакытта, балалар тәрбиясе, белеме мәсьәләсе каршыбызга килеп баса һәм монда да хәзерге телебезнең авыл халкына яраксыз булуы мәйданга чыга; мөгаллим мөшкел бер вазгыятьтә кала, һәм авыл балалары да кирәк кадәр файдалана алмыйлар, һәм бу кимчелекләрне күргән мөгаллимнәребез һәрвакыт дөрес юл эзлиләр. Даимән авыл халкын иң кыска юлдан мәдәнияткә алып бару чараларын эзлиләр. Боларның бүгенгә кадәр эшләү тәҗрибәләреннән алынган нәтиҗәләр шулдыр: телебезне чистартырга, имлябызны үзгәртергә, әлифбабызны гамәли рәвешкә кертергә [кирәк]. Бу бөек юнәлештә һәрдаим фикер йөртәләр, эзләнүләр алып баралар. Ләкин мәсьәлә һаман да иске хәлендә кала. Кайбер фикер ияләре, бу мәсьәләләрне берьюлы хәл итү өчен, бөтен хәрефләребезне үзгәртергә кирәклеген күтәреп чыгалар. Кайберләре дә бездәге гарәп хәрефләрен үзгәртергә тиешле дип чыгалар. Шул ике юнәлешнең дә кирәк Төркиядә һәм кирәк милли чикләр (Төркия) тышындагы төрекләр арасында тарафдарлары һәм каршылары булганга күрә, без дә бу хакта үзебезнең фикеребезне уртага куярга телибез.

Бүгенге көндә бөтен төрек галәме кулланган әлифба төрекләрнең милли әлифбалары түгел. Ислам диненең тәэсире белән, төрекләр, әкрен-әкрен үзләренең милли Орхон язуларыннан ваз кичеп, гарәп әлифбасын кабул иткәннәр. Гарәп теле өчен соң дәрәҗәдә туры килгән бу әлифба безнең төрек теленең ихтыяҗларына туры килми, һәм моның өчен, телебездәге кайсыбер махсус авазларга алмаш буларак, галимнәребез яңа хәрефләр уйлап чыгарырга мәҗбүр булганнар. Болар арасында иң күзгә ташланганнары – *г, ң, җ, ч* хәрефләредер. Бик күп кенә авазларыбызга туры килгән хәрефләр тагы да уйлап чыгарылмаганга күрә, имлялар буталчык бер хәлгә килгәннәр. Шуңа күрә дә ашыгыч рәвештә имля мәсьәләсе мәйданга килгәндер.

Һәркемгә мәгълүмдер ки, әлифбаларда:

1) һәр авазга туры килгән махсус бер хәреф булырга тиеш һәм һәрбер хәрефнең бары тик бер авазны белдереп килүе кирәкле;

2) хәрефләр гади, укылышлы, язуы җиңел булырга тиеш;

3) типография һәм язу машиналары өчен хәрефләрнең уңайлы булуы шарт.

Гарәп әлифбасы гарәп теле өчен бу шартларның күпчелеген үз эченә алганга күрә, бу хәрефләр гарәпләр өчен идеаль әлифбага бик якын һәм Җир шарының әлифбалары арасында, шөбһәсез ки, иң мөкәммәледер. Шуның өчендер ки, гарәп әлифбасы исламият белән бергә бөтен Шәрык милләтләренә гомум бер әлифба булгандыр. Безнең төрек теленә килгәндә, бу әлифбаның, табигый, бик күп кимчелеге бар. Бу кимчелекләрне күрсәтер өчен башта төрек телендәге авазларны күрсәтеп үтәргә кирәк.

Безнең төрек телендә самит авазлар (консонанслар) – егерме икедер. Болар: [б], [п], [т], [җ], [ч], [ж], [с], [ш], [г], [къ], [кь] (латинчада каршылыклары юк), [л], [м], [н], [в], [е], [һ], [д], [р], [ф].

Сузык авазлар (вокализм) да тугыз: [а], [ә], [о], [ө], [у], [ү], [и], [е], [ы].

Төрек телендәге бөтен авазлар утыз бердер.

Бу, нигездә, бөтен төрки кабиләләрнең телләре һәм диалектлары өчен уртак. Димәк ки, төрек телләрендә һәрбер сүзне дөрес язу өчен утыз бер хәрефкә ихтыяҗ бардыр. Бу көнгә кадәр безнең бу ихтыяҗыбызны гарәп әлифбасы ярдәмендә тәэмин иттек. Гарәп әлифбасының бөтен хәрефләре егерме сигездер. Ләкин егерме сигезнең арасында безнең телебездә һич тә авазлары булмаган хәрефләр бар: *с, т, за, дад, зәл, ха, айн*. Димәк ки, безнең гарәп әлифбасында үзебезнең тартык авазларыбызга бары тик унсигез хәреф бар. Тугыз сузык авазыбызга каршы да бары тик өч *(әлиф, уау, йа)* сузык хәреф бар. Бу рәвешчә, без унбер хәреф өчен каршылык таба алмаячакбыз. Иске дәвердә йомшак *г, ң, п, ч, ж* хәрефләре уйланып чыгарылганга күрә, кимчелек буларак, бары тик сузык хәрефләребез генә калган. Ягъни гарәп әлифбасын кулланган дәвердә без алты хәреф уйлап чыгарырга тиешбез (бөтен анализымны гарәп әлифбасы белән төрек әлифбасын аерма рәвешендә ясыйм). Мәсьәлә бу рәвештә кабул ителсә, хәзерге вакытта кулланылган әлифбаның шәкелен саклап, алты яңа сузык хәреф ясый алсак, төрек теленең, төрекчә сүзләрнең имлясы хәл ителгән булачак. Гарәп, фарсы сүзләренең язу ысулы йә иске телләрдәге рәвешен саклап калачак, йә дә сузык авазлар төрекчә язылачак.

Мөкәммәледер – камилләшкәнедер.

Икенче ысул – радикаль ысул булып, әлифбабызның уңнан сулга язу тәртибен үзгәртеп, сулдан уңга таба язу мөмкинлеге булган яңа бер әлифба кабул итәргә тиешбез. Матбугатта күп тапкырлар телгә алынган латин әлифбасы белән алмаштырырга мөмкин. Ул заманда түбәндәге проблемалар килеп чыгачак: латин әлифбасында егерме алты хәреф бар. Боларның егермесе тартык, алтысы исә сузык: *у, и, о, і, е, а, х, w, z, g, у* хәрефләренең каршылыгы безнең төрек телендә юк. Безнең телебездәге күп кулланылган [ч], [ш], [ж] авазларыбызга каршы бу әлифбада гади хәрефләр юк. Боларны да уйлап чыгару мәҗбүрияте хасил булачак. Димәк, латин әлифбасы безнең утыз бер авазыбызга каршы егерме бер хәреф бирәчәктер. Ун авазыбыз өчен хәреф юк. Шул хәлдә латин әлифбасы кабул ителсә, яңа латин әлифбасында ун яңа хәреф уйлап чыгарырга тиеш булабыз (ягъни [х], [ч], [ж], [къ], [гь], [кь] тартык авазларын белдергән хәрефләр кирәк) һәм дә дүрт сузыкка. Болар төрек сүзләре өчендер. Гарәпчә, фарсычасы күп булган Истанбул сөйләме өчен [с], [т], [дад], [зәл], [ха], [айн] авазларына каршы да тагын сигез яңа хәреф уйлап чыгарырга мәҗбүр булачакбыз. Шуңа күрә дә латин әлифбасы кабул ителгән тәкъдирдә, көньяк төрекчәсе өчен өстәмә унҗиде яңа хәреф уйлап чыгару кирәк булачак.

Матбага һәм язу машиналары өчен латин әлифбасын кулланган заманда шималь төрекләренә утыз бер кечкенә хәреф (юл хәрефе), утыз бер баш хәреф – барлыгы алтмыш ике, госманлы төрекчәсендә 38+38=76 хәреф кирәк булачак. Матбага хәрефләре бүгенге көндә шимальдә җитмеш тугыз шәкелдәдер (шималь төрекләренең бер белгече Габдрахман Бурнаши бу хәрефләрне илле алтыга кадәр киметкәне турында газеталарда укыдык. Ләкин ни рәвештә булганын күрә алмадык). Монда да түбән-югары шул ук рәвештә. Хәзер бу ике әлифбаны техник яктан чагыштырып караган вакытта, латин әлифбасы тагы да кулайрак кебек күренә. Аеруча матбага машиналары өчен уңайлы булуын билгеләп үтәргә кирәк. Латин әлифбасының безнең өчен күзгә ташланган иң зур кимчелеге – безнең бөтен ихтыяҗларыбызны үти алмавыдыр. Латин әлифбасы гарәп теле өчен һич тә туры килми. Безнең телебездә дә бик күп гарәп сүзләре булганы өчен, без авыр хәлдә калырбыз һәм имля мәсьәләсен бу рәвешчә һич тә хәл итә алмаячакбыз.

Гарәп әлифбасы калса, ни рәвештә үзгәрешләр уздырырга кирәк булачак? Бу мәсьәләдә ислахчыларның фикере будыр: иң башта бөтен тәгълим-тәрбия китапларыбыз аваз методына нигезләнеп язылырга тиеш һәм бөтен төрек сүзләре аваз имлясына буйсынырга тиештер.

Икенчедән, төрек әлифбасы гарәп әлифбасыннан аермалыдыр. Беренче елгы тәгълим китаплары бары тик төрекчә булырга тиеш.

Өченчедән, гарәп әлифбасының шәкелен саклап, яңа сузык (тавышлы) авазларга хәрефләр уйлап чыгарырга кирәк.

Дүртенчедән, матбага һәм язу машиналары өчен үзеннән соңгы хәрефкә кушылып языла торган, кушылмый языла торган һәм ялгыз (аерым) языла торган хәрефләр рәвешенә кертергә кирәк. Беренче бүлектә күрсәтелгән төрек сүзләренең аваз имлясына ияргә тиешлеге мәсьәләсе, кызганычка каршы, Төркиядә әлегә кулланылмагандыр, һәм бөтен укыту ысулы гаять читендер. Ләкин бу шималь төрекләрендә һәм Кырымда тулысы белән кулланылган. Төркестан һәм Кавказларда кулланыла башлаган. Бу ысулны куллану нәтиҗәсендә уку-язуга өйрәтү соң дәрәҗәдә кулайлаштырылды. Русия төрекләре арасында укый-яза белүчеләр саны бик җиңел генә таралыш алды. Бу мәсьәләнең нигезләрен моннан утыз ел элек кырымлы Исмәгыйль бәк Гаспринский салып калдырды һәм «Хуҗаи сыйбиян» исемле бер әлифбасы белән Русия төрекләре арасында аваз методының нигез ташларын салды[1]. Шимальдә бу юлда Һади Максуди, Шакир Таһири, Мөхетдин Корбанколый[2] бәкләр бик күп көч сарыф иттеләр, һәм чыннан да, бу аваз методы тулысы белән мәмләкәттә таралуында үзләреннән өлеш керттеләр. Гарәп әлифбасының төрек әлифбасыннан аерылу мәсьәләсе дә читтәге төрекләр арасында күптәннән кабул ителгәндер. Андагы башлангыч мәктәпләрнең беренче сыйныф китаплары бары тик төрекчә сүзләрдән тупландыр.

Төрекчә укып-яза белүдән элек барыннан да бигрәк Коръән һәм «Аятел Шәрифә»ләр тәгълиме бетерелгән (укылган). Мәктәп программаларында да гарәп әлифбасы, гарәпчә уку-язуны өйрәнү икенче сыйныфта гына башлангандыр. Бу эшләр, большевик идарәсеннән элек, мәктәпләребезнең программасына үзебез хуҗа булган дәвердә, үзебезнең педагогларыбыз тарафыннан эшләнгән. Төрек теленә мохтаҗ сузык хәрефләрнең барлыкка килүе (иҗады)

хакында һәр җирдә бик күп эш эшләнгән. Төркиядә, Азәрбайҗанда, Идел буйларында бу юнәлештә бик күп тәҗрибәләр ясалган. Гарәп әлифбасының *элиф, уау, йай* хәрефләреннән тугыз сузык хәреф чыгару өчен күп тырышлык куелган. Ләкин һәрбер белгеч үзенә махсус галәмәтләр куйганга күрә, моның киң таралыш табуы бер милли оешманың әмере һәм фәрманына бәйледер. Үзеннән соңгы хәрефкә кушылып языла торган, кушылмый языла торган һәм ялгыз (аерым) языла торган хәрефләр рәвешенә кертү юлында күп тәҗрибәләр эшләнүе билгеле. Доктор Исмәгыйль Хаккый бәк бу юнәлештә еллар дәвамында көч түкте[3]. Гаскәриләрне әзерләгән мәктәпләрдә гаскәри әмерләр, фәрманнар өчен, Әнвәр пашаның әмере белән, ялгыз (аерым) языла торган хәрефләр (хуруф-и мөнфәридә) системасы кабул ителде. Русиядә Закир Рәмиев әфәнде кушылмый языла торган хәрефләр (хуруф-и мөнфасыйла ысулы) белән бер әлифба китабы нәшер итте[4]. Сугышның беренче өлешендә матбага остасы, казанлы Мөхәммәд Идрис[5] язу машиналары өчен хуруф-и мөнфәридәләр әзерләгән иде.

Хәтта бүген дә Казанда Габдрахман Бурнаши бу мәсьәлә белән шөгыльләнә. Гәзитәләрдә язылганча, гарәпчәнең шәкелен үзгәртмичә, матбага һәм язу машинасы өчен хәрефләребезне илле алтыга кадәр төшергән. Ләкин бу омтылышларның һичберсе уңышлы дәрәҗәдә түгел. Күпчелеге гаять тупас, гаять авыр укылышлы булган. Һәм бу хәрәкәтләрдәге уңышлар да дәрәҗәле бер гыйльми оешмаларның даими эшчәнлегенә баглыдыр. Болар барысы да бары тик техник сорауларга җавап буларак яңгырый. Ләкин хәреф мәсьәләсе бары тик техник бер мәсьәләме? Милләтләр үзләренең милли оешмаларында иске традицияләренә һәм иске архитектура ядкярләренә шулкадәр әһәмият биргән чагында, без меңьеллык әлифбабыз турында бары тик техника җәһәтеннән генә сүз алып барачакбызмы? Шөбһәсез, бу мәсьәлә – безнең мәдәни мәсьәләбез, һәм бу мәсьәләгә безгә киң милли планда якын килү мәҗбүридер. Әгәр дә инде әлифба безнең милли мәдәниятебез мәсьәләсе икән, ул вакытта без үзебезнең милли мәдәнияттән көткән максатыбызны ачыктан-ачык күрсәтергә тиешбез. Моның өчен без миллияткә булган мөнәсәбәтебезне ачыкларга тиешбез.

Миллият хакында ике концепция бар. Беренчесе – миллиятне бер иҗтимагый рамка буларак кабул итеп, бөтен матди һәм

мәгънәви яңарышны миллиятнең традицияләренә туры китереп, тәрәккыяткә таба юл алу. Икенчесе исә – миллиятне вакытлыча гына бер дәвер итеп карап, башка милләтләр белән аермалы иткән үзенчәлекләрен калдырып, милләтне космополитик бер группага әйләндерергә тырышу. Аурупа милләтләре беренче карашны кабул иткәннәр һәм бөтен матди һәм мәгънәви яңарышны үзләренең традицияләре эчендә – үзләренең фикерләү рәвешләренә туры китереп тормышка ашырганнар, һәм шуңа күрә дә Аурупада французлар мәдәнияте, алман мәдәнияте кеби төрле-төрле йөзле, исле, башка төрле төсле мәдәниятләр мәйданга килгән. Икенче фикернең тарафдарлары – XIX гасырның соңнарында мәйданга килгән рус нигилистлары һәм Госманлы императорлыгы дәверендә Төркия мәгънәвиятенә хаким булган госманлы зыялы группасы һәм Урта гасырлардагы ислам голәмәсе.

Үлемнән соң яңадан терелгән, Госманлы императорлыгы хәрабәләреннән мәйданга килгән Төркия бүгенгә кадәр бөтен эчке һәм тышкы сәясәтен беренче караш нигезендә корды һәм үзенең сәяси, икътисади дәгъвасында миллиятчелек һәм төркичелекне нигез итеп кулланган иде. Табигый, шулкадәр кан бәһасенә адынган бәйсезлекне яңа Төркия фикер мәйданында да саклаячактыр. Кирәк Шәрыктан һәм кирәк Гаребтән килгән һәрбер яңалыкны үзенең милли күзлегеннән анализлаячак һәм төркичелек үлчәве белән тартачак. Бу ноктаи нәзарда латин әлифбасын тикшергән вакытта, безнең алдыбызга берничә сорау килеп баса. Беренчесе – латин әлифбасын кабул итү безнең хәрефләребезнең юкка чыгуына борчылу буларак галимнәребез тарафыннан чыгарылган бер мәсьәләме, әллә читтән кергән бер фикерме? Җавап буларак, мәсьәләнең тарихына күз ташласак, гарәп хәрефләренең төрек телләренә туры килмәгәнен мәйданга аткан кешене без Русиядә күрәбез. Ул да – Өченче Александрның төрекләрне көчләп руслаштыру сәясәте дәверендә рус миссионерларыннан мәшһүр Ильминский, патшаның иң күренекле киңәшчесе Победоносцевның ярдәмнәре белән, гарәп хәрефләренең төрек теленә туры килмәгәненә дәлил күрсәтеп, кыргыз-казакъларга рус әлифбасы нигезендә бер әлифба тәкъдим итә[6]. Ул бу әлифба нигезендә кыргыз телендә башлангыч мәктәп өчен миссионерлык оешмасы хисабына китаплар да бастырып чыгарган һәм бер кыргыз шагыйренең шул хәрефләр нигезендә бастырып чыгар-

ган китабын халык арасында тараткан. Ильминскийның максаты – бу эшләр белән бөтен гыйлем һәм китап басу мәркәзе булган Идел буе, Төркестан һәм Төркиядән сигез миллионлы кыргыз-казакъ кабиләләрен аеру һәм аларны русларның рус булмаган христианнар өчен әзерләнгән йолаларына («горфан мәркәзенә») бәйләү иде. Фикердәшләребезнең тырышлыгы һәм бердәмлеге аркасында бу эшләр нәтиҗә бирмәде. Казакъстанда рус хәрефләре кабул ителмәде. Киресенчә, казакъ-кыргызларда тискәре хәрәкәт барлыкка килде. Йөзләгән, меңләгән кыргыз укучысы шималь төркләренең мәктәп-мәдрәсәләрен тутырды. Теленә, әлифбасына милли бер фанатизм белән сарылды, һәм бөтен төрек телләренә уртак булган гарәп әлифбасына казакълар һәм кыргызлар тагы да ныграк бәйләнделәр. 1905 елның кечек революциясеннән соң Русиядә яшәгән бөтен төрек кабиләләре зур бер хәрәкәткә килделәр һәм үзләренең миллиятләре, төреклекләре тирәсендә туплана башладылар. Бу хәрәкәт никадәр җирле көчләр ярдәмендә тормышка ашырылса да, рус хөкүмәте бу хәрәкәтнең башлангычы Истанбул һәм Төркия дип фараз кылды, һәм Русиядә реакция башланып, Столыпин хөкүмәте җитәкчелеккә килгәннән соң, бөтен төрек өлкәләрендә тәгълим-тәрбиянең миссионер Ильминский әзерләгән әлифба белән укылырга тиешлеге хакында бер әмер бирелде. Ләкин ул фәрман да, милләтнең бердәм каршы килүе сәбәпле, тормышка аша алмады. Моннан соң Русиядә бу хәрәкәт тукталды. Бары тик Төркиянең арнаутлыгында Австрия, Италия миссионерлары арнаутларны төрекләрдән мәдәни яктан аерып алу өчен латин хәрефләре белән белем бирә башладылар һәм арнаутлар, латин әлифбасы ярдәмендә шактый тиз вакыт эчендә Аурупа мәдәниятенә кушылачаклары фикерен уртага куеп, зыялы катлау тарафыннан шул әлифбаны кабул иттерделәр.

Нәтиҗәдә Арнаутлык дәүләте барлыкка килде. Шул ук заманда латин хәрефләренең тарафдарлары төрек галәмендә мәйданга чыкты. Төркиядә боларның әйдәп баручысы «Танин» мөхәррире Хөсәен Җаһид бәк[7] иде. Азәрбайҗанда – Шаһтәхтинский[8], шимальдә шагыйрь Сәгыйть Рәми[9] иде. Ләкин болар һичбер җирдә үзләренә тарафдар таба алмадылар. Бу юнәлешне бөтен төрек илләре, фикердәшләре бер футуризм кеби кабул иттеләр. Латинчылык көчле бер куәт белән 1923 елда тагы бер мәртәбә Русиядә барлыкка килде. Азәрбайҗан большевиклары арасында

Агамалыуглы исемендәге бу вакытка кадәр гыйлем һәм фән белән шөгыльләнмәгән бер әфәнде латинчы буларак чыгыш ясый башлады[10]. Большевиклар партиясенең ярдәмнәре белән гарәп әлифбасының тискәре яклары турында пропаганда башлатып җибәрде, һәм Азәрбайҗанда латин әлифбасы кабул ителде. Азәри теле өчен әрмән, грузин, рус, латин әлифбаларыннан оешкан бер әлифба барлыкка китерделәр һәм тормышка ашыра башладылар, һәм мәдәни, һәм тел ягыннан Төркиягә иң якын булган азәри төрекләре арасында латин әлифбасы беренче буларак кулланыла башлады. Моннан соң 1924 елда Татарстан белән Казакъстан арасында географик күпер вазифасын үтәгән башкорт большевиклары арасында латинчылар барлыкка килде. Милләт мәсьәләсендә үзгәлеге өчен Төркиянең беренче бәйсез хөкем йорты тарафыннан үлемгә дучар ителгән Шәриф Манатов исемле берсе латин әлифбасы тарафдары булып чыкты һәм башкорт большевикларына латин әлифбасын кабул иттерде[11]. Узган ел Русиядәге бөтен төрек өлкәләрендә бу хакта шактый гына пропаганда алып барылды. Ләкин Татарстан, Кырым, Төркестан, Казакъстан, латин әлифбасын кабул итмичә, баш тартты. Хәзер дә берничә атнадан соң Бакуда оештырылачак Тюркология конгрессында[12] бу мәсьәләдә дә фикер алышу булачактыр.

Димәк ки, тышкы (Төркиядән читтә) төрекләрдә бу хәрәкәт – милләтнең үз фикри юнәлешенең нәтиҗәсе түгел, киресенчә, милләт идарәчеләренең төрле-төрле сәяси сәбәпләрдән чыгып кабул иттерергә теләгән бер фикередер. Соң заманнарда Төркиядә латинчылар көчәеп китте, матбугатта пропаганда алып барылды. Мәсьәләнең никадәр җитди булуын аңлар өчен, Васыйф бәк дәверендә бу хосуста мәгариф вәкаләте мөгаллимнәр арасында бер анкета да уздырды. Ләкин нәтиҗәдә Төркиядәге мөгаллимнәрнең йөздән туксан җидесе латин әлифбасына каршы булуы аңлашылды, һәм шуңа күрә дә бу мәсьәлә туктатылып торылды. Хәзердә гарәп һәм латин әлифбалары турында шул миллиятчелек, төркичелек күзлегеннән нәшер ителгән дәлилләрне тикшерү өчен мәйданга куябыз. Реформаторларның фикерләренчә, без гарәп әлифбасын инде мең елдан артык кулланганга күрә, бу әлифба милли традициябез хәленә килгәндер, һәм моннан ваз кичү – милләтнең бер ягын кыру, димәктер.

Икенчесе, мең ел дәвамында гарәп әлифбасы белән бөек бер төрек әдәбияты барлыкка килгән. Латин әлифбасы кабул ителгән

тәкъдирдә, болар илле елдан соң, хәзер орхон-уйгур язуы белән язылган китапларыбыз кебек, бары тик белгечләрнең кулларында калачактыр, һәм халкыбызның тарихи бөеклеге билгесез калачак. Бүгенге фикер, гыйлем, әдәби юнәлешләребез илә үткәнебез арасында бөек аермалар барлыкка киләчәк.

Өченчесе, бездә хаттатлык сәнгате бик җәелгән. Бу юлда мәйданга китергән матур әсәрләребез дә күп. Бу язуыбыз безнең нәккашыбызга, келәм тукымачылыгыбызга, алтын әйберләр әзерләү сәнгатебезгә бөек тәэсирләр ясаган, һәм Шәрык мәгъмулаты исемендә гаять гүзәл бер сәнгать барлыкка китергән идек. Бу сәнгать белән аурупалыларны да хәйран калдырган идек. Латин хәрефләрен кабул итү белән бөтен бу кул эшләре сәнгатебезнең нигезен ватып ташлаячакбыз, һәм нәтиҗәдә бу сәнгатебезне югалтырга мөмкинбез.

Дүртенчесе, гарәп әлифбасы – бөтен төрек кабиләләрен бер-берсенә бәйләгән җепләрнең берседер.

Төркиядә нәшер ителгән төрекчә китапның бөтен төрек өлкәләрендә укыла алуы гарәп әлифбасы ярдәмендә тормышка ашырыла. Төрек кабиләләренең кайсысы булса булсын, латин әлифбасының кабул ителүе бу берлекне кырачак һәм мәдәни берлегебезгә зыян итәчәктер.

Бишенчесе, латин әлифбасы кабул ителгән вакытта бу әлифба һәр өлкәдә аерым җирле шартлар һәм тәртипләрнең тәэсире белән ясалачак һәм бер кабилә тарафыннан кабул ителгән әлифба башка кабиләләрнең әлифбасына башка булачактыр, һәр кабилә язганны нәшер иткән бер китап бары тик шул кабиләдә укылачактыр, һәм күрше кабиләләргә тәмам чит булачактыр, һәм бу рәвешчә, һәр кабиләнең күрше кардәш кабиләсенең гыйльми куәтеннән файдалану мөмкинлекләре булмаячак, һәм һәр кабилә аерым мәктәпле, аерым әдәбиятлы кечкенә бер милләт булып калачак, һәм күршедәге кабилә аерымлыкларын игътибарга алмыйча, көчле бер мәдәнияткә ия булган милләтләр тарафыннан мәдәни яктан җиңеләчәктер, эриячәктер, бетәчәктер.

Алтынчы, төрек милләтенең күпчелеге мөселман булганга күрә, Коръән һәм догалар гарәп хәрефләре нигезендә булачак. Моның өчен балаларыбызга гарәп әлифбасын да өйрәтергә тиеш

Хаттатлык – каллиграфия.

Мәгъмулат – эшләп җитештерелгән әйбер.

булачакбыз һәм уку-укыту системасында бер әлифба урынына ике әлифба кирәк булачактыр.

Латин әлифбасының уңайлы ягы бары тик техник яктан гына. Ләкин Русиядә яшәгән бөтен кабиләләргә латин әлифбасы кабул иттереләчәк булса, бары тик көньяк төрекләренең (Анатулы һәм Иран азәрбайҗаны) гарәп әлифбасы белән калуы тагы бер милли мәсьәләне мәйданга чыгарачактыр. Ул да – төрек милләте мәдәниятенең ясалма рәвештә ике өлешкә бүленүе, якын киләчәктә бу ике зур төркемнең бер-берсеннән аерылуы, ераклашуы. Бу мәсьәлә бүген ул кадәр әһәмиятле түгел. Баку Тюркология конгрессында латин әлифбасы кабул ителеп, биш-ун ел эчендә Русиядә кулланылышка керсә, көньяк төрекләрендә бу мәсьәлә гаять мөһим бер милли мәдәният мәсьәләсе буларак алдыбызга килеп басачак һәм безнең хәл итүебезне таләп итәчәктер.

ТОЛСТОЙНЫҢ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНА ТӘЭСИРЕ

Үткән ел көз Толстойның тууына 100 ел тулу уңгае берлә Толстой хакында бөтен телләрдә бик күп китаплар, мәкаләләр язылды. Безнең большевик матбугаты да большевикның иң зур дошманы булган Толстойны – Столыпинның дүрт-биш йөз кешене асуына-астыруына каршы «Не могу молчать!» («Дәшми түзә алмыйм!») дип, дөньяны шаулатып, Русиядәге сәяси үлем җәзасына каршы бөтен дөнья балаларын күтәргән[1] Толстойны олугладылар. Кеше үтерүне чебен үтерү дәрәҗәсендә күрмәгән большевиклар – ун еллык гомерләре(н)дә иң азы 10 миллион халыкның төрле җәза вә җәфалар берлә үлүенә вә үтерелүенә сәбәп булган большевиклар – буржуаның буржуасы булган граф Толстойны күтәрергә вә зур итәргә мәҗбүр булдылар. Ник? Чөнки Толстой Аурупа әфкяре гомумиясендә шундый зур урын тоткан ки, аңарга хөрмәтсезлекне бөтен дөнья вәхшилек вә барбарлык дип аңлаячак иде. Шуңа күрә большевиклар, мадам ки Толстой үлгән, мадам ки Русиядә Толстой хакындагы ялганнарга каршы чыгып язарга, сөйләргә имкян юк [дип уйладылар]. Ник Толстойны ярты большевик итеп куймаска?

Әфкяре гомумиясендә – фикри күзаллавында.

Мадам ки – чөнки, чынлыкта.

Һәм шулай иттеләр дә. Безнең татар коммунистларына да бит Мәскәүнең койрыгыннан кулны ычкындырырга ярамый. Үз юллары юк, күзләре сукыр булганга, хәзер юлны югалталар вә адашалар. Шуның өчен алар да Толстой хакында русчадан тәрҗемә мәкаләләр яздылар. Аның рәсемнәрен төшерделәр. Үзләренең мәдәнилекләрен күрсәтергә тырыштылар. «Безнең юл» да артта калмады. Ул да язды, сызды. Журналның 8 нче номерындагы Толстойга багышланган мәкаләнең башына[2] «Толстой үлүгә йөз ел тулу уңае берлә» дигән хатага, Толстой 1728 елда туды дип, аны 200 ел яшьле итүгә дә бәхәс итеп тормыймыз. Коммунист булган кеше бит андый вак-төяк тарихи цифрлардан югары тора. Бигрәк тә ул татар коммунисты булса. Аңарга инде ул закон язылмаган. Ләкин шулай булса да, татар мәдәнияте исеменнән сүз сөйли торганнар[а] Толстой кебек бөтен дөнья күләмендә зур, танылган бер кеше турында бераз саграк булырга кирәк иде. Толстойның татар матбугатында бәхете бигрәк юк инде. Ул үлгән вакытларда (охранкада хезмәте өчен патша тарафыннан мөфти иттерелеп куелган, 17 нче ел ихтиляленнән соң милләтчеләр тарафыннан себереп чыгарылган, бүген большевик ЧКасында хезмәт итә торган) Сафа Баязидов үзенең «Нур» гәзитәсендә «Җуан Арыслан үлде» дип язып чыгарган иде[3]. Ярый әле татар большевиклары берничә ел эчендә үзләренең остазларыннан үсә төштеләр, һәр яшел каз … булмаганы кебек, һәр лев нәкъ тә арыслан булмаганын белгәннәр. Монысына да рәхмәт! Без Толстой хакында татар большевик малайларының Маркс әйткән, Ленин тәфсир иткән дигән лыгырдамаларына туктап тормыймыз. Андый большевик такмазасы бит ул һәрбер эшкә, һәрбер нәрсәгә китерелә торган вә үз уе, үз фикере булмаган мескиннәр өчен ясалган схоластик формулалар гына. Без, Х. Вәли дигән әфәнденең «Толстойның татар әдәбиятына тәэсире» хакындагы мәкаләләренә туктап, шуларга берничә төзәтүләр генә кертмәкче буламыз. Шуны әйтергә кирәк ки, бу егет һичбер лыгырдап тормаенча, әллә нинди ялган күзлекләр кигән булып кыланмаенча, туп-туры мәүзугъны ала да тәхлиленә керешә вә бу юлда тәмамән аурупалы кебек объектив булырга тырыша. Большевиклар арасында бик сирәк очрый торган бу ак карганың

Мәүзугъны – теманы.

Тәхлиленә – анализына.

кайдан чыгуына гаҗәпсенүемезне изһар итеп, вазифамызга башлыймыз. Иң әүвәл шуны әйтергә кирәк ки, Х. Вәли мәкаләсендә күрсәтелгәнчә, «Сәлимә…»не язучы Гафил бине Габдулла берлә «Рәхмәте иляһия»не язучы Муса Бигиев арасында һичбер мөнәсәбәт юктыр[4]. Боларның икесе дә хәзерге көндә исән булганга, моны мәүзугъ мәсьәлә иттереп торырга да урын юк. Икенчедән, «Сәлимә…»не язучы мөхәррир һичбер вакыт рус әдәбияты берлә мәшгуль булган кеше түгел. Толстойның, бәлки, һичбер әсәрене укый да алмагандыр. Аның бөтен мәнбәгъләре гарәпчә, фарсыча, төрекчә берлә бетә. Русчадан, үз тәгъбиренчә, «казынгаласа да», болар да тарихи әсәрләр өчен генә. Шуның өчен ул затны «татар әдәбиятына толстойчылыкны кертүче» дип санау – тарихан хата. Инде Х. Вәли әфәнденең дидеге кебек, Гаяз Исхакыйның әсәрләренә Толстойның тәэсирләренә килсәк, монда да бик күп изах ителәчәк нокталар бар. Миңа, гомумән, рус әдәбиятының, әлбәттә, тәэсире бик күп булгандыр, ләкин минем авызлануым рус әдәбияты берлә түгел (дә), госманлы төрек әдәбияты берләдер. Үземнең «Утыз елым» дигән хатирәмдә[5] мин бу хакта бик озын мәгълүматларны биреп киләм. Ләкин әле ул әсәрем басылмаган булганга, укучыларга мәгълүм булмаган мәгълүматларын да бераз тәкърарларга мәҗбүр булам. Әүвәлән минем «Тәгаллемдә – сәгадәт…», «Кәләпүшче кыз», «Бай углы», «Өч хатын берлә тормыш» әсәрләрем рус әдәбиятлары берлә таныш булмаган дәверемдә язылган[6]. Ул вакытта минем укыган әдәбиятым – госманлы әдәбияты вә төрекчә аша тәрҗемә француз әдәбиятыдыр. Жюль Верн, Виктор Һюго, Мопассан, Доде вә Дюмалар берлә мин төрекчәдән таныштым. Икенчедән, «Теләнче кызы»ның басылуы бик соң булып, бигрәк якын дәвердә булса да, аның минем башымда эшләнүе дә беренче дәверемдәгедер. Ул вакытта миңа иң зур тәэсир итә торган төрек мөхәррире Нәсиб Вәҗиһи бәк иде. Аның «Чубан кызы» дигән сентименталь әсәре миңа тәэсир итеп, минем башымда «Теләнче кызы»н 1898 елларда гәүдәләндергән иде вә шул хикәяне үземнең ул вакыттагы гадәтем буенча иптәшләремнән мәрхүм Хөсәен Ямаш, мәрхүм Хөсәен Әбүзәр, Садри Максуди, Гомәр Тәңреколларга эллә

Изһар итеп – белдереп.
Мәнбәгъ – чыганак.
Изах ителәчәк – ачыклауны сорый торган.

ничәшәр мәртәбә сөйләгән дә идем. «Теләнче кызы»ның беренче бүлегенең язылуы да рус әдәбияты берлә бик аз таныш була башлаган дәверләремдә язылган иде. (Кулымда әсәрләрем булмаганга, тарихын катгый күрсәтә алмыйм. Икенче-өченчеләре бик соң.) Шуның өчен бу беренче дәвер әдәбиятыма, гомумән, рус әдәбиятының тәэсире гаять аз булган дигән фикердәмен. Инде минем Толстойны укуыма, сөюемә килсәк, минем Толстойны бик күп укуым хакындагы риваять вә шуңарга мәкаләдә дәлил иттереп алынган Җәмаледдин Вәлидинең Гаяз әфәндегә Толстой вә Достоевскийларның зур тәэсире күренә дигән казыядә дә бик күп төзәтеләчәк нәрсәләр бар. Әүвәлән Толстойны мин бервакытта да башка рус мөхәррирләреннән артык укымадым вә аны бервакытта да «фәна фи-Толстой» булып сөймәдем. Мин үзем табигатем буенча бер нәрсәне сөйсәм, даимән фәна фи-Аллаһы дәрәҗәсенә ирешми калмыйм. Толстой миңа һәрвакыт ят булып килде, аның чуалчык фәлсәфәсе, аның мәдәниятне инкяр итеп маташуы, аның ишан булып кылануы, аның «Kreutzer Sonate»дагы адәмнең адәмлеген инкяр иткән булып маташкан мораилыгы табигатьтән бирелгән минем туп-туры иттереп уйлый торган башым вә нәселдән килгән төрекчә сизүем, хис итүем берлә һичбер вакыт үзләшә, берләшә алмады. Толстойны хөрмәт итсәм, әдип уларак хөрмәт иттем. Толстойчы булмадым. Безнең арамызда ул вакыт Толстойчы диеләчәк бер кеше булса, ул да мәрхүм Хөсәен Ямаш иде. Аның мистик рухына, сөйләгәне берлә кылганын һичбер вакыт бер юлга сөрә алмаган башына Толстойның керделе-чыктылы, тәүбәче, елак фәлсәфәсе хуш килә иде. Бәгъзән минем Толстойдан көлүемнән мәрхүм рәнҗи иде. Хосусән минем «Kreutzer Sonate»дагы фикерне картлык галәмәте генә дип каравым аны бик кәефсезләндерә иде. Достоевскийга килгәндә, бу мөхәррир кадәр миңа тәэсир итмәгән һичбер рус язучысы юк. Мин Достоевскийны сөймәгәнгә түгел, мин аңарга чиркәнмәенчә якын килә алмыйм. Аны уку минем рухымны гына рәнҗетми, ул миңа җисмани авыру да бирә. Мин, аның китабы

Казыя – мәсьәлә.

«Фәна фи-Толстой» –Толстойлы яшәеш мәгънәсендә.

Фәна фи-Аллаһы – Аллаһлы яшәеш.

Мораилыгы– күз буяучылыгы; яхшы булып күренергә тырышуы.

Бәгъзән – кайсыбер.

эченә кереп киткәч, үземне үзем әллә нинди һавасыз бер бина эчендә кебек, балык мае тутырылган мичкәгә чумдырылган кеше кебек хис итәм. Аның славянча иттереп «душа», «душа»… дип, «грех» дип кыйлануларыннан чирканам. Аның мораилыгыннан җирәнәм. Мин, һичбер вакыт үземне үзем көчләмәенчә, аның бер әсәрен укып чыкканымны хәтерләмим. Хәзер Достоевский дигән сүзне ишетсәм, күңелем өшеп китә. Минем рухыма иң якын рус язучылары, иң сөйгәннәремнең берсе – Тургенев, икенчесе – Чехов вә өченчесе дә – Гогольдер. Беренчесенең Аурупа мәдәнияте берлә сугарылган татар рухында мин үземне үзем таныйм[7]. Икенчесенең һичбер төрле славянча ялганы вә ядкярлеге берлә пычранмаган рухында үземнең тугрылык сөюемә азык табам. Өченчесенең юморында бабамыз Хуҗа Насреддиннан килгән юморчылыкта мөштәрәк нокталар табам. Шулай булгач, Җәмаледдин Вәлидинең минем хакта «ул философ Толстойны әдип Толстойдан артык күрә» дигән сүзе – минем бөтен әдәби дәверем өчен хата. Мин Толстойның «Анна Каренина», «Война и мир»ларының берәр башын гына да Толстойның вак-төяк чиркәү лыгырдауларына алыштыра торган кеше дә, язучы да түгелмен. Гомумән, минем иң нәфрәт иткәнем мораилык булганга, рус язучыларының иң мораилары булган бу затларны, әлбәттә, сөя алмый идем. Шулай булгач, ничек соң фәлсәфә берлеге килгән? Әхлак, вөҗдан, намус, тугрылык вә хезмәт минем элекке әсәрләремдә маяк булып барганнар; вә алар кайдан алынганнар димәкче буласызмы? Татар хәрәкәтенең юлын күрмәгән, белмәгән кешеләр мондый ахмак сөальне бирү ихтималлары юк түгел. Ләкин безнең балалыгымыз, яшьлегемез үткән, фикерләремез, тойгыларымыз гәүдәләнгән вакытларны, мохитне белгән кешеләр мондый сөальне бирмәсләрдер дип беләм. Бирәләр икән, менә аның җавабы: ул фикер вә фәлсәфәләрне без мөстәкыйлән үземезнең остазбикә әбиләремездән, әниләремездән алдык. Без аларны әниләр, әбиләрнең «Дәррәтел-җалис», «Нәсыйхәтес-салихин», «Тәнбиһел-гафилин»[8] кебек вәгазь китапларыннан, хатыннарга сөйләгән вәгазь-нәсыйхәтләреннән алдык. Без алар берлә, Төркестанның инкыйраз дәверендәге тәсаувыф әдәбияты берлә сугарылдык. Шул моральне һичбер Толстойны белмәгән, укымаган Гафил бине Габдулла үзенә бертөр-

Сөальне – сорауны.

Тәсаувыф әдәбияты – суфичылык әдәбияты.

ле төскә кертсә, мин үзем бертөрле төскә керттем. Аны үземчә «чәйнәп», үземчә һазым итеп, үземчә эш иттем; шуның өчен миңа Толстойның тәэсире бөтен дәверләрем өчен Тургенев, Гоголь, Чеховларныкыннан ким дип уйлыйм вә үземне һичбер вакыт «толстойчы» булу дәрәҗәсенә төшкәнемне, Аллага шөкер, белмим. Картая-картая гакыл, фикер зәгыйфьләнеп, баш эшләми башлагач, бәлки, ясап куелган, талчукта йөри торган берәр фикерне алырга мохтаҗ булырмын. Имам Әгъзам әйткән икән, әмма мин диген икән, Маркс сөйләгән, Ленин лыгырдаган икән дип, рухан үлеп, фикрән кол бәндәләр кебек, бәлки, мин дә «бәндә» булырмын. Ләкин хәзергә әле, Аллага шөкер, үз фикеремә үзем хуҗа, үз тойгыма үзем ия. Үзем белгән юлдан үзем йөрим. Дөньяның мәгънәви талчугындагы төрле яһүди кибетләрендәге «иске»ләрне алмыйм, сатмыйм. Үземнең халкымның бөтен яңа агымнарын гәүдәләндергән кебек, тарихын, аның иске тормышын җанландырырга сөйсәм, искелекне сөюемнән түгел, халкымның «үзлегене» сөюемнән, аны эзләнүемнән генә шулай эшлим. Мин аның иске тирән катлавында, рус тәэсире булмаган даирәләрендә төрек-татарның «үзен», «үзлеген» табам, таныйм дип уйлыйм вә, аны табу вә тануның урыны аның үз кырында гына мөмкин булганга күрә, Х. Вәли әфәнде кебек әдәбиятта казына торган егетләремезгә шул юлны тәүсыя итәм. Әгәр ул Идел буе әдәбиятының яңа дәверенең Төркестанның тәсаувыф әдәбияты берлә багланган йепләрен күрә белгән булса иде, әгәр ул безнең Идел буе төрек-татарының мәгънәви барлыкларын, моралей, әхлагын, дөньяга карашын русларның тәэсиреннән башка мөстәкыйлән тәмамән эшләнеп беткән икәнен сизә белсә иде, ул Гафил бине Габдуллаларны Толстой койрыгына тагарга мәҗбүр булмас иде. Мине дә Толстой өмәчесе итмәс иде; минем дә, Тукайның да, Гафил бин Габдулланың да үз йиремездә, үз туфрагымызда үскән үз милли җимешемез икәнен ап-ачык күрер иде. Ләкин, мәгаттәәссеф, безнең тикшерүчеләремезнең иң күбесе шул тугры юлдан адашып, русларның мәшһүр Иловайскийлары[10] тарафыннан мәйданга атылган: «Татарның бернәрсәсе булмаган, бернәрсәсе юк, бернәрсәсе дә булачак түгел; ул рус булыр өчен хәзерләнгән бер чи таслак кына», –

Һазым итеп – үзләштереп.

Тәүсыя итәм – тәкъдим итәм.

Мәгаттәәссеф – үкенечкә каршы.

дигән фикердән чыгалар да үз бакчамызда үскән, үз малларымызның нәселене, төбе-тамырыны табар өчен, күрше рус авылының түтәл-бакчасын, дуңгыз аранын да, чиркәвен дә, кабагын да тентеп бетерәләр. Ничек булса да, шул чиркәүгәме, кабаккамы, җүләрләр йортынамы илтеп, татарның ашларыны-эшләрене илтеп бәйләүдә бер батырчылык күрәләр. Бу бит гыйлем, фән ягыннан бик зур хата булган кебек, бик зур реакционерлык та икәнен игътибарга алмыйлар. Шуның өчен үз халкына дошманлыкны мәсләк итеп куймаган кешеләр, коммунист булсалар да, тарихымызга, халкымызга, әдәбиятымызга, мәгънәви барлыкларымызга караганда, иске вә яңа Иловайскийларның күзлегеннән карамаенча, фәнни, гыйльми ноктадан карарга өйрәнергә кирәк. Шул барлыкларымызга Иловайскийларның сөю-сөймәүләренә әһәмият бирмәенчә, үзеннән-үзең хак, бәһа бирергә кирәк вә үз базарыңа үзең хуҗа булырга кирәк. Матди коллык никадәр начар булса, мәгънәви коллык бит аннан йөз мәртәбә начар.

ТУКАЙНЫҢ ВАФАТЫНА ЕГЕРМЕ БИШ ЕЛ ТУЛУ МӨНӘСӘБӘТЕ ИЛӘ

Үзләренең шәхси кабилиятләре берлә бер-берсенә охшау-охшамауларына карамастан, шагыйрьләр үзләренең багланган мәктәпләре игътибары берлә икегә бүленәләр. Бер төрлесе – үзен үзе тирә-юненнән аерып алып, үзен чорнаган мохиттән рухан аерым була ала торган, үзенең төшенчәләре, хиссиятләре эчендә генә тәҗәрред итә ала торган, вә бу вакытта гына шигырь ярата ала торган шагыйрьләрдер. Икенчесе – үзен тирә-юньнең, мохитнең бер өлеше итеп хис итеп, шуның бөтен күңел алышуларына, үзенең йөрәк тибүе берлә катышып, аның шатлыгына сөенеп, аның кайгысына янып, шул шатлык-кайгыдан дәрт алып кына шигырь яратучылардыр. Беренчеләре үзләренең шәхси рухының тирәнлеге, сайлыгы, кабилиятенең көченә карап зәмин – заман берлә баглан-

Кабилият – сәләт.
Рухан – рухи яктан.
Тәҗәрред итә – ялгыз яши.
Зәмин – заман.

маган вә һәрберсе аерым бер шәхсиятнең төсе, исе килә торган индивидуаль шигырьләр мәйданга ташлыйдыр.

Бик күп вакытта мөҗәррәд мәүзугъларда яисә бөтен адәмчелек өчен уртак булган мәүзугъларда язып, язу теле игътибарга алынмаганда, безгә бәйнәлмиләл шигырьләр бирәдер. Икенчеләре – туган халкы, аның тирә-юне, яшәгән мохитенең шул вакытта кичергән уйлары, хисләренең тәрҗеманы булып, шул халыкның шатлыгын, кайгысын, өмиден сөйләүче, үз мохитенең иҗтимагый омтылышларын төсләндереп яшәүче, җәмәгать эшләренең һичберсе яныннан күз йомып, колагын тыгып үтә алмаучы җәмәгатьче шагыйрьләрдер. Бу төрлесе, үзенең көче, кабилиятенең зурлыгы-кечкенәлеге, тирәнлеге-сайлыгына карап, яшәгән мохитенең термометры ролен уйнап килеп, үзенең шул термометр дәрәҗәсенең нечкәлек-тупаслыгына карап, халыкның күзеннән кан-яшь агуын, йөрәк тибүен җырлап торадыр. Бездә Сәгыйть Рәми беренче групптан булса, Габдулла Тукай – менә соңгы төстәге шагыйрьдер. Үз мохитенең шатлыгын, кайгысын, дәрден шигырь төсенә сугучы бер тел остасыдыр. Аның яшәгән, язган дәвере бездә милләтчелекнең иң кайнаган, милли теләкләрнең берсе өстенә берсе үсеп, тирә-якны тутырган вакыт булганга, ул шул теләкләргә, шул омтылышларга бер шигырь төсе бирүче, чуалчык фикерләрдән туган агымнарга тугры юл күрсәтергә теләүче хезмәтчесе – милли шагыйредер. Шагыйрьлегенең әүвәлге дәверендә үк ул, үзенә үзе шул хакта сөаль биреп, шул сөальгә үзе үк тә җавап бирәдер:

Тик милләткә хезмәткә мәхәббәт миндә бар!
Минчә монда ямь дә бар, ләззәт тә бар һәм тәм дә бар! –
(«Ләззәт вә тәм нәрсәдә?»)

ди. Гомере буена менә шул милләткә хезмәт аның бөтен иҗатында Тимер Казык йолдызы булып, аның кыйбласы булып барадыр. Бөтен кыска гомере буенча ул шул милли юлдан һичбер тайпылмаенча, кабергә кадәр милләт җырын җырлап, милләт кайгысын көйләп, милләт көлкесеннән көлеп, үзенең иҗатын шул милләтчелек калыбына сугып киләдер. Ялгыш кына да, каләме шуып китеп тә

Мөҗәррәд мәүзугъ – абстракт тема.
Бәйнәлмиләл – халыкара, интернациональ.
Тәрҗеман – тәрҗемәче.

ике юллык кына бер шигырьне дә шул алган юлына хилаф төстә язмыйдыр, яза да алмыйдыр. Менә шул җәмәгатьчелеге аны бик тиз көндә ул вакытның иң зур ихтыяҗлары булган тәрбияви шигырьләр язарга аннан таләп итәдер. Ул, милли вазифа башындагы гаскәр кеби, берсе артыннан берсе балалар өчен, кыйраәт китаплары өчен йә тәрҗемә, йә оригиналь бик күп шигырьләр, әфсанәләр, хикәяләр мәйданга китерәдер. Ул бу бүлек шигырьләрен үзенең ана теленә һимнә язу берлә башлыйдыр. Аны иң кечкенә балалар аңларлык дәрәҗәдә садә итеп эшләп, безгә телемезнең кадерехөрмәте хакында моңарчы тиңе күрелмәгән һимнә багышлыйдыр:

И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле!
Дөньяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы.

(«Туган тел»)

Милли хис вә милли гакыл бергә кушылып эшләнгән бу шигырь парчасы Тукайның тәрбияви шигырьләренең иң кыйммәтлеседер. Моның аркасындадыр ки, бу шигырь бөтен мәктәпләремездә милли һимнә төсен ала алмыштыр, вә бу шигыре Тукайны мәңгегә безнең балаларның иң сөйгән бер җырчысы итеп куймыштыр. Ул дәвер безнең мәктәпләребезне яңа юлда миллиләштерү, мәктәпләребезнең эченә үзебезнең милли мәгънәвиятебезне җирләштерү булганга, бу юлда бик күп дәреслекләр, кыйраәт китаплары хәзерләнеп ятып, төрле төстәге садәчә язылган тәрбияви шигырьләргә ихтыяҗ бик зур хис ителеп, һәрбер китапчы Г. Тукайга шигырьләр сорап мөрәҗәгать итеп торганга, бу вазифаны үти алучы иң муафыйк бер кеше булып чыккандыр. Бик күп чагында мәүзугъ эзләп торырга да вакыт булмаенча, рус әдәбиятында язылган шигырьләр, әфсанәләрнең мәүзугъларын алып, аларны үзебезнең калыпка салгандыр. Шулай итеп, Тукайның мәҗмугасында очрый торган Пушкиннан, Лермонтовтан, фәләннән кеби бәгъзе шигырьләр җирләшкәндер. Бу шигырьләрне эшләүдә Тукай бер тиенгә бер тиен

Хилаф – тискәре.
Кыйраәт – уку.
Әфсанәләр – әкиятләр.
Һимнә – гимн.
Садә – гади.
Муафыйк – яраклы.
Җирләшкән – урын алган.

тәрҗемә итмәү берлә генә калмаенча, боларны вәзен ягыннан да, аңлаешы ягыннан да тәмамән милли төскә куеп, аларны үзгәрткәндер. Вә алар да укучының милли зәүкын кытыршыландыра торган бернәрсә дә калдырмагандыр.

Ул вакытыбыз үзебезнең мәдәни истикълялебезне кору дәверебез булып, руслыктан мөмкин кадәр озаклаштырырга омтылу чагыбыз булганга, Тукайның бу төстәге шигырьләр язуы охшап бетмәгән даирәләр дә аз булмагандыр. Бу даирәләр бу кадәр күп рус исемнәре берлә Тукай шигыренең бәйләнүен, Тукайның ул вакыттагы милли шагыйрьлек исеменә мөнасиб күрмәгәннәрдер. Мәҗмугалар, гәзитәләр, аерым рисаләләр аша гына Тукайның иҗатларын сөргендә тәгъкыйб итеп ятучы, бу сәтырларны язучы да, 1912 елларда Фатих Әмирхан аша Тукайга, шул хакта сак булуын тәнбиһ итеп мәктүбләр язган, нәсыйхәтләр биргәндер. Моның кеби язучылар бер генә, ике генә булмаган кеби, Тукайның дуслары үзен хөрмәт иткән кешеләре тарафыннан булганга, Тукай да боларны әһәмиятсез калдырмаган. Соңгы дәверендә чын мәгънәсендә мөстәкыйльлек юлына кергәндер.

Икенче яктан, Тукайның болай бик тиз рәвештә халык шагыйре булып өлгерүе кайбер тар күңелле даирәләрдә аңарга каршы көнләшү уе уяткандыр. Бу хәрәкәтнең башында булган мөхәррир Галимҗан Ибраһимов аны ул заманның беренче группка кергән шагыйрьләре Сәгыйть Рәми, хосусән Дәрдемәнд берлә чагыштырып, Тукайны шагыйрьлек тәхетеннән төшерергә маташкан. Аның йиренә үзе бай, үзе нашир, үзе шагыйрь Дәрдемәндне мендерергә тырышкандыр. Шул вакытларда рус әдәбияты, рус шигыре астында тәрбия ителеп, милли мәсьәләләргә феодализмның калдыклары дип карый торган, милли әдәбиятка марксизм ноктасыннан дигән булып, милләтсезләнү бакышы берлә карарга өйрәнгән яшьләр группы, башларында Хөсәен Ямаш булдыгы хәлдә, Тукайны

Истикъ лял – бәйсезлек.
Мөнасиб – лаеклы.
Тәгъкыйб итеп – күзәтеп.
Сәтыр – юл.
Тәнбиһ итеп – кисәтеп.
Хосусән – аеруча.
Йир – урын.
Бакыш – караш.

кечеләндерергә, Тукайны дәрәҗәсеннән төшерергә бер кампания ачалар, вә аны гади бер тәрҗемәче, гади бер такмакчы итеп күрсәтергә теләп, Сәгыйть Рәмине күкләргә күтәрәләр. Ләкин бу групп үзләренең шул тәнкыйтьләрен язарга ул вакытның шактый бай милли матбугатында урын да таба алмыйлар. Тукайның дәрәҗәсе, хөрмәте Тукайга каршы чыккан бу агымның язуларына милли матбугатның ишекләрен тәмам каплый. Бу яшьләр рус гәзитләрендә русча итеп тәнкыйтьләр берлә чыгалар. Русча укый, русча белә торган мохиттә генә аз-маз үзләренә иярченнәр таба алалар. Ләкин халкыбызның киң укучы катлавында һичбер эз калдыра алмыйлар. Тукай бу агымнарга каршы нә моназара берлә чыга, нә дә аңарга көндәш булып чыгарырга теләгән Дәрдемәнд, хосусән Сәгыйть Рәмигә каршы үзенең мөнәсәбәтен боза. Ул Сәгыйтькә дус кала, Дәрдемәндкә каршы хөрмәтен киметми. Ләкин үзенең тәнкыйтьчеләренә берничә шигырь берлә бик оста җавап бирә. Ул берсендә:

Куркмый яңгырдан, әгәр булса табигый, чын чәчәк,
Чөнки ул яхшы белә: яңгыр аны яхшыртачак.

Ошбуның күк, куркыталмый чын талантны интикад,
Нык үзенә игътимады һәм сүзенә – игътикад.

Тик китә кайчакта кәефең, хакимең булса ишәк,
Бер татарга ят, мәхәббәтсез күсәк һәм килмешәк! –

(«Интикадка мөтәгалликъ»)

ди. Моның берлә бу тәнкыйтьләрнең мәгънәсен безнең татар тормышында ят булган килмешәк фикерләр берлә кылынганын укучыга белдереп, үзенең элекке алган юлында дәвам итә. Галимҗан Ибраһимовның тәнкыйтьләренә каршы ул тагы катгыйрак итеп, тагы кабарак шигырьләр кулланып җавап бирә, үзенең «Мөнтәкыйдкә» дигән шигырендә:

Җил тегермәнен күрә дә: «Аh, суы юк!» – дип куя,
Су тегермәнен күрә дә: «Пар, буы юк!» – дип куя.

Моназара – бәхәс, дискуссия.
Интикад – тәнкыйть.
Игътимад – ышаныч.
Игътикад – инану.
Каба – кырыс, тупас.

Ул тота ат койрыгын да: «Бу – озын сач!» – дип куя,
«Тик нигә башта түгел, тәнкыйтькә мохтаҗ!» – дип куя.

Ул күрә куй койрыгын да: «Нинди шешкән!» – дип куя,
«Рус табибка бу татарлар нинди дошман!» – дип куя.

Һәм дә моның берлә ул Дәрдемәнд, Сәгыйть Рәми кебек шагыйрьләр – бик аз итеп су килә торган инешкә корылган су тегермәннәре – һавада бушлык вакытында аз-маз тартып, шигырь чыгарып торган кеби, илнең өстеннән әле төньяктан, әле көньяктан, әле сулдан, әле уңнан исә торган каты җилгә каршы корылган җил тегермәне дә (Тукай үзе дә) ашлык тартып шигырь чыгарып торадыр. Болар арасында бер-берсенә каршы көндәшлек юк. Тормышта су тегермәне үз урынында, җил тегермәне үз урынында булган кеби, халык шагыйре үз йирендә, индивидуалист шагыйрь үз йирендәдер. Аның койрыгының урыны артында булып, ялы алдында булса, анда тәнкыйть итәрлек нәрсә юктыр, бу табигый хәлдер, димәкче була. Безнең халыкның милли хайваны булган куйның койрык мае ул шеш түгелдер. Ата-бабаларымыз мең елдан бирле авызынборынын майландырган, анаң-әбиеңнең мең елдан бирле пәрәмәче, сумсасы, бәлеше, чәкчәге, катламасы, боткасының иң кирәкле матдәсе булган куй маедыр. Аны куллану урысның балык маен белмәгәнлектән килеп чыккан бер хасталык түгелдер. Милли тормышыбызның, милли хуҗалыгыбызның агымыннан килеп чыккан, милли ихтыяҗыбызны тутыручы бер нигъмәтебездер. «Мөхәммәдия», «Бакырган»нардан өлге алып, шигырь язып, халыкның моңы-көене җырлау рус әдәбиятын, тарихын белмәүдән килгән наданлык түгелдер. Бу көнебезне үткән көннәребезгә баглау, тәрәккыятебездәге табигый үсүне саклау гынадыр дигән сүзләрдер. Тукайның бу җавабы ул заманның укучысын да гакыл берлә, гыйлем берлә үлчәп, аңлап түгел, хис берлә сизеп, зур мәкъбүлияткә кичәдер. Вә «Мөнтәкыйдкә» дигән шигырен һәрбер вакытта сөйләтәдер, җырлатадыр. Ләкин бу җаваплар бу көн дә гыйльмән дөрест вә тугрыдыр, вә киләчәктә дә бу җаваплар тугры булып калачаклардыр.

Тукай, шул тәнкыйтьләргә карап, үзе дигәнчә, үзенә ышанычын, үзенең халыкчы шагыйрь булу игътикадын сындырып,

---

Мәкъбүлияткә кичәдер – кабул ителәдер.

беренче групп шагыйрьләр мәсләгенә күчәргә теләсә, күчә алыр идеме? Ул Сәгыйть Рәми кеби бер «Мин» шигырен тугдыра алыр идеме? Югарыда сөйләп киткәнчә, «сәнгать – сәнгать өчендер» мәсләгенә кереп китеп, чын бер шагыйрь булыр өчен беренче шарт – үзенең бөтен тормышы, тән авырлыгыннан ычкынып, күкләрдә оча алу, йолдызлар берлә узыша алырлык рухан тәҗәрред итә ала белүдер. Үз милләтенең үксез тормышына үзенең ятимлеге берлә, җүде берлә багланган Тукай, татарның бу көнгә кадәр бар, бер булып килүеннән беренче рольне уйнаган, меллалыгы, остабикәсе берлә, каны-җаны берлә берләшеп беткән мелла малае Тукай, «Мөхәммәдия»нең мисраглары, «Сөбәтел-гаҗизин», «Бәдәвам», «Бакырган»ның моңнары-зарлары, нәсыйхәтләре, шатландырулары, өмидләндерүләре, оҗмахлары, тәмуглары берлә рухының кырык катында кырык төрле җепләр берлә чәбәләнеп беткән Тукай, тагы бүгенге кайнаган Казанның матбугатына, көлке мәҗмугаларына, милли театрларына, милли җырлары кичәләренә, куй майлы пәрәмәчле, пилмәнле дуслар мәҗлесләренә, Печән базарының үзенә, махсус исенә, сасысына баш-аягы берлә чумган Тукай фанна фиш шигъри булып тәҗәррред итә алыр идеме? Аркасына мең төрле җеп берлә тагылган шул вакытның милли йөге, меңәр потлык милли мәсьәләләре аны күкләрдә очып, Зөһрә йолдызның нуры берлә җылытып, бер кызның күзенең тирәнлеген язарга имкян бирә алыр идеме? Юк. Тукай әгәр дә бу юлга чыгарга теләгән булса иде, ул, тутый кошның йөрүенә ияргә теләгән саескан кеби, үз йөрүен дә онытачак, тутый йөрүен дә кулда итә алмаячак иде. Бәрәкәт боерсын, Тукайны бу ялгыш тәнкыйтьчеләр бу хата юлларга бора алмадылар. Тукай үз юлыннан баручы, милләт кайгысын кайгыртучы халык шагыйре булып калды. Ләкин Тукай үзлеген идракъ итеп йитмәгән, руслашуны тәрәккый итү дип аңлаган мохитнең зарарлы һөҗүменнән үзен үзе үзенең игътикады, иманының ныклыгы, халкын сөюнең тирәнлеге берлә коткарып алдырырга өл-

---

Мәсләк – юл.

Җүд – юмартлык.

Мисраг – шигырь юлы.

Фиш шигъри булып – шигърияттә онытылып.

Имкян – мөмкинлек.

Идракъ итеп – аңлап, төшенеп.

герә алмады. Ул икенче бер дошманның һөҗүменә мәгъруз калды. Аның үксез тормышының мирасы булган үпкә хасталыгы аңарга һөҗүмен куәтләтте. Әллә нинди күзгә күренмәгән үпкә хәшәрәте аның тәнен кимерүгә тотынды. Болар аның тәнен кимерү берлә генә калмадылар, аның рухына да һөҗүм иттеләр. «Таза тәндә таза җан» дигәнчә, аның хаста тәне җанын да хасталыкка өстерәде.

Уңга, сулга аумыйм, һәнүз алга барам,
Юлда манигъ күрсәм, тибәм дә аударам.

Бөкре түгел, төзәлергә кабер көтмим... –
(«Бер татар шагыйренең сүзләре»)

дип башлаган батыр шагыйрьнең җырларына яңа аһәң керә, аны моңлык кабалый башлый. Бу халәт аның шигъри куәтен зәгыйфьләндермәсә дә, билгакес, аның бу шәхси дәрте, бу кайгысы, аның сазын тагы нечкә кылларында уйнатып, аның шигырьләрен тирәнәйтсә дә, аңарда киләчәк өчен бер курку ята. Аңарда шәхси өмидләр сына башлый. Ул:

Нинди дәрт берлән каләм сызсам да кәгазь өстенә,
Очмый әүвәлге җүләр, саф, яшь мәхәббәт чаткысы, –
(«Өзелгән емид»)

дип зарланып куя. Моның артыннан өмиде азаюы үзенең рухына начар тәэсир итеп, ул тагы:

Теләү бетте хәзер миндә теләк соңра теләкләрне;
Кире сүттем хәзер күп эшкә сызганган беләкләрне.

Бетердем шиңдереп төрле гүзәл чәчкәмне барсын да
Явыз тәкъдир, каты тәкъдир, суык тәкъдирем астында.

Өмидсезмен: фәкать актык дәкыйкамны көтәм инде,
Көтәм: кайчан тавыш-тынсыз гына бер көн бетәм инде? –
(«Теләү бетте»)

дип еглап җырлый.

Татарның иң зур шагыйре булып өлгергән Тукайның шул күз яшьләре укучы алдында куркынычлы киләчәктән бер хәбәр кеби каршы алынмый. Аның бу шигырьләре шагыйрьнең күңеле нечкәреп киткәннән килгән күңеленең гади бер сыкрануы кеби генә каршы алына. Хаста Тукайны карату, аның эчен кимерүче авыру

Билгакес – киресенчә.

берлә чынлап тартыш башлау вакыты җиткәнлеген беркем дә күз алдына китерми. Тукай тирәсендә йөргән төрле-төрле дуслары, мөридләре, иптәшләреннән мөрәккәб тугрысы эшсез бер гөруһ та, киң катлау халык та фаҗиганың тирәнлеген аңламый. Ул тагы көннең гайбәте, көннең мәсьәләсе берлә Тукайның ул шигыренең мәгънәсен оныта. Тукай үзе дә, шуңарда туктамаенча, тагы икенче рухта шигырьләр дә яза. Ләкин вакыт, форсат бар чагында Тукайны кымызга җибәрү, Кырымга озату, бигрәк тә Тукайны сарыпсыз хәяттан тартып алып, аның шәэненә муафыйк исәнлеге-саулыгы өчен кирәкле тормыш корырга, корышырга тәшәббес эше башланмый. Аның шигырьләре инде китапчыларга, наширләргә меңәрле-меңәрле табышлар китерсә дә, Тукайның Уфа, Әстерханга кадәр сәяхәтенә дә акчасы булмый. Казанның үзендә меңәр-меңәр акчалар су кебек акса да, Идел буе сәүдәгәренең көннән-көн баеп, милли эшләргә бик юмартча кылана торган чаклары булса да, Тукайны Кырымга күндерү, чынлап карату кеби эшләр һәммәсе дә акчасызлык сылтавы берлә туктап кала. Табигый, бу эштә Тукайның үзенең кешедән акча алуга һич тә разый булмавы, үзенең нашир эшен юлга куярлык тормыш тәҗрибәсе булмавы да зур роль уйный. Нәтиҗәдә бөтен төрек-татар дөньясы алдында Тукай, җилдә яна торган шәм кеби, көннән-көн эри, көннән-көн аның киләчәктә яначак уты кими, көннән-көн актык сәгатьләре якынлаша. Ләкин аны саклау тәдбир иң соңгы вакытка кадәр кичектерелә. Тукайның, алдан хәбәр биргән кеби, берничә ел элек җырлаган, көйләгән:

И мөкаддәс моңлы сазым! Уйнадың син ник бик аз?
Син сынасың, мин сүнәмен, айрылабыз, ахрысы, –
(«Өзелгән өмид»)

дип алдан хәбәр бирүе дөрескә чыга.

Габдулла Тукай 2 апрель (иске стиль) Казанның бер хастаханәсендә вафат итә. Вә безгә моңарчы бик зур милли байлык булып килгән шигырьләр мәҗмугасын мирас итеп калдыра…

Мөрәккәб – кушылган, оешкан.
Гөруһ – төркем.
Сарыпсыз – котылгысыз.
Шәэн – дәрәҗә.
Тәшәббес эше башланмый – бер эшкә тотынылмый.
Тәдбир – чара.

Бу шигырьләрнең кыйммәте, аларның безнең яшьлегебезгә никадәр хезмәт итүе әлегә үлчәнеп җиткәне, тәкъдир ителеп өлгергәне юктыр. Ләкин Тукайның шигырьләрендәге шул садә, матур теле, аның шарлап ага торган су кеби шигырьләренең табигый юлда, милли төстә агуы безнең яшьлегебезнең үз теленә мәхәббәт куюына сәбәп булды. Безнең халкыбызның туган иленнән читтә яшәүче яшьлегенә, үзенең ана телен саклавына бик зур бер милли корал булды. Шуның өчен Тукайның телебезгә хезмәте – күзгә күренгән иң зур мирaслардан берседер. Моны иҗекләп биру телчеләребезнең җентекләүләрен көтеп торганга, бу хакта сүзне озайтмыйбыз. Тукай вафатының 25 еллыгы көнендә үксез иленең бүген кызыл урыслык хакиме сөргән үксез почмагында ятим яткан кабере алдында тезебезне чүгәбез. Исән вакытында кирәге кадәр кадерен белмәгән, кыйммәтен танымаган милләтенең бүгенге хөрмәтен, сөйгесен газиз рухына сонабыз.

БӨЕК ОСТАЗ ИСМӘГЫЙЛЬ БӘК

Әйе, Исмәгыйль бәк олуг иде. Аның эшләгән эшләре, аның кылган хезмәтләре дә олугтыр. Аның чәчкән орлыкларыннан үсәчәк җимешләре дә зурдыр. Аның утырткан гөлләреннән атылып чыккан чәчәкләр дә матурдыр, гүзәлдер. Аның нигезен салган бинасы сагламдыр, тазадыр.

Аның иткән хезмәтләре, аның башлап юл биреп җибәргән эшләре шулкадәр күп, шулкадәр төрледер ки, алар хакында вакыты берлән җилд-җилд китаплар язылса да, аларның кыйммәтләре үлчәнеп бетәчәк түгелдер. Русия мөселманнарындагы нинди генә мәдәни, милли, мәгънәви бер хәрәкәтне алмаңыз, аның башында торучысы, аны иң әүвәл башлап борып җибәрүчесе Исмәгыйль бәктер. Мәктәпләр мәсьәләсе, төрле төстәге төрле җәмгыятьләр ясау эше, тел төзәтү, әдәбият мәйданга чыгару, хатын-кызның хакын ачыктан-ачык мөхакәмәгә кую вә башкаларның – һәммәсенең

Тәкъдир ителеп – бәя бирелеп.

Саглам – нык.

Мөхакәмәгә кую – монда: сөйләшүгә чыгару.

замирлары Исмәгыйль бәккә кайтадыр, бөтенләенең тарихы Исмәгыйль бәктән башланып китәдер.

Аның үткен күзләре таулар, елгаларны үтә торган, вакытзаманның ашасыннан үтеп чыга торган бакышы берлән Русия исламнарының тормышын вакларына кадәр бердән күрде. Кая таба барса – ни юлга барып чыгачагын, кайсы тарафка йөрсә, нинди куркынычларга очраячагын бердән сизеп алды. Халыкның көче, хасталыгы ни тарафыннан төзәлүе, дәвалануы ни төстә икәнен зур йөрәге берлән тойды. Шул бакыштан соң аның чыгарган фикере, иң дөресте, аңарга шул вакытта бирелгән илһам «бу халыкның яшәеше, бу халыкның киләчәктәге сәгадәте өчен милли мәдәниятне сипләргә тиештер» дигән казыя булды. Ул, шул лозунгны үзенең бөтен тормышының идеалы итеп алып, шул лозунгны үзенең ачылып килә торган байрагына язды.

Исмәгыйль бәк баягы кебек бакышы берлән төрек-татар милләтене сипли торган көчләрнең Гаребтә икәнен сизде. Ул «Гаребкә таба!» дип, яңгы бер илһам алды. Яңгы бер әмер бирде. Шул фикерне аңлатыр өчен, зур бер мөнбәргә ихтыяҗ барлыгын сизде. Шуның өчен ул, гәзитә ясауга бөтен көчен борып, «Тәрҗеман»ны мәйданга чыгарды.

Ул, тәкъдирнең кушуына буйсынып, бөтен төрек-татар аңлый торган дип уйлаган бер телдә язарга кереште, үзенең баягы фикерен халык арасында аңлатыр өчен язарга, сөйләргә кереште.

Бөтен көчен-куәтен мәктәп ислях итәргә куйды. Ибтидаи мәктәпләрне ислях итү уены фәгыйлияте белән мәйданга ташлады вә тиз заманда шул фикер янында әлеге мәдрәсәләр, шәкертләрдән үзенә иптәшләр, фикердәшләр табып алды.

Мәктәпләр исляхы искиткеч бер куәт белән Идел буенда вә Кырымда тарала башлады. Вә шул фикерне таратыр өчен Әхмәд бай, Гани бай кебек фидаи байлар, Һади Максуди, Галимҗан әл-Баруди, Габдулла Буби кебек тырыш, уңган педагоглар, мөгаллимнәр җитеште[1]. Үзеннән-үзе үсеп, мәктәп мәсьәләсеннән мәдрәсә-

---

Замирлары – монда: үтәүчелеге, башкарылуы.

Бакышы – карашы.

Ибтидаи мәктәпләрне – башлангыч мәктәпләрне.

Фәгыйлияте белән – эшчәнлеге белән.

гә күчелде. «Хөсәения»ләр, «Галия»ләр, «Мөхәммәдия»ләр, Буби мәдрәсәләре дөньяга чыкты.

Төрек-татар тормышын сипләүдә Исмәгыйль бәк мәктәп, матбугатка башка, яңгы гамил эзләргә кереште. Яңгы буынның без теләгәнчә үсүе өчен гаиләнең нык, мәдәни таза булуы кирәклеге фикеренә килде вә, шундый нык, мәдәни гаилә ясар өчен, аналарның урыннары хөрмәтле булуны лязем тапканга, Шәрык халкындагы хатын-кызга карашны үзгәртүне, хатын-кызны ябуны бетерүне беренче дәрәҗә фарыз тапты. Вә үзенең мөнбәреннән хатын-кызның ачылуы, тәрбияле булуы хакында беренче сүзне әйтте.

Вакыт үтте, заман кичте, мәктәпләр тәрәккый итте. Мәдрәсәләр эшләтелде. Укучы күбәйде. Гәзитә сәхифәләре кыска булып китте, Исмәгыйль бәк китаплар нәшеренә кереште.

Уку-укыту, гыйлем, мәгариф базарга чыкты, Исмәгыйль бәкнең сүзе Русия исламнарының тормышында зур бер гамил булды.

Аның әйткән сүзе, язган эше иярченнәр тудыра башлады. Төрле йирдә язучылар чыкты. Болар һәммәсе дә исемнәре, иярләре белән аерым булса да, Исмәгыйль бәккә эштә, уйда башка-башка кебек булсалар да – һәммәсе дә аның ачкан йирен бизәкләргә, чәчәкләргә генә тотындылар. Аның биргән фикерен тәфсилләргә, аның аткан сүзләрен тормышка татбикъ итәргә генә керештеләр.

Исмәгыйль бәк тагы Русия исламнарының тәшәббесләренә бер бакыш ясады. Төрле йирдә төрле көчләр туганын, аларны бертөрле юлга салып барыр өчен җәмгыятьләр кирәклеген хис итте. Җәмгыяте хәйрияләр ясарга дигән әмерне бирде. Берничә ел үтте. Русиянең мөселман тора торган бөтен шәһәрләрендә җәмгыяте хәйрияләр ясалып, фәкыйрьләр, ятимнәрнең тәрбиясенә, укытуына кереште. Алар аз күрелгән йирләрдә шул бабаның тәүсыясе буенча «Тәрәккыюне ислам» вә «Нәшере мәгариф» җәмгыятьләре мәйданга китерелде. Хөррият манифестыннан соң бөтен төрек-татар дөньясы хәрәкәткә килде, бер «Тәрҗеман» йиренә утыздан артык гәзитә-журнал мәйданга чыкты. Бер «Тәрҗеман» фикере урынына кырык төрле яңгы уйлар, яңгы фикерләр, яңгы мәсләкләр мәйданга атылды. Мәдәни хәрәкәтене башлап кына килә торган халкымызны

Гамил – чара.

Татбикъ итәргә

Тәшәббесләренә– эшләренә.

тарих мәдәни сабый көенчә сәяси роль уйнарга кушты. Исмәгыйль бәк, «Тәрҗеман» баба сыйфаты берлән, элгәреге кебек бөтен халыкны бер юлдан алып бару уена тотынды.

Әфкярдагы тузынкылыкны күреп, мәсләктәге аермаларны сизеп, Исмәгыйль бәк тиз сәяси рольне ташлады. Ул бөтен Русия мөселманына каршы сәяси юлда уңга таба, шуннан узылмасын, дигән мәшрутиять чиген сызды да яңгыдан үзенең хезмәтенә кереште.

Инде Исмәгыйль бәк безнең арамызда юк. Ул дареррәхәткә китте, ләкин аның чәчкән орлыклары, утырткан чәчәкләре, ашлаган йимешләре бөтен Русия буена таралып калды. Меңнәр, миллионнар шәкертләре аның башлаган эшен алып барырга, аның тудырган эшләрен үстерергә булып аны озатты. Шундый зур бер бабасы булганга һавалана-һавалана, эшнең ахырына барып чыгачагына ышанып, бил баглап кереште. Һәр хәрәкәтендә шул каһарман бабасын үрнәк итеп тотарга, шул җанлы иманнан ясалган бабасының сызган юлыннан аерылмаска булып тотынды.

Исмәгыйль бәк үлде.

«Тәрҗеман» бабаның рухы бөтен татар хәрәкәтендә падишаһлык сөрергә булып туды.

МӘРХҮМ ЙОСЫФ АКЧУРА БӘК

Март аеның ахыр көннәрендә Ерак Шәрык Идел-Урал төрек-татарларының милли мәркәзе корылган Мукден шәһәренең дә иң җилле, давыллы, буранлы, туфраклы чагы. Корылтай бик күп эшләр калдырып киткәнгә, милли эшкә баткан көннәрем. Менә шундый авыр көннәрнең берендә, Ерак Шәрыктагы милли тартышчыларыбызның уңышларыннан мәгънәви көч алып килгән көннәрендә, еракта-еракта яшәсә дә, рухан бик якын булган милли тартыш иптәше, төреклек куәтенең бер җәбһәдәге башчысы Йосыф бәк Акчураның вафаты хәбәре килә[1]. Бу кара хәбәр шулкадәр көтелмәгән чакта, шулкадәр Йосыфның кирәкле чагында килеп чыга… Мин хәбәрне укыр-укымас катып калдым. Йосыф

Мәшрутиять – конституциялек.

Дәреррәхәткә китте – вафат булды. И. Гаспралының «Дареррәхәт мөселманнары» әсәренә аллюзия.

вафат икән, Йосыф милли тормыш җәбһәсеннән алынган! Шул кара хәбәр алдында салкын канлыгымны саклый алмавымны сизенәм. Ләкин милли мәҗбүрият милләттәшләр берлә милли кайгыхәсрәтне бүлешергә куша. Фәлән көнне мәкалә китәргә, фәлән көнне җитәргә дигән мәҗбүрият мине көчләп язу өстәленә утырта… Утырам… каләм йөрми, язу язылмый, башымнан чыгачак фикер-уй урынына күздән яшь түгелә, кайнар тозлы яшь түгелә – күз уңы караңгылана… Аерым яза алмыйм… Иртәгә, иртәгә…

Иртәнге кояш. Халык йоклый. Японнарның Мукденны алган вакытындагы шәһидләренең кабере генә иртәнге кояшта ялтырап, берләшкән милләтнең нинди могҗизалар эшләвенә җанлы шаһит булып юл күрсәтә кеби басып тора. Мин, шуңарга карап, безнең төрек берлеге коручыларыбызны берсе артыннан берсен күз уңымнан үткәрәм: Исмәгыйль бәк, Зыя Күк Алып, Әхмәд Хикмәт бәк, Йосыф Акчура[2]…

Йосыфның исеме берлә үк аның хәзерге төреклек дөньясындагы урыны, аның эшләре, аның мәгънәви мирасы күзне каплый. Шәхси кайгыга икенче милли кайгы катыша. Аның урынын кем тотачак?

Бу мөһим ноктада каравылыны алыштырырга милли көч бармы? Дошман шуннан акын япмаячакмы төшенчәсе кайгыны тагы куерта. Кайгылы фикерләр берсе артыннан берсе килә генә тора.

Йосыф Акчура кем соң? Ни эшләде? Ник аның урынын тотарлык кеше булмасын? Боларга мин гыйльми тәхлил бирүдән хәзер гаҗизмен. Арыган башым, сәгатьләр буе корымый торган күз яшем моңа киртә булалар. Мин ялгыз йөрәгемнән чыккан кайбер сызлануларны, кайбер өзек-өзек фикерләрне күз яшенә манчып кына бирә алам. Аны да тулы түгел, тәмам түгел, тәмамларга имкянем юк, шуңарга, укучы, мине ертык-ертык фикерләрем өчен гафу ит, син дә, Йосыф, кичер!

Йосыф Акчураның төрек милләтчелеге ягыннан кыйммәте нидә?

Бу сөальгә җавап бирү кечкенә бер мәсьәлә түгел. Моның хакында киләчәктә зур китаплар язылачак. Йосыфның бөтен эшләре,

---

Акын япмаячакмы – качкын ясаячакмы.

Тәхлил бирүдән – анализлаудан.

Сөальгә – сорауга.

әсәрләре, тормышы тәхлил ителәчәк. Ләкин болар әле – киләчәк эше. Бүген бик кыска гына аның кыйммәтен эзләүнең юлларын тикшерергә материал булачак берничә фикер генә әйтеп китәргә уйлыйм.

Йосыфның тормышын, аның биргән җимешләрен, калдырган мәгънәви мирасларын тикшергәндә башлап китәчәк нокта аның тууы, үсүе, тәрбияләнү мохите булачак. Бу яктан караганда, Йосыфның балалык, яшүсмерлек, егетлек тормышы бик төрле-төрле вә бик кызыклы.

Ул Сембер губернасы фабрикантларыннан уңган бер фабрикант гаиләсендә туа. Аның анасы Казанның бик искедән килгән мәшһүр гаиләләреннән, Юныслардан[3]. Атасы ягыннан Сембер тирәсендәге татар фабрикантлары Акчуралар, Дибердиләр берлә катнашып, чолганып беткән[4], анасы ягыннан Казанның зур сәүдәгәр гаиләләре Юныслар, Апанайлар, Казаклар берлә[5] кырык яктан бәйләнеп беткән. Менә шул чуар мохиттә Йосыфка, теле ачылганда ук, рус гувернанткалары аша русча өйрәтәләр. Русчаны яхшы сөйләсен, руслардан оят булмасын дип, русча гына сөйләтәләр. Аз-маз йөри-күрә башлаган дәверендә аның мохите – руслар берлә бик катыша торган киң куллы, егет табигатьле Сембер мишәр фабрикантларының йорты, икенче яктан – вакчыл табигатьле, дини күренергә теләүче, риякяр, саран, гатырша майлы Казандагы әбиләре, туталары, абыйлары, агайларның Казандагы тормышы. Шул ике бер-берсенә охшамаган тормыш Йосыфны бер якка да борып, ватып өлгерә алмый. Аның әтисе фаҗигалы рәвештә вафат итә. Анасы җиде яшьлек улы Йосыф берлә Төркиягә күчеп китә, тугрысы, качып китә. Атасы үлгәннән соң калган мирастан файдаланыр өчен, бурычлар мәсьәләсен сылтау итеп, якын кардәшләре яшь бала, бер яшь тол хатынның тәҗрибәсезлегеннән файдаланып, аларны бик аз акча берлә Истанбулга китәргә мәҗбүр итәләр.

Төркиядә өченче төрле мохит: зур төрек шәһәренең чыгырдаган төрек мәхәлләсендә – Ак сарайда үсү дәверендә менә Йосыф өченче төрле шул мохит эченә төшә. Бусы – менә әүвәлгеләргә караганда байлык ягыннан зәгыйфьрәк булганы кебек, тирә-юне ягыннан кардәшсез, кабиләсез, горбәтле бер тормыш. Ул гына тү-

---

Риякяр – риялы.

Гатырша майлы – ислемайлы.

Горбәтле – илдән читтәге.

гел, монда аның анасын, бай хатыны дип белеп, куркытып, бер чиркәскә кияүгә бирәләр[6]. Йосыфның күңеле кырыла, өй эчендәге гайре табигыйлек балага авыр тәэсир калдыра… Йосыфны монда мәктәпкә дә бирәләр. Төркиянең камчылы, чыбыркылы, хуҗалы мәктәп тормышы, аның артыннан ятып, кунып укый торган хәрбия мәктәбе[7]. Пәнҗешәмбе көннәре, бәйрәмнәрне әнисе янына барып кунулар. Төрек, арнаут, гарәп, грек мәктәп аркадашлары. Икенче яктан – төрле сәбәптән Идел буеннан качып чыккан татар гаиләләре эчендә казанча мәҗлесләр, бәйрәм ашлары, пәрәмәчләре, пилмәннәре, бәлешләре, гармунда уйналган «Тәфтиләү», «Сакмар» көйләре. Мөһаҗир абыстайларның бер-берсе берлә еглап-еглап туган илне, Иделне, ягъни Казанны сагынып сөйләгән сүзләре, хикәяләре! Кара йөрәк руска күз яшьле бәддогалар. Сизгер күңелле, үткен зиһенле Йосыфның кечкенәдән кайгыны белгән, кечкенәдән кырылган күңеленә болар зур тәэсир калдыра. Ул вакыттагы Истанбулның гыйзамәтле Солтан Габделхәмид дәверенең бай, мул тормышы, сәяси бик кысынкылыклы тормышы Йосыфның рухын кысып алып килә… Яшүсмерле Йосыф матураеп җитеп, мәктәбендә яхшы укучы, иптәшләре арасында хөрмәт ителүче Йосыф булып өлгерә алмый, тагы бер каза! 1895 елны Истанбулдагы зур зилзиләдә Йосыфның анасы өйләренең матчасы астында калып вафат итә. Йосыфның үскән йорты да, анасының фаҗигалы үлемен хәтерләтеп, үзенә ят була. Ул инде үз йортына үзе керә алмый. Анда бәйрәмнәр итә алмый. Ул гариб, ятим булып кала. Мәктәбе хәрбия аның һәрбер нәрсәсе – өе, йорты, гаиләсе була.

Төрек гәнчелегенең дәрде, кайгысы, омтылышы аның дәрде, кайгысы була. Ул хәрбияне тәмам итеп, забит була. Әркяне хәрбия мәктәбенә керә, ләкин Йосыф элек йөз башы, ун елдан мең башы, тагын ун елдан паша булып, ун елдан тәкагыдкә чыгып, бугаз эчендә картлыгын кичерә торган камырдан ясалмаган. Ул эзләнә, арана-тарана. Яшьләр арасындагы солтан Габделхәмид дәверенең кысынкылыгыннан милләт вә дәүләтне коткарыр өчен корылган яшерен җәмгыятькә керә. Шунда эшли һәм дә алынган

Гәнчелегенең – яшьлегенең.

Забит – офицер.

Әркяне хәрбия мәктәбенә – хәрби штаб.

Тәкагыдкә – отставкага.

эшен эш итеп тутырып эшли. Аларны төрмәгә ябалар. Үлем җәзасына хөкем итәләр. Аннары солтан Габделхәмид, гафу итеп, гомерлеккә Траблусел-гарб вилаятенең иң ерак бер йиренә сөргенгә күндерә. Бу вакыттагы Траблусел-гарбнең вәлисе, баш команданы мәрхүм Рәҗәп пашаның боларны Сахраи кәбир янындагы Физан шәһәренә җибәрергә гаскәре дә юк, теләге дә юк. Пашаның фикеренчә, Траблусел-гарбне итальяннар алырга хәзерлек күреп яталар. Боларга бирмәслек итәр өчен бу өлкәнең гаскәри хәлен төзәтергә кирәк, менә шул яшь ватанпәрвәр забитлар бик күп эшкә яраячаклар, ул Мабәянга (сарайга) яза, сыза, Йосыфларны ант иттереп, эшләмәгән гөнаһларыннан тәүбә иттереп, забит иттереп эшкә кушалар. Анда алар ватанның бер кисәге – Траблусны саклар өчен бик тырышып эшлиләр. Йосыф бәк зур яраклылык күрсәтә. Йирле әсирләр арасында, гаскәр эчендә хөрмәт казана.

Ләкин ул яшь, әле аның укыйсы, тәхсилен тәмамлыйсы килә. Ул үзенең мәктәп, төрмә, сөрген аркадашларыннан Фәрид бәк берлә[8], үзләренең яшендә бик күп кызлы мир алаеның ярдәме берлә француз пароходына утырып, качып, Франсәгә китә. Анда укырга тотына, Сәяси-политик мәктәбенә керә[9]. Франсәдәге төрек сәяси качакларының әгъзасы булып, шуның кайгысына, дәрденә катыша. Гәнч төрекләрнең башы Әхмәд Риза бәкнең «Мөшавәрәт» гәзитәсенә язулар языша[10]. Үзенең Русиядә калган кардәш кабиләләрен табып алып, андагы анасының мирасын алып баруны ерак кардәше Йосыф Апанайга тапшыра. Ул да, һәрбер айны вакытында акча җибәреп торып, Йосыфның укуына тоткарлык ясамаска тырыша. Мәктәп тәмам була. Йосыф Төркиягә кайта алмый. 1903 елларда Русиягә кайта. Ул Сембер губернасында якын кардәше Йосыф Дибердиләрдә яши, яшь Акчура булып китә. Казанга йирләшә. Япон сугышыннан соң чыккан бөтен милли хәрәкәткә катыша. Казанның беренче татарча гәзитәсе «Казан мөхбире»ндә мәсьүл кятиб була[11]. «Мөселман иттифакы»н ясаучылардан берсе була[12]. «Мөселман иттифакы» русларның кадет партияләре берлә бергә барганда, рус сәяси тормышы эченә дә керә[13]. Казан төрмәсендә дә утыра. Думадагы мөселман фракциясендә дә эшли. Кырымга барып, Исмәгыйль бәк янында «Тәрҗеман» гәзитәсендә дә эш күрә.

Мәсьүл кятиб – җаваплы секретарь.

1908 елда 23 июльдә Төркиядә гәнч төрекләр инкыйлабы була. Солтан Габделхәмид мәшрутиять игълан итәргә, бөтен сәяси сөрелгәннәргә иленә кайтырга рөхсәт бирергә мәҗбүр иттерелә. Йосыф Төркиягә ашыга. Анда инде аның сөрген иптәшләре, Париж аркадашлары – һәммәсе эш башында. Әхмәд Риза бәк – милләтнең иң хөрмәтле бер кешесе, Мәҗлесе мәбгусанның рәисе[14], Йосыфка бөтен ишекләр ачык. Боер, эшлә! Ләкин Йосыф хәзер Траблуста, Парижда аерылышкан иптәшләренең таныган Йосыфы түгел. Ул инде аннан бирле бик күп үскән. Буйга түгел, иңгә үскән. Аның өчен «мәшрутиятьле, госманлы солтанлы», «мәшрутиятьле ислам хәлифәте» хәзер идеал түгел. Ул инде Русиядәге Беренче рус инкыйлабын, аның егылуын күргән, ул инде «Русия мөселманнары иттифакы» исемендә ясалган сәяси оешманың, Йосыфның бик күп куәтен, гайрәтен алып эшләгән эшенең «үлек бала» булып чыкканлыгын күзе берлә күргән, инде ул Русиядә яшәүче төрек-татарның алган юлы «үзлеген эзләү», «үзлеген табу», «үзлеген үз итү», ягъни милләтчелек, төрекчелек икәнлеген аңларлык бик күп дәлилләр күргән. Аның күз уңында татар әдәбияты, татар театры, татар матбугаты, татар китапчылыгы туып, үсеп, гөрләп киткәне басып тора. Ул инде Бакчасарайда 25 ел яшәгән, үскән «Тәрҗеман»ның туганыннан алып үсеп җиткәненә кадәр барган бөтен тормышын тикшергән, бөтен юлларын күздән кичергән. Инде ул Кырымның, Кавказның милли хәрәкәтен, Төркестанның уянуын бик якыннан күргән. Киң төрек галәменең шаулап күтәрелүе, уянуы, милли уянуы инде аның күз уңыннан үткән. Аңарга инде «Иттихады тәрәккый»ның программы тарчылык итә[15]. «Иттихады тәрәккый»ның «госманлы ватанчылык» шигаре аны канәгатьләндерми.

Аның бөтен дуст-ише «иттихады тәрәккый»да зур урын тотучылар булып, үзен эш өчен бик кирәксенсәләр дә, бик чакырсалар да, Йосыф фиркагә керми. «Иттихады тәрәккый»га мохалиф икән дип уйлап, аны «Әхрар» фиркасе[16] үзенә алырга бик тырышса да, аңарга да керми. Эш эшләр өчен хөкүмәт фиркасе булган «Иттихады тәрәккый»га якын булуның файдалыгын белеп, мәрхүм

Гәнч төрекләр – яшь төрекләр.

Мәшрутиять – конституциялелек.

Мәҗлесе мәбгусанның – Депутатлар палатасының.

Мохалиф – каршы.

Тәлгать пашаның димләве вә исрары берлә керергә разый булып, бер мәртәбә мәркәзгә барса да, фирканең антында «Фирканең бөтен боерыкларына буйсынырмын, бөтен теләкләрен мөкатдәс санармын» дигән маддәсенә «Вөҗданыма мохалиф булмаса» дигән җөмләне катыштыруны сорый вә, шуны «Иттихады тәрәккый» мәркәзе кабул итмәгәч, ул: «Мин вөҗданыма хилаф хәрәкәт итә алмыйм, уңайсызлык туадыр», – дип, фиркагә язылмый, госманлы дәүләтчелеге сахәсендә түгел, милләтчелек сахәсендә эш эшләргә тели. Ул төреклек, төрекчелек, киң төреклек фикерен таратырга, аңлатырга тели, мәшрутиятьле, госманлы дәүләтен төрекчелек фикерен таратыр өчен бер мәйдан итеп кенә карый, ул төрекчелек байрагын күтәрергә хәзерләнә. Ләкин мәшрутиятьле, госманлы дәүләтендә хаким милләт төрекләр булса да, Йосыф бәкнең ватаны алдында иткән хезмәтләре инде тәкъдир ителерлек булса да, хөкүмәт даирәләрендә бик күп аркадашлары булса да, аңарга төреклек фикерен аңлату бик авыр була. Күпчелек аны аңламыйлар, кайберләре аңарга дошманча «мәмләкәтне бүләргә тели» дип карыйлар, иң якын дустлары Йосыфның бу үзенчә «кылынгычлыгы» дип көлеп карыйлар. Йосыф ул вакытның куәтле Төркиясендә үзенең фикерен тарата торган бер мәҗмуга чыгарырга җитәрлек матди көч таба алмый, ул «Төрек дәрнәге» исемендә бер оешма корып карый[17], аны эшләтеп китә алмый. Төреклек өчен бер мәҗмуга чыгарырга тели, уйлый, акчасызлыктан вөҗүдкә чыгара алмый. Йосыф Идел-Ураллы булмаган булса иде, Йосыф 1903 тән алып 1908 гә кадәр Идел буенда бик күп эшләмәгән вә шуның аркасында зур хөрмәт казанмаган булса иде, бәлки, Йосыфка үлгәнчә бу мәҗмуганы чыгарырга имкян тумаган булыр иде. Бәлки, Йосыф Акчура да, бүгенге без күргән төрекчелек остазы Йосыф Акчура да булып өлгермәгән булыр иде. Иттифакый бер вакыйга әхвәлне үзгәртә, Оренбург миллионеры Мәхмүд бай Хөсәен вафат итә[18]. Аның хаҗга дигән бәдәл акчасын алып Каргалының тәрәккыйпәрвәр имамы Хәйрулла хәзрәт Госман дигән кеше Истанбулга килә вә, мәрхүмнең рухына саваплары барып торсын өчен, берничә мең сумлык сәдака калдырырга теләүне Йосыфка сөйли, киңәш

Сахәсендә – мәйданында.

Вөҗүдкә чыгара – тормышка ашыра.

Иттифакый – очраклы.

итә. Йосыф «Төрек йорды» мәҗмугасы фикерен аңлата[19]. Вә акчаны шуңарга бирүне файдалылыгына ышандыра. Хәйрулла хәзрәт берничә мең тәңкә акча бирә. «Төрек йорды» чыга башлый. Йосыф үзенең гаясе – төреклекне таныту эшенә бил баглап, сызганып эшкә керешә («Төрек йорды» 1910 елның ноябрендә чыга башлаган булырга кирәк[20]). Бу мәҗмуга Йосыфның үзе, дусты, дошманы уйламаган төстә мәгърүф булып китә. Һичбер көтелмәгән рәвештә төрек яшьлегенә тәэсир итә. «Төрек йорды» бик тиз көндә Төркия яшьлегенең юлбашчысы булып өлгерә, аның тәэсире берлә төрек яшьлеге милли бер гәүдәләнүгә омтыла вә «Төрек учаклары» мәйданга килә[21]. Таркау төрек дөньясын мәгънән берләштерү, төрле-төрле өлкәләрдә вә төрле сәяси, иҗтимагый хәлләрдә яшәгән төрек халкы харси берлеге аша милли берлегенә ирештерүнең идеологиясе эшләнә башлый. «Төрек йорды»ның тудыручысы, яшәтүчесе, шул харси төрек берлегенең эшчесе, мөгаллиме, байракдары булып таныла. «Төрек йорды»ның фикере Төркиядән читтә яшәгән төрек дөньясына да бик зур тәэсир итә, вә бу илләрдәге милләтчелек агымының зур бер өлеше «Төрек йорды»н үзенең идеология, юлбашчысы итеп кабул итә.

Әгәр Балкан сугышлары, аның артыннан килгән Дөнья сугышлары башланмаган булса иде яисә берәр ун ел соңрак калган булса иде, төрек харси берлеге бөтен төрек дөньясында – Русиядә, Иранда, Төркестанда, Чинда гәүдәләнеп өлгереп, бәйнелдаввәл бер милли оешма хәлен алып җитәчәк иде, дөнья сәясәтендә зур роль уйный торган бер куәт булып өлгерәчәк иде вә Дөнья сугышыннан төрек илләре хәзерге ягланлачак төстә чыкмаячаклар иде. Дөнья сугышы «Төрек йорды»ның укучысының зур күпчелеген сонгый рәвештә үзеннән аерып алса да, «Төрек йорды» бөтен сугыш вакытында яшәде. Ләкин иттифакчылар Истанбулга керер-кермәс «Төрек йорды» вә «Төрек учаклары»н яптылар. Йосыф бәкне тәүкыйф иттеләр, «учак»лар рәисе Хәмдулла бәк Анатолига качты. Ләкин бу агымның тудырган милләтчелек, төркичелек

Мәгърүф булып – танылып.
Харси берлеге – мәдәни берлеге.
Бәйнелдаввәл – халыкара югарылыкта.
Сонгый – ясалма.
Тәүкыйф иттеләр – тоткын иттеләр, кулга алдылар.

фикере Мостафа Кәмал пашаның Төркияне бүлүдән саклап калыр өчен ачкан истикъляль сугышларында бик зур роль уйнады вә яңа Төркияне сәламәт истикъляль юлына алып чыгуда, яңа Төркияне төзүдә исәпсез-хисапсыз хезмәт итте.

Истикъляль сугышы елларында Анатолига Йосыф бәк тә, бик тиз качып барып, «Төрек йорды»н яңадан чыгара башлады вә яңа Төрек җөмһүриятенең корылышында зур мәгънәви көч булып катышты. Ләкин алга куелган гаясенең Төркиядәге кыйсеме тәмам булынганга, киң төрек дөньясы өчен, аны дәвам иттерергә яшь Төркиядә сәяси әхвәл мөсагадә итмәгәнгә, «Төрек йорды» вә аның баласы «Төрек учаклары» яши алмады. Йосыф бәк үзенең милли вазифасының зур бер өлешен үткән икәнлеген хис итеп, төрекчелекнең икенче сафында ачылган Мостафа Кәмал пашаның үзенең юлдашчылыгында дәвам итә торган төрек харсын төрекләштерү, госманлы телен төрекләштерү, дөньяга карашны төрекләштерү сафларында бил баглап эшкә кереште, ул тарих әнҗеманында әгъза вә рәис булды[22]. Ул «Тел саклау»да әгъза булды[23], ул бу ике җәмгыятьнең дә гыйльми эшләрен алып баруда һичбер армый-талмый торган эшче булды. Шул милли вазифаларының башында булганы хәлдә вафат та итте. Йосыф бәккә үзенең төреклек омтылышын зур күләмдә күрергә насыйп булмаса да, ул аның үрнәген күреп үлде. Үзенең утыз-утыз биш ел эшләгән эшенең юкка китмәгәнен күреп, вөҗданы тынычлык эчендә вафат итте. Төрек хәрәкәтенең зур-зур ташларын салышып вафат итте. Төрек милләтенең харси берләшүенең һәрбер адымына үзенең исемен язып китте. Истанбулда 11 мартта вафат итеп, 13 мартта күмелгән Йосыф Акчура бәк, үзеннән элек яшәгән төреклекнең төзүчеләре, коручылары, мәгънәви берлекне тудыручылары арасына кереп, Исмәгыйль бәкнең янында урын алып, эшне дәвам иттерүне фикердәшләренә васыять итеп, арабыздан китте. Шөбһә юк, аның исеме киң төрек дөньясында Исмәгыйль бәк исеме берлә бергә барачак вә бөтен төрек илләренең яңадан тууларында Тимер Казык йолдызы ролен үтәп китәчәк. Йосыф Акчура бәк бөтен төрек илләрендә уртак бер юлбашчы булып, төреклекнең уртак бер остазы булып хисап ителәчәк.

Истикъляль– бәйсезлек.
Харсын – мәдәниятен.
Әнҗеманында– җәмгыятендә.

Сембер губернасының бер фабрикасында туган бер баланың бу кадәр киң төрек дөньясында бу дәрәҗәдә зур роль уйнавының сәбәбе нәрсә?

Киң төрек дөньясында чыккан бик күп милли хезмәтчеләр, шагыйрьләр, әдипләр, сәясиләр, зур пашалардан Йосыфның аермасы кайда? Ул ничек бу дәрәҗәгә иреште?

Иң беренчесе, Йосыфның алган төркчелек кыйбласы тугры иде. Ул, шул юлдан язмаянча, гомер буе бер максатка хезмәт итте, юлыннан сапмады. Икенче, ул бу юлга хәзерләнеп, тәҗрибәләр үтеп килеште. Беренче рус ихтиляле аңарга зур бер мәктәп булды. Ул Русиядә төрек-татарларның уяну дәверләренә вә бик кызу төзелешү, алышыну чакларына очрады вә үзенең фикерләренең бик киң рәвештә тормышта сыналуга куелуына шаһит булды. Аның Аурупа мәгънәсендәге либерализм фикере, русларның либераллары берлә бергә эшләп була дигән игътикады 1905–1906 еллардагы Русия ихтилялендә бик тиз һавага очты һәм дә рус либералларының бик ахмак рәвештә төрек-татар милләтенең һичбер хакын танымауларына бәрелеп очты. Реакция буларак Йосыфта милләтчелекне – төрек-татар милләтчелеген көчәйтте. Йосыфның зур катышы берлә эшләнеп, зур сәяси өмид берлә алып барырга тырышылган «Мөселман иттифакы», аның баласы «Мөселман фракциясе», ягъни халыкны берләштерүдә ябыштыручы куәт итеп, цемент итеп исламият кенә алынып та эшләнгән сәяси оешмасы көтелгән өмидне тутыра алмады. «Мөселман иттифакы» ни дә фикри юлбашчылык итә алды, ни дә тормышта бер роль уйный алды. Аның арка таянырга теләгән гыйльми сыйныфы, байрак сыйныфы үзенең милли вазифасын аңлаудан түбән булды. Билгакес, эшлекле сәүдәгәр, ярты зыялы тәрәккыйпәрвәр көчләребезне рәнҗетүгә генә сәбәп булды. Милли көчне парчалады. Вә аның эчендә мөтәгассыйб байларга таянып, шәхси мәнфәгатьләрне генә күздә тоткан типларның хөкем сөргәнен вә шул сәбәптән Исмәгыйль бәкнең үзен үзе шул хәрәкәттән читкә алуын Йосыф күзе берлә күрде. Вә бу фикернең дә төрек илләренең уянуында роле бик азлыгын сизеп, 1908 елны Төркия инкыйлабына кадәр боларга бәһа тәгъйин итеп

Билгакес – киресенчә.

Мөтәгассыйб – фанатик.

Тәгъйин итеп – билгеләп, биреп.

куя алды. Нәтиҗәдә мәшрутиятьле Төркия туфрагына аяк баскан-да, Йосыф инде француз ихтиляленең матур либерализм фикереннән айныган, исламият нигезендә мөселманлык хәлифәсе ясауның вакыты кичеккәнен ачык күргән, дәүләтне алып бара беләчәк куәт – ялгыз милләтчелек дигән фикергә бик нык иман итеп өлгергән иде. Төрек милләте Истанбулда гына түгел, Анатолида гына түгел, Кавказ, Төркестан, Идел-Урал, Кырым, Себер, Иран, Шәркый Төркестанда… икәнлекне күреп, милләтчелекне фәнни рәвештә киң төрекчелек төсенә куеп өлгерткән иде вә гаясен шул таркау төрекләрне берләштерү дип сызып куеп өлгергән иде. Менә аның шул төрекчелеге, киң рәвештә төрекчелеге, Йосыфка киң төрек дөньясында хөрмәт казандырды вә аңарга ап-ачык бер төс бирде.

Йосыфның болай зур урын тотуында, хөрмәтле бер йир казануында икенче бер гамәл дә зур роль уйнады, ул да – Йосыфның эшлеклелеге. Йосыф фикер сөйләп, матур сүз таратып йөрүче бер кеше түгел иде. Ул үзенең ышанган фикеренә кулы берлә, теле берлә, каләме берлә эшләүче иде. Ул эшнең вагыннан, эресеннән тартынмый торган милли эшче иде. Ул көненә биш-алты сәгать мәктәптә дәрес бирә, аннан соң биш-алты сәгать язу өстәлендә язу яза. Аннары берничә сәгать кирәкле китаплар актарып комиссияләр, әнҗеманнар өчен материал хәзерли иде. Көнен эшли, төнен эшли торган фәүкылгадә вазифаишенас эшче иде, ул бөтен гомере буенча йә хәрбиядә, йә дарелфөнүндә мөдәррис иде. Һичбер вакыт дәресен калдырмый, ул мәбгус көенчә Мәҗлескә килми калмый, башкаларны көттерми, эшләнәчәк эшне башкалардан көтеп тормый, башкаларның ярым-йорты эшләгән эшләрен эш төсенә, башкаларның ачылып бетмәгән фикерләрен ачып бирә, ярдәм итә, юлбашчы була иде. Шуңарга күрә һәрвакыт эшкә чумган, баткан хәлдә иде. Аның эшлеклеген белеп, эш эшләүне сөймәенчә генә исем алуны сөючеләр аның бу хосусиятен бик оста иттереп сүи истигъмаль дә итәләр иде. Берсе, аркадаш дип, икенчесе, хуҗам дип, өченчесе, остаз дип, «бер шәй яздым, сезнең күздән кичермәңез-

Вазифаишенас – вазифа үтәүче.

Мәбгус – депутат.

Сүи истигъмаль – явыз нияттә файдаланалар.

не чок рәҗаи идәюрем» дип, язылачак нәрсәнең исеме вә берничә юлы язылган буш кәгазьләрне биреп йөдәтәләр иде. Йосыф аларга үзләре яза алмаган мәкаләләрне, мәгърузәләрне язып бирергә вә аңарга шул әфәнденең исемен куярга тиеш иде. Ул шуны берне түгел, унны, йөзне чыраен сытмаенча эшли иде.

Ул мәбгус булганга, Мәҗлесе мәбгусыннан үтәчәк бөтен низамнамәләрне алдан укый, моталәгә итә, аларга тәсхих ясый, аларны аңлатырлык нотыклар хәзерли иде. Шул эшлеклеге һәм дә шәхси мәнфәгать өчен түгел, эш өчен эшлеклеге, аны үзенең яшәгән мохитендә дә кеше буе, кул сузымы югары итеп куя вә аны киң төрек дөньясында күренерлек пьедесталга утырта иде.

Болардан да мөһиме, Йосыф төрек дөньясында бик аз игътибар ителә торган, мохитендә бик аз очрый торган иҗтимагый әхлакка сахиб, садыйк кеше иде. Ул озын тормышында яшьлегенең бик авыр вакытларында, Габделхәмид дәверендә, Русиядә төрле сәяси тартышларны алып барганда да, соңгы дәверендә дә рәкыйбенә каршы, хәтта дошманына каршы да әхлаксыз бер хәрәкәт эшләмәгәндер. Ул үзенең куәтеннән файдаланып һәрвакыт золым ителгәнгә ярдәмгә килсә дә, үзенең дошманына каршы һичбер вакыт үзенең сәяси куәтен кулланмагандыр, һичбер кем хакында хөкүмәткә, фиркагә шикаятьтә булмагандыр. Ул, үзенең алып барган җәмгыятьләрендә, мәҗмугаларында, әнҗеманнарында эшнең иң авырын өстенә алырга разый булса да, имкяне булса, боларны мәгашсез эшләргә тырышкандыр, имкяне булмаса, мәгашнең иң азы берлә канәгатьләнгәндер. Фәкыйрь милләтнең милли эшчесе дә фәкыйрьлеккә канәгатьләнергә тиеш, дигән фикердә булгандыр вә моны үзенә татбикъ итәргә тырышкандыр. Йосыф үзенең хезмәт аркадашларына, үзенең фикер иптәшләренә кайвакытларны гасабыйлыктан, фәләннән килеп чыгып, трат-прат иткәләсә дә, ул һичбер вакыт вафасызлык итмәгәндер. Авырлыкка төшкән аркадашына, фикердәшенә һәрвакыт ярдәмгә килгәндер. Аның кайгы-

---

Бер шәй яздым, сезнең күздән кичермәңезне чок рәҗаи идәюрем – Бер нәрсә яздым, күз төшерсәгез, бик рәхәтле булыр идем.

Мәгърузәләрне – чыгышларны, докладларны.

Тәсхих ясый – төзәтә, редакцияли.

Мәгашсез – бушка, акчасыз.

Гасабыйлыктан – гаҗизлектән, аптыраудан.

хәсрәте өчен һәрвакыт янгандыр, көйгәндер. Үзенең дәрәҗәсе күтәрелеп, иҗтимагый баскычның югары басмакларына менгән чакларында да үзеннән түбән баскычта калган иптәшләреннән, фикердәшләреннән һичбер вакыт йөз чөермәгән, югарыдан карап, аларга күңел рәнҗетә торган мөгамәләдә булынмагандыр. Йосыф шәхси тормышында да, җәмгыять эшендә дә, дустына каршы да, дошманына каршы да һәрвакыт намусча мөгамәлә иткәндер. Аның озын тормышында бу яктан бер тап, бер кер юктыр. Пылчыраклы, керле дөньяның әрчелмәгән урамнарыннан, тазартылмаган юлларыннан авырлы-җиңелле тормышны озын еллар өстерәп барганда да, Йосыф, тирә-юньнең пылчырагыннан үзен үзе саклый алып, үлгәндә дә тугандагы кеби ак-пакь көенчә Тәңренең каршына юнәлде. Һәм дә Тәңренең биргән көченең күләмендә бөтен милли бурычны тулы көенчә үтәп, бездән аерылды. Төрек милләтенә иксез-чиксез мәгънәви мирас калдырып вә бик күп йөзләр, меңнәрчә шәкертләр җитештереп китте. Фикер иптәшләренә, шәкертләренә, аңлы милләттәшләренә, аны хөрмәт иткәннәргә аның киң мәгънәдәге төрекчелеген вөҗүдкә чыгаруын васыять итеп китте.

Без төрекчеләрнең дә хәзер бурычы – аның газиз җанын тынычландырыр өчен, шул милли вазифаны булдырырга җигелү, шуны гәүдәләндерүгә бөтен көчне сарыф итү, шуның өстен табигый юлыннан алып барып, тизрәк егеткә ирештерергә тырышу.

Йосыф, тыныч бул! Уянган төрек милләте тарихына каршы, киләчәгенә каршы вазифаны үтәячәк. Синең идеалың – берләшкән төрек дөньясы – тиздән аякка басачак.

ШИҺАБЕТДИН ӘЛ-МӘРҖАНИ ХӘЗРӘТЛӘРЕ

Бу ел Шиһабетдин әл-Мәрҗани хәзрәтенең тууына 120 ел тулды. Шул мөнәсәбәт белән милли матбугатыбыз Шиһаб хәзрәт Мәрҗанигә багышлап шактый мәкаләләр язды. Аның безнең Идел-Урал төрек-татарының уянуында уйнаган ролен күрсәтеп китәргә теләде. Үзенең бердәнбер калган, бик мәһабәтле, чалмалы рәсеме белән алдыбызга басып торучы Шиһаб хәзрәт Мәрҗани соң кем иде? Илебездә ун-унбиш меңгә саннары җиткән шундый ук меллалардан аның аермасы кайда? Аның тууын, бәйрәм бу-

луын матәм көне итәрлек ул нинди эшләр кылды? Нинди мирас кылдырды?

Бу сөальләргә тулы җавап бирерлек Шиһаб хәзрәт Мәрҗанинең тууына 100 ел тулу мөнәсәбәте белән Казанда аның шәкертләре тарафыннан җиде йөз битлек зур китап нәшер ителгән иде[1]. Вә шул китапта мәрхүмнең милли эшләребездәге вә дини сахәдәге хезмәтләре белән бергә тулы тәрҗемәи хәле дә язылган. Вә аның хакында хатирәләр дә кертелгән иде. Бу китап мөһаҗәрәткә чыга алдымы-юкмы, мәгълүм түгел. Мәрхүм Шиһаб хәзрәтнең тәрҗемәи хәле хакында тулы мәгълүмат алырга теләүчеләрне шул китапка мөрәҗәгать итәргә үтенеп, Шиһаб хәзрәтнең дәвере хакында гына үземнең хәтеремдә калганнар белән генә бүлешмәкче булам.

Шиһаб хәзрәт Мәрҗани Бохараның иң тәгассыб дәверендә анда тәхсил итә[2]. Шиһабетдин хәзрәт Мәрҗанидә уйлау, мөхакәмә итү куәте бик зур булганга, ул Бохарада укыган чагында ук һәрбер мәсьәлә хакында «китап шулай әйткән» диеп кенә канәгатьләнми. Ул ник шулай әйткән? Моның сәбәбе нәрсә? Бу китапның әйткәне исламиятнең рухы белән оеша аламы? Бик, бик, бик күп үзенә сөальләр биреп, шуларга җаваплар эзләгән вә һәрбер дини мәсьәләне бик зур тикшерүләр ашасыннан үткәрергә тырышкан. Үзенең остазлары, сабакташлары белән шул нигездә бик күп моназаралар ясаган. Аның шулай һәрбер дини мәсьәләнең төбенә төшеп җитеп белергә теләве, бер тарафтан, үзен тиз шәрикләреннән югары күтәргән булса, икенче яктан, һәрнәрсәгә «китап әйтә» дип ышанучы тәнкыйтьчеләрнең кәефен бик бозган. Ул дәвердә Бохараның уку-укыту эшләренә остазыбыз мәрхүм шулай әйтә иде, фәлән галим фәлән китабында шулай дип әйткән, Монсыйф рәхмәтуллаһ галәйһи шулай дип әйтте төсендә коры тәкълидчелек ысулы хаким булганга, күпчелек Шиһабетдин әл-Мәрҗанинең бу җентекләүчәнлегенә каршы булган. Мәрхүмнең шул инә белән кое казуында

Сөальләргә – сорауларга.

Сахә – мәйдан.

Мөһаҗәрәткә – мөһаҗирлеккә, чит илләргә.

Тәгассыб – караңгы.

Тәхсил итә – белем ала.

Моназара – бәхәс.

мөҗтәһидләр, остазлар, олуг галимнәргә хөрмәтсезлек ясау төсен бирергә теләү вә Шиһаб хәзрәтне төрле ят мәзһәблек белән гаепләүләргә кадәр барып җитә. Шиһабетдин әл-Мәрҗанинең бу тикшерүчәнлеге иске заманның мөтәгасыйб меллаларында бик зур корал булган иҗтиһад коесы хәзер ябылган (ягъни Коръән, хәдистән үз башыңа уйлап төшенеп, хөкемнәр, фәтваләр чыгару) дигән сүзләренә барып бәрелеп, иҗтиһад ябылганмы, юкмы дигән ысулы фикъһенең бер мәсьәләсе яңадан җанлана. Шиһаб хәзрәт иҗтиһад ябылмаган дигән фикердә булып, шул дәгъвасын бик каты исбат итәргә тырыша. Бохарада ул вакытта ук аңа могътәзилә, шигый мәзһәбәлек дигән кушаматлар тагыла. Берәүне могътәзилә (ягъни тугры юлдан тайпылучы), шигый дип әйтү хәзерге көндә большевикта «милләтче», «тайпылучы» дигән кебек зур бер гаеп саналганга вә бу гөнаһлар төрмәләргә ябылыну гына түгел, дар агачына асарга да юл ачканга, Шиһабетдин әл-Мәрҗанинең мондагы вазгыяте авырлашканнан-авырлаша. Шуның өстенә тагын яңа бер уңайсызлык килеп чыга. Ул вакытның төрек солтаны – солтан Габделмәҗид[3], русларның бөтен Төркестанны алып бетерергә кистереп куюларын күреп, Бохара әмиренә мәсьәләне аңлатырга бер һәйәтне күндерә. Ул вакытта бик куәтле булган Төркиянең Төркестан [химаясенә] рәсми юл ачар өчен, бу һәйәт Бохара әмирлегенең төрек солтаннарын хәлифә итеп танып, мәсҗедләрдә солтаннар исеменә хотбә укуларын вә Бохара әмирлегенең сүздә генә булса да Төркиянең мохтар бер өлкәсе икәнен игълан итүләрен мәслихәт бирәләр. Бу план, бәлки, ул вакытларда русларның Төркестанга йирләшүләренә бик зур шөбһә белән караучы инглиз дәүләтенең киңәше белән дә эшләнгәндер. Ләкин Бохараның сараена, хосусән аның эшләренә хаким, дөньяның барышыннан җаһил голәмә сыйныфы Төркия хөкүмәтенең шул кардәшлек хәрәкәтенә Бохараны мөстәкыйль итү, әмирне тәхкыйрь итү төсен бирәләр. Рус хөкүмәтенең агентларының коткысы белән килгән илче һәйәтен үтерүне

Мөҗтәһидләр – дин китаплары буенча яңа хөкемнәр чыгаручылар; яңалык яклылар.

Могътәзилә – сектант.

Һәйәтне – комиссияне.

Мохтар – ирекле, бәйсез.

Җаһил голәмә сыйныфы – надан галимнәр.

Тәхкыйрь итү – хурлау, мыскыл итү.

таләп итәләр. Шиһабетдин әл-Мәрҗани, Төркестанның җәгърафи вазгыятен вә гаскәри хәлен күреп, Русиянең планнарына вакыйф булганга, Төркия һәйәтенең бу эшен зур дустлык, төреклек эше, мөселманлык сәясәте дип карый вә Төркия белән аңлашуның кирәклеген сөйләп аңлата. Ләкин Мәрҗани хәзрәтләренең дошманнары бу эшне Бохараның да, әмирнең дә дәрәҗәсен төшерер өчен, Бохара голәмәсенең дә хөрмәтен бетерер өчен эшләтелгән вак мәсьәлә төсен бирәләр вә бу «килмешәк нугай»ның «Бохараи Шәриф»не мыскыл итәргә теләвенә катгый чаралар алырга хөкүмәтне дәгъвәт итәләр. Шиһабетдин әл-Мәрҗанинең вә төрек һәйәтенең русның гаскәренең куәте зурлыгы хакында китергән дәлилләрен бердән җимерер өчен «Бохари мөхафүзәи билмәликяи» дигән бер җөмләне (ягъни «Бохараны фәрештәләр саклыйдыр») пәйгамбәр галәйһиссәламнең хәдисе кебек йөртәләр. Мең бәла белән Төркиянең һәйәте башын коткарып кайтып китә ала. Шиһабетдин әл-Мәрҗани Бохарадан качарга мәҗбүр була. Ул Сәмәрканд китапханәләрендә Сәмәркандның иң парлак вакытыны – Шаһрух Олугбәк дәверләрендәге[4] голяматларның китапларын укып, гыйлемен күбәйтеп, күз карашын киңәйтеп, туган иле Казанга кайта (1849 ел). Ул дәвердә Казанның сәүдәгәр сыйныфы шактый куәтле була. Голәмә сыйныфы Бохараның тәкълидчелегенең шәкертләре булалар. Казанда сүзе үтә торган бай ул вакыт Озын Ибрай кушаматы белән танылган Ибраһим бай Юнысов була[5]. Ул вакыттагы гадәт буенча, Бохарадан яңа кайткан дамелланы сынар өчен, аның гыйлемен белер өчен, Казан байлары берсе артлы берсе голәмәләр мәҗлесе ясыйлар вә, шуннан яңа дамелладан (Шиһабетдин әл-Мәрҗанидән) сүз соратып, моназаралар кылдыралар. Шул моназараларда өстен чыгуын күреп, йорты башкаларныкыннан зур булсын, аты башка байларныкыннан юртак булсын, сүзе башкаларныкыннан өстен булсын, дигән табигатьтән булган Озын Ибрай мулла да, башка муллалардан галим булсын, дип, Шиһаб хәзрәтне үз мәхәлләләренә имам-мөдәррис итеп ала. Вә аңарга мәдрәсә салдырып бирә. Шиһаб хәзрәт имам булып дәрес әйтергә тотына вә дәресләрен үзе дөрест дип тапкан тәнкыйть ысулында җентекләү юлында алып бара. Бик тиз аның шөһрәте таралып, мәдрәсәсенә йөзләп шәкерт тула вә шул ук нисбәттә аның дошманнары күбәя. Озын Ибрай, бай булгач, ни кылсаң да ярый, дигән бер байгура булганга, Шиһаб хәзрәткә сәдакага

кызыгып йөри торган бер муллага кыла торган бөтен ваклыкларны кылдырмакчы була. Вә аны, минем мәдрәсәдә торсаң, минем мәхәлләмдә имам буласың, минем акчамны ашыйсың, дип, үзенә сәҗдә кылдырырга маташа. Шиһаб хәзрәт, Казан меллаларының байлар алдында хезмәтче кебек кылануларыннан хурланып, әһле гыйлемнең хөрмәте, дәрәҗәсен күтәрү вакыты җиткәнлеге фикерендә була. Ул вакытларда Казанда бик күп була торган мәҗлесләрдә голәмәләр табынын, көрпәләр җәеп, идәнгә ясау, байлар табынын, аяк бөкләп утыру уңайсыз дип, өстәл тирәсенә корулар гадәт була. Голәмәләрнең мәҗлескә алдан килеп, байларның килүен көтеп тору да гомуми бер хөкем хәленә кергән була. Кайсы бай никадәр озак көттерсә, шул бай иң шәбе саналганга, голәмәләр берничәшәр сәгать шул байгураларны көтеп торырга мәҗбүр булалар. Һәр эштә беренче булырга теләгән Озын Ибрай монда да иң көттерүче була. Шиһаб хәзрәт беренче мәҗлестә үк байларга корылган өстәл табынына барып утыра, хуҗаның: «Хәзрәт голәмәи табыны идәндә», – диюенә, «Байларның аяк астына тезләнеп утырырга, голәмәи байларның хезмәтчесеме?» – дип җавап бирә вә шул өйнең иң түр мәҗлесенә утыруны гадәткә кертә. Байларны көтәргә дә разый булмый: «Минем дәресем бар, минем мәхәллә хезмәтем бар. Ашыгыз булса, бирегез», – дип кысрыклый. Вакытында килмәгәннәрне көтмәүне гадәт иттерә. Дәрес вакытында һичбер мәҗлескә бармый. Боларның барысы да Казанның иске байларына, хосусән Озын Ибрайга бер дә охшамый. Ул Шиһаб хәзрәтне үзенең кәефенә баглы тотмак була. Вакытлы-вакытсыз аны ашка чакыра, мәдрәсәгә керә, дәресенә катыша, фәләнне укытма, фәләнне укыт, дип, үзе белмәгән эшләр белән Шиһаб хәзрәтнең башын катыра. Табигый, төрле надан меллалар да бик күп коткы тараталар. Шиһаб хәзрәт белән Озын Ибрайның арасы ачыла. Шиһаб хәзрәт Озын Ибрай салган мәдрәсәне бөтен шәкертләре белән ташлап чыга. Озын Ибрайның мәдрәсәсе буш кала. Мәрҗани үзенә хәзерге «Шиһаб хәзрәт мәдрәсәсе» дигән мәдрәсәне салып[6] дәресен дә дәвам итә. Ләкин Озын Ибрай вә аның янындагы коткычылар бу эшкә көфрани нигъмәт төсен биреп, Озын Ибрайга үч алырга юл ачалар. Шиһаб хәзрәтне гаеплиләр. Губернатор-фәлән белән дустлыгыннан файдаланып, Озын Ибрай

Әһле гыйлемнең – галим-голәмәнең.

Көфрани нигъмәт – намуссыз, яхшылыкның кадерен белмәүче.

хәзрәтенең указын алдырта. Ләкин боларның берсе дә Шиһаб хәзрәтнең дәрәҗәсен дә төшерми, эшеннән дә туктата алмый. Ул һаман гыйльми хезмәтендә дәвам итә. Ләкин аның тирә-юнендә дидәи куди бер дә өзелми. Берсе, Шиһаб хәзрәт «шигый», ди, берсе «бәдмәзһәб», ди. Шиһаб хәзрәт, эт өрә, кәрван йөри, дип, мәдрәсәсеннән башка тарих белән дә мәшгуль була. Ул илебезнең тарихын язарга материал җыя. Тарихи йирләребез Болгар, Биләр хәрабәләренә сәяхәтләр ясый, иске китаплар, кулъязмалар җыя вә шул эштә Казан дарелфөнүне янындагы «Тарих җәмгыяте» әгъзалары мөстәшрикъләр белән танышу[7], аларның мәҗмугаларында Болгар тарихыннан мәкаләләр бирә башлый. Шул дәвердә төрек телендә, соңыннан бик зур хезмәт иткән немес мөстәшригы Радлов Казанга мәгариф мәэмүре булып йирләшә[8]. Ул Шиһаб хәзрәт белән бик тиз танышып китә вә аңардан Казан шивәсен өйрәнүдә бик күп ярдәм күрә. Казан төрек-татар уянуында шактый зур роль уйнаган Казан Учительский школасын Радловның ачуында да (Радлов – шул мәктәпне коручы һәм дә беренче мөдире) Шиһаб хәзрәтнең киңәше, фикере бик зур роль уйный. Шиһаб хәзрәт безнең гыйльми тормышыбызны үзгәртер өчен мәдрәсәләребез, мәктәпләребезне ислях итәргә вә Аурупаның фәннәрен укытырга кирәк, дип ышанганга, татар балаларына Учительский школа ачуны сөенеч белән каршы ала вә шул мәктәпкә милли-дини тәрбиясе җитешкән яшьләрне укытыр өчен, үзенең мәдрәсәсенең дәрдле шәкертләрен школага укытырга кертә. Үзе дә шул школага дин мөгаллиме булырга разый була. Идел буендагы мәгълүм мөгаллимләрдән Шакирҗан Таһири, Шиһабетдин Газиз (календарьчы), Фәсыйх Мөхетдин, Мәхмүдов – Шиһаб хәзрәт Мәрҗанинең шәкертләредер[9]. Тормышының соңгы елларында мәдрәсәне тәмамән юлга куеп бетергәч, Шиһаб хәзрәт вакытының зур өлешен китаплар язарга сарыф итә. Аның төрле шәригать мәсьәләләре хакында язган бик күп китапларыннан башка «Вафийәт әл-әсляф» исемендә гарәпчә алты җилдлек, «Мөстафаделәхбар фи әхвале Казан вә Болгар» исемендә төрекчә тарих китапла-

---

Дидәи куди – явыз караш, явыз ният.

Бәдмәзһәб – гөнаһлы, дингә ышанмаучы.

Дарелфөнүне – университеты.

Мәгариф мәэмүре – мәгариф чиновнигы.

ры зур әсәрләреннәндер[10]. «Вафийәт әл-әсляф»ның «Мөкаддимә»се генә басылгандыр. Зур өлеше революциягә кадәр басыла алмаганы хәлдә иде. Китапның асыл нөсхәсе революциягә кадәр ышанычлы йирләрдә дә саклана иде. Хәзер ни хәлдәдер, мәгълүм түгел. Шиһабетдин әл-Мәрҗани үзенең озын гыйльми тормышында безнең Идел буена ачык күзле, дингә тугры карый торган бик күп шәкертләр җитештерде. Үзенең рисаләләре, дәресләре, вәгазьләре белән безнең илебездә хаким булган дини тәгассыбны җимерергә зур сәбәпче булды. Аурупа фәннәрен мәктәп, мәдрәсәләребезгә кертүдә юлбашчы булды. Дөньяга карашыбызның үзгәрүендә, Идел буе төрек-татарның мәдәниләшүендә вә төрек-татарны мәдәни мөселман ясауда беренче баскычны атлаучы булды. Милли тарихыбызга бик зур хезмәт куеп, мәрхүм Исмәгыйль мирза Гаспралының мәктәпләребезне ислях, тормышыбызны җәмгыятьләштерү хәрәкәтенә киң зәмин хәзерләде. Исламиятнең һәртөрле мәдәни, мәгънәви алга китәргә һичбер каршы түгеллеген киң катлауга аңлатып, безнең яңа дәверебезнең башлаучысы эшен эшләде. Шиһаб хәзрәт Мәрҗани исламиятне тормышка вә дөньяга уйгын бер тәгълим икәнне өйрәтеп, тәрәккый программаларның беренче остазы булды. Үзеннән соң килә торган Галимҗан хәзрәт Баруди, Риза хәзрәт Фәхретдин, Бубилар кебек олуг галимнәребезгә шул юлда хезмәт итәргә мәйданны ачты[11]. Безнең Идел-Урал төрек-татарның милли тормышының корылуы дин белән милләтнең бергәлеге, берләшеп кулга-кул тотынып баруы нигезендә булганга, Шиһаб хәзрәт безнең милли тормышыбызның дини нигезен дә ныгытты. Милли тормышның бер дивары өстенә үскән мүкләрдән, төрле йирдә ябышкан черек чүрәктән тазартты вә, шулай итеп, бүгенге көндә милләтебезне саклыйбыз дигән авыр ташыбызның зур бер өлешен эшләште, җиңеләйтте. Шуңарга Шиһаб хәзрәт, безнең милләтчелек ноктасыннан караганда, ул бер имам гына, бер мөдәррис кенә, бер дин галиме генә түгелдер. Ул – милләтебезне яңа нигезгә корышучы, милләтебезнең киләчәк җил-давылда саклануы өчен, аның тамырын тазартучы бер милли хезмәтчебездер, бер ил төзүчебездер. Шуның өчен без аның бу туган көнен бәйрәм итәбез. Шуның өчен Шиһаб хәзрәт-

---

Мөкаддимә – кереш сүз.
Ислях – реформа.
Зәмин хәзерләде – җирлек хәзерләде.

кә милләтебезне төзүчеләр, коручылар уртасында зур хөрмәтле урын бирәбез. Бүгенге көндә илебездә хөкем сөргән милли-дини сафыбыздагы авыр үр көннәрдә вә ерак Шәрыкта иң кирәкле милли-дини эшләребезне эшләргә сарыф итәр өчен кирәкле кыйммәтле вакытларыбызны ахмак байгураларыбызны көйләргә, хәерхаһ итәргә мәҗбүр булуларыбыз белән, аның башына килгән шул мәгънәсез байгуралар белән тартышын чагыштырып, аның бу ахмакларны җиңеп чыгуыннан көч алабыз вә, бүгенге көнне бөтен аңлы милләтчеләребез белән бергәләп мәрхүмнең туган көнен бәйрәм иткәндә, аның милли эшенә комачаулаучы ахмаклар, җүләрләр, сатлыкларның һәрбер аңлы милләтче тарафыннан чиркану, рәнҗү белән хәтерләнүен күреп, безнең Ерак Шәрыкта милли эшебезне эшләүгә комачаулык эшләүче хаиннәрнең дә, милли кәрванның күбәячәгенә таяк тыгарга маташучы вак-төяк байгурачыларның да киләчәктә шул ук хис белән зикер ителәчәкләренә охшатып, мәрхүм Шиһаб хәзрәтнең рухына вә ярдәмчеләренең рухына дога кылабыз вә аларны милләт белән бергә, хәер белән зикер итәбез.

МӨФТИ РИЗАЭТДИН ХӘЗРӘТ

Мәҗмугабызның бу нөсхәләрен мәрхүм мөфтиебез Ризаэтдин хәзрәткә багышлап чыгарабыз.

Ризаэтдин хәзрәт үзенең илле еллык хезмәтен һәрвакыт ачык итеп алып барганга вә аның бик күп әсәрләре калганга, аның хакында туеп мәгълүмат бирү бер дә уңайсыз булмаска тиештер. Ләкин мөһаҗәрәтебезнең илебез берлә ачыктан-ачык мәдәни мөнәсәбәт йөртүенә большевик хөкүмәтенең манигъ булуы безнең бу мәдәни эшебезне тулы көенчә алып барырга киртә булып киләдер вә безне бары мөһаҗәрәттә табуы мөмкин булган мәрхүмнең әсәрләре, язулары вә мәктүбләре берлә генә кифаяләнергә мәҗбүр итәдер. Бу гайре табигыйлек, мәрхүм хәзрәтебезгә каршы булган милли вазифабызның ярты-йорты гына уты алынуына, шул бөек

Хаин – сатлык.

Манигъ булуы– киртә булуы.

Мәктүбләре – хатлары.

Кифаяләнергә – монда: канәгатьләнергә.

милли хезмәтчебезне бөтен зурлыгы, олуглыгы, киңлеге, тирәнлеге берлә милләтебез алдында тулы көенчә күрсәтә алмавыбызга сәбәп буладыр. Болар бөтен мөһаҗәрәтебез өчен уртак манигъләр булып, «Милли юл»ның үз көче берлә генә аны үтеп китәрлек имкяне булмаганга, кирәк мәрхүм хәзрәтнең дустлары, кирәк милли кыйммәтләребезне тулы итеп күрәсе милләттәшләребез, шул мәҗбүри ноксаннарыбыз өчен безне гафу итәрлек дип өмид итәбез.

«Милли юл» кулында булган имкян, урталыкта булынган әхвәлнең мөсагадәсе даирәсендә бөтен мөһаҗәрәтебез өчен фарз кифая булган шул милли фарзны үтәргә, моның берлә бөтен мөһаҗәрәтебезне зур бер милли гөнаһтан коткарырга тырышты; ләкин эшләгән эшебез берлә Риза хәзрәт хакында аңлатыласы, белдереләсе, язылсы нәрсәләр тәмамән тутырылды дигән фикердә түгелбез. Билгакес, кулыбыздагы материалның азлыгы, рәсми мәгълүматыбызның җитешмәслеге бик күп кирәкле нокталарның ачылмаенча калуына да сәбәп булды. Бәлкем, мәрхүм хакында кайбер мәгълүмат тулы көенчә бирелмәү берлә генә калмыйча, хаталар да кереп киткәндер. Боларны төзәтүләр, боларның ачык булмаганнарын ачык итеп язуларын киләчәккә калдырабыз вә мәкаләләребездә очраган хаталарны белгәннәрдән тасхих итүләрен үтенәбез. Эшебез зур бер милли вазифаны үтәү булганга, бөтен тасхихларны «Милли юл»ның киләчәк нөсхәләрендә нәшер итәргә тырышачакбыз. Фәкать бу тасхихлар, мәрхүм мөфти хәзрәтләребезнең тәрҗемәи хәле, эшләгән эшләренең тарихы, әсәрләренең язылышы, басылышы, якыннары вә әкърибалары, мохите тирәсендә булырга тиештер. Мәҗмугабызга иштиракъ иткән мөхәррирләрнең карашлары берлә моназара төсендә булмаска тиештер.

Мәрхүм мөфти Ризаэтдин хәзрәт безнең уяну дәверебезнең бик зур бер симасы булганга вә аның эшләгәнен яктырту, – сәяси фикерләр башкалыгына карамаенча, аның дәвердәшләренең уртак вазифаларыдыр. Бу олуг милли хезмәтчеләребезгә хөрмәтен, шул

Имкян – мөмкин.

Ноксаннарыбыз – кимчелекләребез.

Мөсагадәсе – мөмкинлеге, ярдәм итүе.

Фарз кифая – тиеш булган.

Тасхих итүләрен – төзәтүләрен.

Әкърибалары – туганнары.

Симасы – шәхесе.

бөек вазифабызның җитдилеген игътибарда тотып, бөтен язучыларыбыздан вак-төяк шәхси капризларга бирелмәенчә, минем фәлән сүзем калмасын, минем фәлән җөмләмнең фәлән сүзе юл башыннан булсын, фәлән йирдә кечкенә өтере генә куелмасын, нокта төртелсен кеби вак-төяк шартлар берлә җитди эшне ваксытмауларын вә табигый көенчә генә уртак эшкә ярдәм итүләрен риҗа итәбез.

Кайбер матбагадагы җитешсезлекләр мәкаләләребезнең йирләштерелүендә үзебез теләгәнчә итеп идарә итәргә имкян бирмидер, мондый ноксаннарыбыз – милләтебезнең матди фәкыйрьлеге берлә баглы эшләрдер. Каләм тибрәтүчеләрнең шуларны игътибарга алып хәрәкәт итүләрен, мәрхүм Ризаэтдин хәзрәтнең үз йөзен үзе төсендә күрсәтергә, танышырга кирәкле булган нокталарына гына әһәмият биреп, вак-төяк җитешсезлекләребезне бармак аша карап мөгамәлә итүләрен риҗа итәбез.

* * *

Мәрхүм Риза хәзрәт – безнең Идел буе төркенең фикри хәрәкәтен, бер тарафтан, Курсавилар, Мәрҗаниләр, Габделкаюм Насыйрилар берлә[1], икенче яктан, Идел-Урал истикъляль агымы берлә баглаучы бер тарихи шәхсыятьтер. Аның кыйммәте безнең үткәнебезне белер өчен генә түгел, киләчәгебездәге барачак юлыбызны, кыйблабызны тәгъйин итәр өчен дә бик зурдыр. Риза хәзрәт мәрхүмнең истикъляль тарафдары булуы шәхсыятьне хөрмәтләндерә торган бер эш булса, аның шул сәяси истикъляльне таяндыра торган мәдәни истикълялебез өчен гомерен сарыф итүе, милли мәдәниятебезне ныгыту, тазарту өчен илле ел бер буйдан эшләве, шул истикъляльнең яшәве өчен кирәкле зәминне хәзерләү – һичбер язып бетермәслек бер милли хезмәттер.

Безнең Идел-Урал дәүләте төзүебез вә безнең Идел-Урал истикълялен вөҗүдкә чыгаруыбыз шартлары искедәге Кара тау мәмләкәте, хәзерге Албания мәмләкәтенең истикъляленд әге шартларга тәмамән башкадыр. Идел-Урал мөстәкыйль милли дәүләт ясар өчен, аны үз башына яшәтә беләчәк матди вә мәгънәви вазгыяте тәэмин

Риҗа итәбез – сорыйбыз, үтенәбез.
Мөгамәлә итүләрен – мөнәсәбәт күрсәтү.
Истикъляль – алгарыш, яңарыш.
Тәгъйин итәр – билгеләр.

ителгән булырга тиештер. Идел-Уралда әллә ничә гасырлар зур-зур төрек дәүләтләренең яшәве (хәзер Болгар, Алтын Урда, Казан, Әстерхан ханлыклары) – үзеннән-үзе монда мөстәкыйль бер дәүләт төзелешкә һәр бакымдан имкян зурлыгыны күрсәтә торган дәлилдер. Руслар алганның соңында дүрт йөз ел эчендә кылмаган җәбер-золымлары берлә Идел-Урал төрек-татарының мәдәниятен җимерә алмадылар. Халыкның фикерендә үзен үзе тәмамән башка бер мәдәният баласы, башка бер халык итеп күрүен аз гына да киметә алмаулары – үзеннән-үзе Идел-Уралдан мөстәкыйль төрек мәдәниятенең яшәп килүенә аяклы дәлилдер. Мәрхүм мөфти Риза хәзрәт гомере буенча менә шул мәдәниятебезнең истикъляләне сакларга тырышкандыр. Гомере буенча аның мәдәниятенең бүленмәгән бер өлеше булган мөселманчылыкны чертүдән саклар өчен, Идел буе мөселманының динчелегенә ябышкан ишанлык, мөтәгасыйблык кеби төрле-төрле паразитлардан пакьләргә тырышкандыр. Озын тарихлы милли мәдәниятебез үз эчендә генә кысылып калып, буылып китеп, һавасызлыктан корымасын, коргаксымасын өчен, ул безнең төрек мәдәниятенең төбен-тамырын саклап, аны Гареб мәдәнияте берлә ашлау кирәклегене аңлап, шуны билфигыль татбикъ итәргә керешкәндер. Шул эштә бик зур үрнәк булып, Аурупа мәдәниятенең кәләпүшле, калфаклы көенчә милләтебез эченә сугылуына сәбәпче булгандыр. Боларның икесе берлә дә милли мәдәниятебезне сипләп, аның үсүе, куәтене, аның җилгә-давылга каршы таянуы көчене ныгытырга хезмәт иткәндер. Моның берлә Риза хәзрәт безнең Идел-Урал дәүләтенең мөстәкыйль яшәве өчен кирәк булган иң зур гамәлләрдән берсе булган мәдәни истикъляләбезне ныгыткан вә безнең киләчәк мөстәкыйль дәүләтебезнең төп баганаларын вакыт-заманның какшатуыннан, рус-улакның җимерү-ватуыннан сакларлык хәлгә китерергә иҗтиһад иткәндер. Мәрхүм Риза хәзрәтнең хезмәте – ялгыз безнең өчен, Идел буе төреге өчен генә түгелдер, бөтен төрек илләренең сәламәтлеге, бөтен төрек кабиләләренең уртак мәдәниятләренең мөхафәзәсе өчен кирәкле булган бер хезмәт-

Бакымдан – караштан.

Мөтәгасыйблык – фанатиклык.

Билфигыль татбикъ итәргә керешкәндер – чынлап яраклаштырырга.

Иҗтиһад иткәндер – тырышкандыр.

Мөхафәзәсе өчен – яклавы өчен.

тер. Бу юлда мәрхүм Риза хәзрәт – фикри төшенчәсе, эше берлә төрекче булган кеби, калдырган мирас ягыннан да уртак төрекчелекнең мәгънәвиятене яратучысы, сакчысыдыр.

Идел елгасы безнең төрек илләре берлә рус илене җәгъъафи бүлүче бер чик кенә түгелдер. Идел елгасы – төрек мәдәнияте берлә рус мәдәниятен бер-берсеннән аера торган мәгънәви бер чиктер. Идел буе төреге үз илен, Идел-Уралны гына рус һөҗүменнән саклаучы бер төрек-татар гаскәре генә түгелдер. Ул – уртак төрек мәдәниятен рус мәдәниятенең һөҗүменнән саклаучы, төрек мәдәниятенең сакчысыдыр. Казан, Әстерхан ханнары мөстәкыйль чакта, бөтен төрек илләре Төркестан, Кырым, Кавказ, Сибирия, Госманлы императорлыгы, русларның һөҗүменнән генә түгел, үзләренең милли мәдәниятләре дә тулы мәгънәсендә мөхафәзә астында булгандыр. Руслар төрекләрнең чикләре Идел елгасыны кичеп чыкканның соңында гына Сибирия, Кырым, Кавказ, Төркестан, Төркия мәмләкәтләренә һөҗүмгә күчкәннәр. Моннан соң гына бөтен төрек илләренең генә түгел, уртак төрек мәдәниятендә хәтәрле вазгыять сукканнардыр. Бөтен төрек илләренең сәяси истикъляльләре, төрек мәдәниятенең үзенең үзлегене тулы көенчә саклый белүе, гәнәдә Идел буе төрегенең сәяси истикълялене алуына, уртак төрек мәдәниятен Идел буе төрегенең кылычы берлә саклавына баглыдыр. Шуның өчен Риза хәзрәтнең Идел буе төрегенең мәдәниятен ныгытырга чалышуы – хатирәле урындагы бер кальганы ныгытырга тырышуы кеби бер эштер. Аның калдырган мәгънәви азыклары – киләчәк гаскәребезнең мәгънәви азыклары, киләчәк гаскәребезнең мәгънәви ачлык вә сусауны кандырыр өчен ясалган хәзерлекләредер. Дошманга каршы торганда мөкавәмәт итәр өчен бирелгән коралларыдыр. Менә шул ноктадан чыгып, мәрхүм мөфтиебез Риза хәзрәт – гомерендә бер мәртәбә дә дошманга каршы утлы корал кулланмаган булса да, руслар тарафыннан сугыш сафы башында шәһит ителгән мәрхүм мөфти Чәләби Җиһан[2] кеби үк төрек милләтенең мөхтәрәм мөҗаһиддер. Безнең милли тормышыбызны коруда бик зур хезмәт иткән Исмәгыйль бәк Гаспралы, Йосыф Акчура,

Мөхафәзә астында булгандыр – яклавы астында булгандыр.
Гәнәдә – монда: «янәдә» мәгънәсендә.
Мөкавәмәт итәр өчен – каршы, түзем, чыдам тору өчен.
Мөҗаһиддер – дин өчен көрәшүчедер.

Каюм Насыйри кеби безнең милли йортыбызны корышучы, төзешүче милли мөһандисебездер. Мәрхүм Чәләби Җиһанның Истанбул дарелфөнүн талибәсе булып, фәсле булуы, Йосыф Акчураның Париж дарелфөнүн шәкерте булып, башында шапкасы булуы, Габделкаюм Насыйриның ил җимеше булып, башында камчат бүрек булуы, авыл мәдрәсәсендә генә тәхсил күргән Риза хәзрәтнең башында чалма булуы боларны бер-берсеннән аера торган нәрсәләр түгелдер. Боларның эчләре, рухлары, омтылышларының берлеге, кыйблаларының бер тарафталыгы боларны бер милли көч иткәндер, бер милли көч итеп, безгә таныткандыр. Киләчәк тарихыбызга да болар бер милли юлның юлчылары, бер милли кыйбланың имамнары булып, бер йорт төзүнең мөһандисләре булып, безнең милли тарихыбызга керәчәкләрдер вә безнең яшьлегебезгә үрнәк булып китәчәкләрдер. Боларның барысы да безнең киләчәгебездә милли газизләребез булып әвереләчәктер.

Мөфти Риза хәзрәтнең аермасы шунда, ул бу дәрәҗәгә монтазам мәктәп күрә алмаенча, үз тырышлыгы, үз казануы берлә генә ирешкәндер. Үз-үзен идарә итә белүе берлә генә дөньяның җилле, давыллы көннәрендә кызыл руслыкның иксез-чиксез вәхши золым-җәбере алдында башын югарыда тота алып, соңгы сулышына кадәр үзенең иман иткән милли сафы башында калгандыр. Бу мәдәни җәсарәте берлә чит халыкларны хәйрәткә калдырып, безнең Идел-Урал төркенең мәгънәви кыйммәтен тагын күтәргәндер. Төрек балаларында төрек горурыбызны охшап милли вазифасын тулы көенчә үтәгән милли каһарманыбыз булып рәхмәтенә кавышкандыр.

Мөһандисебездер – инженерыбыздыр.

Монтазам мәктәп – рәтле мәктәп.

ИСКӘРМӘЛӘР

Тел

«Нур» газетасының 1905 елгы 14 октябрь (8 нче) санында «Мөхәммәдгаяз әл-Исхакый» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 15–17.

[1] Биредә Г. Исхакый Г. Баязидовның «Нур» газетасының 19 сентябрь (4 нче) номерында басылган «Мәкәрҗәдә яшь кәнеҗ әдипләремез берлән бер собхәт» дигән язмасын күздә тота.

[2] *Алтавыл* – Пенза өлкәсендәге татар-мишәрләр яши торган алты авыл: Кикино, Решетино, Кобылкино, Мочелейко, Телятино, Качкару.

[3] *Оренбург кыргызлары* – сүз казакълар турында бара. Оренбург тирәсендә дә казакълар күпләп яшәгәннәр. 1929 елга кадәр Оренбург Казакъстан АССРның башкаласы булып торган.

[4] Биредә Г. Исхакый әдәби этикет мисалын китерә: «сайә вә ийәи падишаһидә» яки башка шул типтагы гыйбарәләр белән башланып, «бәндәләре» сүзе белән тәмамланган язмалар XX гасыр башы татар газета-журналларында еш очраган.

Граф Толстой

«Казан мөхбире» газетасының 1908 елгы 31 март (273 нче) санында «Мөхәммәтгаяз (Пинега)» дип имзаланып басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 135–139.

[1] Мәхмүт Алмаев тәрҗемәсендә Л. Толстойның «Суратская кофейня» хикәясе «Казан мөхбире» газетасында басылып чыга. 1908 елның 21 март саны.

[2] Шул ук елда әлеге хикәя Хөсәен Әбүзәров тәрҗемәсендә «Сурәт каһвәханәсе» исеме белән аерым китап итеп нәшер ителә.

[3] Л. Толстойның 1872 елда язылган «Бог правду видит, да не скоро скажет» исемле хикәясе 1908 елда Ш. Әхмәров тәрҗемәсендә «Алла хаклыкны күрә, ләкин тиз әйтми» исеме белән Казанда дөнья күрә.

Элгәре һәм хәзер

«Ил» газетасының 1913 елгы 30 октябрь, 7 ноябрь, 14 ноябрь, 6 декабрь (2, 3, 4, 7 нче) саннарында «Гаяз» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 208–220.

[1] Сүз Г. Тукайның «Эштән чыгарылган татар кызына» (1909) исемле шигыре турында бара.

[2] С. Рәмиевнең «Авыл» шигыре (1908).

[3] Габдулла Кариев (1886–1920), Гөлсем Болгарская (1891–1968), Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжская (1892–1974) – күренекле татар сәхнә осталары, «Сәйяр» беренче татар труппасының режиссер һәм артистлары.

[4] Татар драматургларының XX гасыр башында сәхнәләштерелгән пьесалары: Г. Камал. «Безнең шәһәрнең серләре» (1913); Г. Исхакый. «Мөгаллим» (1908), «Алдым-бирдем» (1907).

Мөгаллим вә мөгаллимәләремезнең бу көнге вазифалары нәрсә?

«Мәктәп» журналының 1 нче (1 гыйнвар) санында «Гаяз» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 231–233.

Петербургта 1913 елның 23 декабреннан 1914 елның 4 гыйнварынача Бөтенрусия мөгаллимнәренең беренче съезды үткәрелә. Анда Г. Еникиев чыгыш ясап, мөселман мәктәпләренең хәле, мөселманнарның ни теләүләре турында сөйли. Г. Исхакый мәкаләсе шушы съезд уңае белән язылган.

[1] «Әс-сабах әл-бала», «Ямән илләрендә Вәйсел-Карани» – мәктәпләрдә укытылган мөнәҗәтләр.

[2] «Мөхәммәдия» китабы – төрек шагыйре Мөхәммәд Чәләби (? – 1451) тарафыннан иҗат ителгән, Мөхәммәд пәйгамбәр һәм мөселманнар турында дини-әхлакый яңгырашлы көйле әсәр. Ул татарлар арасында киң таралган булган, иске мәдрәсәләрдә дәреслек итеп файдаланылган.

[3] Сүз күренекле татар шагыйрьләре Г. Тукай һәм С. Рәмиев турында бара. XX гасыр башында мәктәпләрдә аларның аерым шигырьләре өйрәнелә башлаган.

Тәрбиядә берлек

Беренче мәртәбә «Ил» газетасының 1913 елгы 30 октябрь, 7, 14 ноябрь, 6 декабрь саннарында басылып чыккан. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 253–255.

[1] *Җардаг таулары* – Ерыдаг, Кавказ тау сыртларының төньяк-көнчыгыш тармагындагы 3925 м биеклектәге тау түбәсе; Россия белән Азәрбайҗан чигендә.

[2] *Батый, Чыңгыз, Аксак Тимерләр кебек тарихи каһарманнарыбыз былчыратылып күрсәтелә* дигәндә, Ф. Кәриминең 1911 елда Оренбургта «Мохтәсар тарих гомуми» исемле мәктәп-мәдрәсәләр өчен язылган дәреслеге күздә тотыла булса кирәк. Г. Ибраһимовның әлеге дәреслеккә мөнәсәбәтле язылган рецензиясендә нәкъ менә Г. Исхакыйныкына аваздаш фикер әйтелә: бәяләмә авторы Ф. Кәриминең Чыңгыз, Аксак Тимер кебек даһиларыбызны гел кара, ямьсез итеп күрсәтүенә каршы килә һәм «Безнең ул даһиларымызда бөтен дөнья тарафыннан тасдыйк кыйлынган (расланган) әллә ничаклы яхшы сыйфатлар да бар. Без иң элек күренә торган урынга шуларны куеп, начар якларын сөкүт итәргә, ул да мөмкин булмаса, буярга, төзәтергә тиешлемез», дип яза. Кара: *Г. Ибраһимов.* Әсәрләр: 15 томда. 11 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. Б. 174–175.

Милли көй вә музыкамыз

«Мәктәп» журналының 1914 елгы 15 нче (20 март) санында «Гаяз» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 279–282.

Милли фаҗига

«Ил» газетасының 1914 елгы 2 апрель (23 нче) санында «Гаяз» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 288–292.

[1] Сүз норвегияле драматург Генрик Ибсен (1828–1906) турында бара. Ул XX гасыр башында Россиядә иң билгеле иҗатчылардан була: пьесалары бик күп театрларда уйнала, афоризмнары газета-журналларда телгә алына.

Мирзаларымыз

«Ил» газетасының 1914 елгы 18 июль (35 нче) санында «Гаяз» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 308–311.

[1] Әдәби аллюзия: Г. Исхакыйның «Сөннәтче бабай» повестеның герое үз шәҗәрәсен «мирас юлы берлән сөннәтчелеккә хакы барлыгын исбат итә торган» сакраль әйбер буларак кабул итә.

Безнең юлымыз

«Сүз» газетасының 1916 елгы 24 апрель (47 нче) санында «Гаяз» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 7 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. Б. 225–228.

[1] *Касыйм ханнары, мирзаларының рус князьләренең бармак ишарәләре берлән хәрәкәт итүләре...* – 1450 елларда Мәскәүнең бөек кенәзе Василий II тарафыннан Казан ханлыгына каршы көрәштә татарларның үзләрен файдалану өчен оештырылган Касыйм ханлыгы (үзәге – хәзерге Рязань өлкәсендәге Касыйм шәһәре).

Аның идарәчеләрен Мәскәү кенәзләре һәм патшалары билгеләп куйганнар, нәсел буенча варислык булмаган. Касыйм ханнары еш кына Казанга каршы Мәскәү оештырган яуларга үз гаскәрләре белән катнашканнар.

[2] *Казан, Әстерханны руска алып бирүе...* – 1552 һәм 1556 елларда рус гаскәрләре Казан һәм Әстерхан ханлыкларын басып алганда, Касыйм ханнары диндәшләренә ярдәмгә килмәгәннәр, киресенчә, рус гаскәренә беркадәр булышканнар. Мәсәлән, Казанны яулап алучылар арасында Шаһгали хан җитәкчелегендәге гаскәрләр шундыйлардан.

Съездлар алдында

«Ил» газетасының 1917 елгы 16 апрель (10 нчы) санында «Гаяз» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. Б. 11–15.

[1] *Берсе – бөтен Русия мөселманнарының съезды, икенчесе – мөгаллим, мөгаллимәләр съезды.* – Россия мөслимәләренең съезды Казанда 1917 елның 24–27 апрель көннәрендә уза. Бөтенроссия мөселман мөгаллимнәр киңәшмәсе Петроградта 1917 елның 16 апрелендә уза.

Габделкаюм Насыйри (Тууының 100 елы мөнәсәбәте илә)

«Төрек йорты» журналының 1925 елгы 11нче (август) санында «Гаяз Исхакый» имзасы белән төрек телендә басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. Б. 303–307.

[1] *Бөек Катерина... Идел-Урал төрекләренең диннәрен, ягъни исламны канунан таный, һәм дини оешмага – Оренбургта мөфтилек оештыруга һәм Казанда мәчет бинасына, һәм Казан төрекләренең шәһәргә әйләнеп кайтуына рөхсәт бирелгәндер.* – Императрица Екатерина II илдәге эчке сәясәтне, бигрәк тә мөселманнарга нисбәтән, толерантлык принцибына кору омтылышы ясый. 1760–1780 елларда аның тарафыннан бу юнәлештә берничә хокукый адым ясала: 1763 елда Яңа керәшен миссионерлык конторасы

ябыла; императрица Казанда булып киткәннән соң, 1767 елны аның рөхсәте белән ике таш мәчет – Мәрҗани һәи Апанаевлар мәчетләрен төзү эше башлана; 1788 елның 22 сентябрендә Екатеринаның Уфада Оренбург мөселман диния нәзарәтен төзү турындагы карары игълан ителә.

[2] *Боларның һичберсе, игътибарын җәлеп итә алмаганы өчен, [ул] карашларын аурупача фикерләү чыганагы булган Казан шәһәренең бер тарафына, Истанбулча әйтелгәндә, Казанның Бәйогълуына таба юнәлтә.* – Бәйоглу (төрекчә Beyoğlu) – Истанбул шәһәренең (Төркия) Европа өлеше, ул Босфор сулары һәм Алтын Мөгез бухтасы белән уратып алынган. Гаяз Исхакый әлеге районны Казанда Болакның уң як ярындагы, Кирмән, хөкүмәт оешмалары урнашкан, 1804 елда Казан император университеты ачылган җир белән чагыштыра.

[3] Клод Фаррер – (псевдоним, үз исеме Фредерик Шарль Эдуар Баргон, 1876–1957) – француз язучысы, Гонкур премиясе лауреаты (1905).

[4] *Моннан тыш халык арасында аң-белем тарату өчен бер гәзитә дә нәшер итәргә омтылыш ясап карагандыр.* – 1862 елны К. Насыйри «Таң йолдызы» исемле газета чыгарырга рөхсәт сорап, хакимият органнарына мөрәҗәгать итә, әмма тискәре җавап ала.

[5] *«Ләһҗәи татари» исемендә төрекчә бер сүзлек китабы мәйданга килгән, һәм иске әкият, хикәя һәм халык җырларын туплаган «Фәвакиһел җөләса» исемле зур әдәби әсәр иҗат иткәндер.* – «Ләһҗәи татари» («Татар сөйләшләре») – татар теленең иң беренче ике томлык аңлатмалы сүзлеге (1895–1896); «Фәвакиһел җөләса фил әдәбият» («Әдәбият турындагы мәҗлесләрнең җимеше», 1884) – 40 бүлектән торган энциклопедик хезмәт, ул акыл-гыйлем, фән, әхлак, тел, халык иҗаты, әдәбият, музыка кебек мәсьәләләргә багышланган.

[6] *Ул башлаган реформалар юлында Һади Максуди, Шакирҗан Таһири кебек педагогия галимнәре җитешкән.* – Һади Максуди (Максудов Әхмәтһади Низаметдин улы, 1868–1941) – җәмәгать эшлеклесе, педагог, журналист, иҗекләп укырга өйрәтү («Мөгаллим әүвәл», 1892), морфология («Төрки сарыфы», 1910), орфография («Төрки имля кагыйдәләре», 1910), синтаксис («Төрки нәхүе», 1910) дәреслекләренең авторы; Шакирҗан Таһиров (1858–1918) – педагог, каллиграф, аваз методына өйрәтү өчен әзерләнгән рәсемле беренче әлифбалардан булган «Бәдьә әт-тәгълим һәм мөкәммәл әлифба» (1893) авторы.

Бөтен төрекләр өчен уртак төрек теленең барлыкка килүе мөмкинме?

«Төрек йорты» журналының 1925 елгы 13 октябрь һәм 14 ноябрь саннарында «Гаяз Исхакый» имзасы белән төрек телендә басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.*

Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. Б. 315–326.

[1] *«Диване лөгатет-төрк»* (Төрки телләр сүзлеге», 1072–1074) – төрки телләрнең иң борынгы сүзлекләреннән, XI гасырда Мәхмүд Кашгарый төзегән.

[2] *Адана вилаяте* – Төркиядәге борынгы шәһәр, Урта диңгез ярларыннан 50 км ераклыкта.

[3] *Кызылъяр* – Петропавловск.

[4] *Конья, Маниса* – Төркиядәге шәһәрләр.

[5] *1917 елгы рус инкыйлабының беренче көннәрендә Русиядә яшәгән бөтен кабиләләрнең вәкилләре, милли мәсьәләләрне хәл итү өчен, зур бер конгресс оештырганнар иде.* – Күрәсең, сүз 1917 елның 1–11 май көннәрендә Мәскәүдә узган I Бөтенроссия мөселманнары съезды турында бара.

[6] *Мәзари Шәриф тарафларында төрекчә дәрес биргән мәктәпләрнең ачылуына киртәләр кора һәм төрек кабиләләре арасында әфганчылык сәясәтен алып бара.* – Мәзари Шәриф – Әфганстандагы күпмилләтле шәһәр, биредә автор дари телле яки төрки телле укыту системасын кертү хакындагы бәхәс-каршылыкларны күздә тота.

[7] 1910 елда бер төркем татар зыялылары кызлар мәктәбе ачарга карар кыла һәм Казаннан мәшһүр педагог Габдулла Буби һәм Хәдичә абыстайны Голҗа шәһәренә чакыралар. Ул «Мәктәби Нур» исеме белән ачыла, янында «Нур» китапханәсе эшли. Башлангыч һәм төп белем бирүне үз эченә алган бердәнбер кызлар мәктәбенең даны бөтен Шеңҗанга һәм Урта Азиягә тарала.

[8] *Төрек гаскәрләре Чанаккаладан соң Мисырга таба хәрәкәт итү өчен туплана* дигәндә, Төркиянең Мисырны Госманлы вилаяте итеп саклап калу хыялы күздә тотыла.

[9] *«Төрек учаклары» да җөмһүриятнең нигезле көчләре арасына кертелде.* – «Төрек учагы» оешмасы 1912 елда төзелә. Бу эшнең башында Й. Акчура тора.

[10] *Боларның бер углы булган Исмәгыйль бәк Гаспринский «Фикер берлеге, тел берлеге» шигаре белән бөтен кабиләләр тарафыннан аңлашылырлык бер телдә «Тәрҗеман» гәзитәсен нәшер итә башлады.* – Русиядә төрек-татар телендә нәшер ителгән беренче сәяси, фәнни, әдәби газета. 1883 елның апреленнән 1918 елге кадәр Бакчасарайда нәшер ителгән. Нигезләүчесе, нашире һәм мөхәррире – Исмәгыйль Гаспринский (1851–1914).

[11] *Ләкин бу вакытларда Төркиянең идарәсе төреклек хисләреннән тәмам мәхрүм булган Габделхәмитнең кулында иде.* – Госманлы империясенең солтаны *Габделхәмит* II (идарә иткән еллары: 1876–1909).

[12] *Ул вакытларның төрекчеләре Нәҗиб Гасыйм бәк, шагыйрь Мөхәммәд Әмин бәк, Әхмәд Мидхәд әфәнде, Әхмәд Хикмәт бәк...* – Нәҗип Асым бәк (1861–1935) – төрек шәркыятьчесе; Мөхәммәд Әмин (1880–1948),

Әхмәт Мидхәт (1845–1913), Әхмәт Хикмәт (1870–1927) – күренекле төрек җәмәгать эшлеклеләре, әдәбиятчылар, журналистлар.

[13] *Төркиянең госманлы шагыйрьләре, әдипләре – Габделхак Хәмите, Халит Зыясы, Тәүфикъ Фикрәте, Җәнаб Шиһабетдине...* Габделхак Хәмид Тархан (1852–1937) – төрек әдибе һәм драматургы; Халит Зыя Ушаклыгөл (1866–1945) – төрек әдибе һәм дәүләт эшлеклесе; Тәүфыйк Фикрәт (1868–1914) – күренекле төрек шагыйре.

[14] *1909 елда Истанбулда төзелгән «Төрек оешмасы», 1910 елда барлыкка килгән «Төрек йорты» журналы, болардан соң барлыкка килгән «Төрек учаклары»...* «Төрек дәрнәге» – Йосыф Акчура инициативасы белән Төркиядә барлык төрки халыкларны өйрәнү өчен оештырылган фәнни җәмгыять. Й. Акчура ачкан «Төрек йорты» айлык журналының беренче саны Төркиядә 1911 елның 30 ноябрендә дөнья күрә.

[15] *Истанбулның иске журналистларыннан «Тасфире әфкяр» гәзитәсенең баш мөхәррире, мәрхүм Әбүззыя Тәүфикъ бәк – бу буш, ялган фикерне алга сөрүче, ә Сөләйман Назыф бәк фикернең атасы («имам әгъзам»ы) иде.* – Монда автор төньяк төрки халыкларының монголлардан, фин-угорлардан килеп чыгу теориясен яклаучыларны атап уза.

Гарәп һәм латин әлифбаларын чагыштыру

«Төрек йорты» журналының 1926 елгы 6 февраль санында «Гаяз Исхакый» имзасы белән төрек телендә басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. Б. 332–343.

[1] *Исмәгыйль бәк Гаспринский... «Хуҗаи сыйбиян» исемле бер әлифбасы белән Русия төрекләре арасында аваз методының нигез ташларын салды.* – И. Гаспринский 1884 елны аваз методына нигезләнеп чыгарган «Хуҗаи сыйбиян» дәреслеге күп тапкырлар зур-зур тиражлар белән нәшер ителә, патша Россиясендәге милли башлангыч мәктәпләр укытучылары арасында гаять популяр була.

[2] *Шимальдә бу юлда Һади Максуди, Шакир Таһири, Мөхетдин Корбанколый бәкләр бик күп көч сарыф иттеләр.* – Һади Максуди (Максудов Әхмәтһади Низаметдин улы, 1868–1941) – җәмәгать эшлеклесе, педагог, журналист, иҗекләп укырга өйрәтү («Мөгаллим әүвәл», 1892), морфология («Төрки сарыфы», 1910), орфография («Төрки имля кагыйдәләре», 1910), синтаксис («Төрки нәхүе», 1910) дәреслекләре авторы; Шакирҗан Таһиров (1858–1918) – педагог, каллиграф, аваз методына өйрәтү өчен әзерләнгән рәсемле беренче әлифбалардан булган «Бәдьә эт-тәгълим һәм мөкәммәл әлифба» (1893) авторы; Корбангалиев Мөхетдин Хафизетдин улы (1873–1941) – педагог, тел белгече, җәмәгать эшлеклесе; 1912 елда җәдит мәктәпләр өчен уку-укыту ярдәмлекләре комплекты (татарча һәм русча

әлифбалар, уку китаплары, табигать белеме, математика дәреслекләре) чыгара.

[3] *Доктор Исмәгыйль Хаккый бәк бу юнәлештә еллар дәвамында көч түкте.* – Исмәгыйль Хаккый Измирле (1869–1946) – күренекле төрек мөгаллиме, мәктәп реформасын җитәкләүчеләрнең берсе.

[4] *Русиядә Закир Рәмиев әфәнде кушылмый языла торган хәрефләр (хуруф-и мөнфасыйла ысулы) белән бер әлифба китабы нәшер итте.* – 1911 елны Оренбургта бертуган Мөхәмматшакир һәм Мөхәммәтзакир Рәмиевләр (соңгысы – шагыйрь Дәрдемәнд) «Хатты тәбагать, яхуд айры хәрефләр» дигән яңа матбага хәрефләре проектын тәкъдим итәләр.

[5] *Сугышның беренче өлешендә матбага остасы, казанлы Мөхәммәд Идрис язу машиналары өчен хуруф-и мөнфәридәләр әзерләгән иде.* – Полиграфист, каллиграф, художник-график Мөхәммәт Ибраһим улы Идрисов (1882 – бердәм (унификацияләнгән) шрифт әзерли. М.И.Идрисов җитәкчелегендә һәм аның сызымнары буенча әзерләнгән гарәп-төрки шрифтлары Урта Азия, Казакъстан, Кавказ типографияләренә җибәрелә. Ул «Образцы арабских шрифтов, литер Центрального издательства народов СССР» (Москва, 1924) дигән белешмәлек, «Шрифт нигезләре» (Мәскәү, 1926) һәм «Баш хәрефләр турында» (Мәскәү, 1926) исемле китапчыклар да бастыра.

[6] *...рус миссионерларыннан мәшһүр Ильминский... гарәп хәрефләренең төрек теленә туры килмәгәненә дәлил күрсәтеп, кыргыз-казакъларга рус әлифбасы нигезендә бер әлифба тәкъдим итә.* – Педагог-миссионер Николай Ильминский (1822–1891) православие чиркәвенең рус булмаган халыклар арасындагы миссионерлык эшчәнлеген камилләштерү системасын эшли. Аның бер пункты чиркәүдә дини йолаларны «инородецларның» туган телләренә тәрҗемә итеп башкару була, моның өчен аның тарафыннан татар теленең кириллица хәрефләрендәге беренче стандартлашкан әлифбасы әзерләнә.

[7] *Төркиядә боларның әйдәп баручысы «Танин» мөхәррире Хөсәен Җаһид бәк.* – Хөсәен Җаһид Ялчин (1874 –1957) – күренекле төрек теоретигы, язучы, журналист.

[8] *Шаһтәхтинский* – Мөхәммәт Шаһтәхтинский (1846–1931) – азәрбайҗан публицисты, мәгърифәтче, тел белгече, җәмәгать эшлеклесе, латин алфавитына күчүне яклый.

[9] *Сәгыйть Рәми – Сәгыйть* Рәмиев (1880–1926) – шагыйрь, журналист, публицист, 1910 еллар башында латин алфавитына күчүне яклый. Бу хактагы фикерләрен ул Әстерханда нәшер ителгән татар газетасы «Идел»нең 3 июнь һәм 5 июль саннарында басылган «Мөхәммәдшакир вә Мөхәммәдзакир Рәмиевләр тарафыннан иҗад вә тәрсим улынган аеры-хәрефләргә бер нәзар» һәм «Безгә тәкъдил вә ислахе хәреф кенә кирәкме? Әллә бөтенләй тәбдил үк кирәкме?» мәкаләләрендә аңлата.

[10] *Агамалыуглы исемендәге бу вакытка кадәр гыйлем һәм фән белән шөгыльләнмәгән бер әфәнде латинчы буларак чыгыш ясый башлады.* – Самед Ага Агамалыоглы (1867–1930) – азәрбайҗан һәм совет сәяси һәм дәүләт эшлеклесе, Азәрбайҗан ССР ҮК рәисе (1922–1929), Азәрбайҗанда һәм СССРның башка төрки республикаларында латинга күчү сәясәтен актив уздыручылардан.

[11] *Милләт мәсьәләсендә үзгәлеге өчен Төркиянең беренче бәйсез хөкем йорты тарафыннан үлемгә дучар ителгән Шәриф Манатов исемле берсе латин әлифбасы тарафдары булып чыкты һәм башкорт большевикларына латин әлифбасын кабул иттерде.* – Дәүләт һәм җәмәгать эшлеклесе, башкорт милли хәрәкәте лидерларыннан Шәриф Манатов та (1887–1936) латинга күчү тарафдары була.

[12] *Хәзер дә берничә атнадан соң Бакуда оештырылачак Тюркология конгрессында бу мәсьәләдә дә фикер алышу булачактыр.* – Бакуда 1926 елның 26 февраленнән 5 мартына кадәр узган I Тюркология съездында Г. Ибраһимов җитәкләгән Татарстан делегациясе төрки әлифбаларны латинга күчерүгә каршы чыга.

Толстойның татар әдәбиятына тәэсире

«Милли юл» журналының 1929 елгы 8 нче (15 апрель) санында («Әдәби язулар» рубрикасында) «Гаяз Исхакый» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 10 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 45–50.

[1] *Безнең большевик матбугаты да большевикның иң зур дошманы булган Толстойны... «Не могу молчать!» («Дәшми түзә алмыйм!») дип, дөньяны шаулатып, Русиядәге сәяси үлем җәзасына каршы бөтен дөнья балаларын күтәргән Толстойны олугладылар.* — Л.Н. Толстой 1908 елны «Русские ведомости» ның 9 май санында басылган (1908, № 107) Херсон губернасында 20 крестьянга үлем җәзасы бирү турындагы хәбәр тәэсирендә «Не могу молчать!» дигән мәкалә яза.

[2] *Журналның 8 нче номерындагы Толстойга багышланган мәкаләнең башына...* – Сүз Х. Вәлинең «Безнең юл» журналында (1928 ел, 8 нче сан) басылып чыккан «Толстойның татар әдәбиятына тәэсире» мәкаләсе турында бара.

[3] *...Сафа Баязидов үзенең «Нур» гәзитәсендә «Җуан Арыслан үлде» дип язып чыгарган иде.* – Г. Исхакый монда «Лев Толстой умер» дигән җөмләнең дөрес тәрҗемә ителмәвеннән көлә. Әлеге мисалны Г. Тукай «Русчадан дөрес тәрҗемәләр» язмасында телгә ала.

[4] *...«Сәлимә...»не язучы Гафил бине Габдулла берлә «Рәхмәте иляһия»не язучы Муса Бигиев арасында һичбер мөнәсәбәт юктыр.* – Х. Вәли мәкаләсендә «Сез алыгыз Гафил бине Габдулланың (ягъни Ризаэддин Фәхретдиннең. – *Төз.)* “Рәхмәте иляһия”сен» дип язган. Чынлыкта «Рәхмәте иляһия» (Тулы

исеме – «Рәхмәте илаһия борһаннары», 1911) исемле китапның авторы – Муса Бигиев.

[5] *...«Сәлимә...»не язучы мөхәррир һичбер вакыт рус әдәбияты берлә мәшгуль булган кеше түгел.* – Х. Вәли мәкаләсендә «Ул Толстойны татар әдәбиятына фәйләсуф Толстой булу ягыннан йоктырды... Толстойны башлап татар дөньясына танытырга тырышучы да Гафил бине Габдулла булды. Ул «Шура»да беренче мәртәбә аның тәрҗемәи хәлен язды... Гафил бине Габдулланың «Әсма, яки Гамәл вә җәза» дигән әсәрендә баштанаяк толстойчылык шәүләләнә... Гафил бине Габдулла әдәбият аркылы әхлакчылык, ләкин Толстой әхлакчылыгын таратуны идея итеп алган иде. Гафил бине Габдулланың әдәбият аркылы шәүләләнгән «бик гали мәгънәви вә рухани максады» толстойчылыктан гыйбарәт иде», кебек фикерләр әйтелгән.

[6] *Үземнең «Утыз елым» дигән хатирәмдә...* – бу хатирә дәфтәрләре сакланмаган булса кирәк.

[7] *«Тәгаллемдә сәгадәт...», «Кәләпүшче кыз», «Бай углы», «Өч хатын берлә тормыш» әсәрләрем рус әдәбиятлары берлә таныш булмаган дәверемдә язылган.* – «Тәгаллемдә сәгадәт, яки Гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер» хикәясе 1899 елда, «Кәләпүшче кыз» хикәясе 1900 елда, «Бай углы» повесте 1903 елда, «Өч хатын берлә тормыш» драмасы 1900 елда басылып чыга.

[8] *Беренчесенең Аурупа мәдәнияте берлә сугарылган татар рухында мин үземне үзем таныйм* – Тургеневларның бөек кенәз Василий II Темныйда хезмәттәге татар морзасы Арслан Түргән (Иван Тургенев дип чукындырылган) нәселеннән булуына аллюзия.

[9] *Без аларны әниләр, әбиләрнең «Дәррәтел-җәлис», «Нәсыйхәтес-салихин», «Тәнбиһел-гафилин»[8] кебек вәгазь китапларыннан, хатыннарга сөйләгән вәгазь-нәсыйхәтләреннән алдык.* – «Насыйхәтес-салихин» – XVI–XVII гасырлар ядкяре, кыска дини-дидактик һәм әхлакый характердагы хикәятләр җыентыгы. Төзүчесе билгесез; «Тәнбихел гафилин» – фәкыйһ Әбү Ләис Сәмәркандиның (983 ел) дидактик әсәре.

[10] *Иловайский* – Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920), тарихчы, публицист.

Тукайның вафатына егерме биш ел тулу мөнәсәбәте илә

«Яңа милли юл» журналының 1938 елгы 4 нче санында «Гаяз Исхакый» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. Т. 12: публицистика. – 2012. Б. 236–243.

Бөек остаз Исмәгыйль бәк

«Яңа милли юл» журналының 1933 елгы 4 нче (апрель) санында «Гаяз» имзасы белән басылган. (Җәяләр эчендә «Ил», номер 40, 1914 сәнә» диел-

гән.) Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 10 т.: Публицистика Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 416–419.

[1] *Вә шул фикерне таратыр өчен Әхмәд бай, Гани бай кебек фидаи байлар, Һади Максуди, Галимҗан әл-Баруди, Габдулла Буби кебек тырыш, уңган педагоглар, мөгаллимнәр җитеште.* – Монда сүз XX гасыр башының күренекле меценатлары, галимнәре, татар мәдәнияте эшлеклеләре: сәүдәгәр һәм меценат Гани (Габделгани) Хөсәенов (1839–1902); җәмәгать эшлеклесе, педагог, журналист Әхмәтһади Максуди (1868–1941); җәдитчелек идеологларының берсе, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен оештыручы һәм аның җитәкчесе Галимҗан Мөхәммәтҗан улы Галиев (1857–1921); Иж-Бубый мәдрәсәсенә нигез салучыларның берсе Габдулла Буби (Габдулла Габделгалләм улы Нигъмәтуллин, 1871–1922) турында бара.

Мәрхүм Йосыф Акчура бәк

«Яңа милли юл» журналының 1935 елгы 6 нчы санында «Гаяз Исхакый» имзасы белән басылган. Язылу вакыты һәм урыны итеп «Мукден, 31 март, 1935 ел» күрсәтелгән. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 11 т.: Публицистика Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 54–65.

[1] *…Йосыф бәк Акчураның вафаты…* – Йосыф Акчура 1935 елның 11 мартында Истанбул шәһәрендә кинәт вафат була.

[2] *Исмәгыйль бәк, Зыя Күк Алып, Әхмәд Хикмәт бәк, Йосыф Акчура...* – Исмәгыйль Гаспринский (1851–1914) – фикер иясе, педагог, журналист, 1883 елдан башлап чыгарылган «Тәрҗеман» газетасының нашире, оештыручысы һәм мөхәррире; Зыя Күк Алып – Зыя Гөкалып (1874–1924), күренекле төрек шагыйре, төрекчелек идеясен алга сөргән фикер иясе, публицист; Әхмәд Хикмәт бәк – Әхмәд Хикмәт (1870–1927), төрек язучысы һәм дипломаты, төрекчелек идеясе тарафдары.

[3] *Аның анасы… Юныслардан.* – Йосыф Акчураның анасы Бибикамәрбану (яки Бибифәһрибану) – Габдерәшид Юнысов кызы, танылган Казан сәүдәгәрләре, эшмәкәрләре, җәмәгать эшлеклеләре Юнысовлар нәселеннән. Юнысовлар XVIII–XIX гасырларда Казан шәһәрендә сәүдә һәм җитештерү тармаклары, төзелештә әһәмиятле урын алып торган.

[4] *Атасы ягыннан… Акчуралар, Дибердиләр берлә катнашып…* – Акчуриннар XV гасырдан мәгълүм. Нәсел башында Акчура Адаш торган. Дибердиевләр – Саратов губернасының (хәзерге Пенза өлкәсе) танылган сәнәгатьчеләре. Акчуриннарны бу нәсел белән дә туганлык җепләре бәйләгән.

[5] *анасы ягыннан… Апанайлар, Казаклар берлә…* – Апанаевлар (Казан сәүдәгәрләре һәм эшмәкәрләре, дин һәм җәмәгать эшлеклеләре) һәм Казаковлар (Казан сәүдәгәрләре һәм җәмәгать эшлеклеләре) XVII–XX гасыр

башларында шәһәрнең иҗтимагый тормышында шактый әһәмиятле урын биләгәннәр.

[6] *...анасын ... бер чиркәскә кияүгә бирәләр.* – Йосыфның әнисе Госман исемле Дагстан ягыннан килгән төрки кешегә кияүгә чыга. Шунлыктан Йосыфны яшь чагында «дагстанлы Йосыф» исеме белән дә йөртәләр.

[7] *Төркиянең камчылы, чыбыркылы, хуҗалы мәктәп тормышы, аның артыннан ятып, кунып укый торган хәрбия мәктәбе.* – Г. Исхакый Төркиядә солтан Габделхәмид II дәверендәге деспот мәктәпләрендә уку-укыту ысулына (кырыс, тупас тәртипләргә) игътибарны юнәлтә. Йосыф 1883 елда шундый мәктәптә укый башласа да, 1887 елда Коҗа Мостафа пашаның урта хәрби мәктәбенә күчә.

[8] *Ул үзенең мәктәп, төрмә, сөрген аркадашларыннан Фәрид бәк берлә, үзләренең яшендә бик күп кызлы мир алаеның ярдәме берлә француз пароходына утырып, качып, Франсәгә китә.* – Әхмәд Фәрид (1877–1971), госманлы сәясәтче, Ататөрек вакытында дипломат. Урта мәктәптә укыган елларыннан ук Йосыф Акчура белән дуслар. Парижда Сәяси белемнәр мәктәбендә дә бергә укыйлар. 1912 елда Милли конституция партиясе оештыра. 1913 елда, Мәхмүд Шәүкәт паша үтерелгәннән соң, Әхмәд Фәрид бәй Синон шәһәренә сөрелә. Дамад Фәрид паша хөкүмәтендә иҗтимагый җәмәгатьчелек эшләре белән шөгыльләнә һәм финанс министры вазифасын башкара. 1919 елда Ататөрек Милли төрек партиясен оештыра. Ататөрек идарә иткән елларда күп кенә илләрдә илче булып эшли.

[9] *Сәяси-политик мәктәбенә керә.* – Й. Акчура 1900–1903 елларда Парижның Сәяси белемнәр мәктәбендә укый һәм «Госманлы дәүләтенең учреждениеләре (оешмалары) тарихы буенча тикшеренү» дигән темага диплом яклый.

[10] *Гәнч төрекләрнең башы Әхмәд Риза бәкнең «Мөшавәрәт» гәзитәсенә язулар языша.* – Әхмәд Риза бәй (1859–1930) – төрек сәяси эшлеклесе һәм журналисты. Солтан Габделхәмид дәверендә сөргенгә җибәрелә, аннан Парижга кача. Парижда яшәгән елларында төрекчә-французча «Мөшавәрәт» газетасын чыгара. 1908 елда властька килгән «Яшь төрек»ләрнең «Иттихад вә тәрәккый» фиркасе сәяси эшчәнлегендә актив катнаша. Нигездә, Парижда яши.

[11] *«Казан мөхбире»ндә мәсьүл кятиб була.* – 1905 елның 29 октябрендә басыла башлаган «Казан мөхбире» газетасының оештыручысы С. Алкин булса, газетаның баш мөхәррире вазифасын, нигездә, Й. Акчура башкара. Газета 1911 елның 23 мартында ябыла.

[12] *«Мөселман иттифакы»н ясаучылардан берсе була.* – «Иттифак әлмөслимин» – Россия мөселманнарының 1906 елда Беренче Бөтенроссия мөселманнары съезды карары белән оештырылган либераль-демократик партиясе.

[13] *«Мөселман иттифакы» русларның кадет партияләре берлә...* – «Мөселман иттифакы»ның программасы руслар белән мөселманнар арасында мәдәният һәм диннәрнең тигез хокуклылыгын тәэмин итү, конститу-

цион хөкүмәт төзү һәм мәгариф өлкәсендә автономиягә ирешү кебек принципларны үз эченә ала. Гомумән, бу рус буржуазиясенең таләпләренә якын торган принциплар төрек-татар буржуазиясе партиясе буларак формалашкан «Мөселман иттифакы»н, шул исәптән аларның бер вәкиле Й. Акчураны үзенә җәлеп иткән.

[14] *Әхмәд Риза бәк – милләтнең иң хөрмәтле бер кешесе, Мәҗлесе мәбгусанның рәисе.* – Сәясәтче, педагог, Госманлы империясендәге Икенче Конституция дәверендә Яшь төрекләр хәрәкәтенең күренекле вәкиле Әхмәт Риза 1908 елда Госманлы империясе парламенты – Депутатлар палатасының беренче рәисе була.

[15] *...«Иттихады тәрәккый»ның программы тарчылык итә.* – XIX гасыр ахырында Йосыф Акчура, «Иттихад вә тәрәккый» фиркасе башында торучылар – «Яшь төрекләр» белән якыннан аралашып яшәсә дә, алар инанган кайбер идеологик принципларны кабул итми. Төп каршылык Й. Акчураның гомумтөрекчелек идеясен алга сөрүенә бәйле. Икенче каршылык «Иттихад вә тәрәккый» фиркасе милли сәясәтенең Й. Акчураны канәгатьләндермәве белән бәйле.

[16] *«Әхрар» фиркасе* – «Яшь төрекләр» сәяси фиркасенә оппозиция буларак, 1908 елда Истанбулда төзелә. Соңрак аның әгъзалары «Ихтилаф һәм хөррият» фиркасенә кушылып китә.

[17] *...«Төрек дәрнәге» исемендә бер оешма корып карый...* – Йосыф Акчура 1908 елның декабрендә Истанбулга килү белән үзенең элекке дуслары – Вәләд Чәләби, Насыйб Гасыймнар катнашында «Төрек дәрнәге» («Төрек җәмгыяте») корып җибәрә. Җәмгыятьнең максаты төрекләрнең тарихын, әдәбиятын, телен һәм җәмгыять төзелешен өйрәнү һәм тикшеренүне җәмәгатьчелеккә күрсәтеп барудан гыйбарәт. «Төрек җәмгыяте» үзенең исеме астында бер журнал да бастырып ала. Җәмгыять моннан тыш тюркология өлкәсендә кайбер классикларны нәшер итүне максат итеп куйган «Төрек җәмгыяте» артыннан 1911 елда «Төрек йорты» журналы һәм «Төрек учагы» җәмгыяте дөньяга килә. Әмма бу оешмалар бер миссияне башкаралар: мәдәни һәм иҗтимагый эшчәнлек алып баралар.

[18] *Мәхмүд бай Хөсәен* – Мәхмүд Хөсәенов (1839–1910), Оренбург сәүдәгәре һәм җәмәгать эшлеклесе. «Хөсәения» мәдрәсәсен ачуда һәм матди ярдәм күрсәтүдә актив катнаша, Казанда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе бинасын төзүдә акчалата булыша.

[19] *«Төрек йорды» мәҗмугасы* – «Төрек юрду» («Төрек йорты») фәннипопуляр журнал («Төрек юрду» журналы һәм «Төрек очагы» ширкәтләре органы), 1911–1931 елларда Истанбулда төрек телендә 233 саны нәшер ителә. Нашире һәм мөхәррирләреннән берсе – Йосыф Акчура. Журналда И. Гаспралы, Ф. Кәрими, Җ. Вәлиди һ.б. язышa. «Төрек йорты» белән 1911–1917 елларда Й. Акчура идарә итә. Й. Акчура 1918 елның сентябрендә Россиядә әсирлеккә төшкән төрекләрнең проблемаларын чишү максаты

белән Төркиядән китү сәбәпле, журналга Җәлал Сахир мөхәррирлек иткән, һәм ул «Төрек учагы» Үзәк Комитеты кул астына күчкән. «Төрек йорты» 1918 елдан, акча җитмәүдән, вакытлыча туктатыла.

[20] *«Төрек йорды» 1910 елның ноябрендә чыга башлаган булырга кирәк.* – «Төрек йорты» айлык журналының беренче саны 1911 елның 30 ноябрендә дөнья күрә.

[21] *«Төрек учаклары»* – «Төрек учагы» 1912 елда оештырыла. Бу эштә Й. Акчура да бик теләп катнаша, 1914 елда оешманың җитәкчелегенә икенче срокка сайлана. 1931 елда «Төрек учагы»ның эшчәнлеге туктатыла һәм ул «Халыклар йорты» итеп үзгәртелә.

[22] *...ул тарих әнҗеманында әгъза вә рәис булды.* – Йосыф Акчура 1925 елдан соңгы гомерен укыту эшенә һәм тарихи тикшеренүләргә багышлый, Милләт Мәҗлесендә депутат була һәм «Төрек учагы»нда эшләвен дәвам итә, милли тарих концепциясен барлыкка китерүдә мөһим роль уйный. 1931 елда ул «Төрек тарихын тикшерү» җәмгыятен (соңыннан бу оешма «Төрек тарих курумы» дип үзгәртелә) төзүдә катнаша, 1932 елдан аның рәисе итеп раслана. Төрек тарихының төп юнәлешләрен билгеләүдә актив эшли һәм шул ук елда Әнкарада үткәрелгән беренче Төрек тарихы конгрессының рәисе була.

[23] *Ул «Тел саклау»да әгъза булды...* – Йосыф Акчура турындагы истәлек һәм аның үлеме уңае белән «Яңа милли юл» журналында басылган язмаларда, Г. Исхакый язганча, «Тел саклау» җәмгыятендә әгъза булуы хакында мәгълүмат күзгә ташланмады. Шулай да Й. Акчураны күмүдә «Тел саклау» җәмгыятенең икенче рәисе Хөсәен Җәлил бәк катнаша.

Шиһабетдин әл-Мәрҗани хәзрәтләре

«Милли байрак» газетасының 1936 елгы 17 гыйнвар санында «Гаяз Исхакый» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 11 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 102 – 108.

[1] *...тууына 100 ел тулу мөнәсәбәте белән ... җиде йөз битлек зур китап нәшер ителгән иде.* – Ш. Мәрҗанинең тууына 100 ел тулу уңае белән төзелгән 639 битле «Мәрҗани» исемле китап 1915 елда Казанда «Мәгариф» нәшриятында дөнья күрә.

[2]*...Бохараның иң тәгассыб дәверендә анда тәхсил итә.* – Ш. Мәрҗани Бохарага, гыйлем эстәү өчен, 1838 елның 17 маенда китә. XX гасыр иҗтимагый хәрәкәтендә тирән үзгәрешләр барганда, Бохара мәдрәсәсендә алган белемнәр генә Ш. Мәрҗанине канәгатьләндерми.

[3] *Солтан Габделмәҗид* – Габделмәҗид (1823–1861), 1839–1861 елларда Госманлы Төркия солтаны. Ул идарә иткәндә, сәяси һәм икътисади кризис кичергән Төркиядә берникадәр реформалар үткәрелә.

[4] *Шаһ Рух Олугбәк* – Мөхәммәд Олугбәк (1394–1449), үзбәк астрономы һәм математик, Аксак Тимер оныгы, 1409 елда Сәмәрканд идарәчесе; атасы

Шаһ Рух үлгәннән соң (1447), Тимериләр династиясе башлыгы. Ул дәүләт җитәкчесе булганда, шул заманның атаклы галимнәре Сәмәркандка туплана.

[5] Ибраһим бай Юнысов – Ибраһим Юнысов (1806–1886), Казан сәүдәгәре, эшмәкәр һәм җәмәгать эшлеклесе, 1844–1845, 1854 елларда Татар ратушасы башлыгы, 1871–1886 елларда Казан шәһәре думасы әгъзасы.

[6] *«Шиһаб хәзрәт мәдрәсәсе» дигән мәдрәсәне салып...* – «Мәрҗания» мәдрәсәсенә Казанда 1870 елда нигез салына. Нигез салучысы, җитәкчесе һәм мөдәррисе – Ш. Мәрҗани.

[7] *...«Тарих җәмгыяте» әгъзалары мөстәшрикълар белән танышу...* – Сүз 1877 елда Казан университеты каршысында оештырылган «Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте» хакында бара. Аның максаты – Идел-Урал төбәге һәм Себер белән Урта Азия халыкларының тарихын һәм археологиясен, этнографиясен өйрәнү. 1878 елда – 64, 1886 елда 130 дан артык галим анда әгъза булып тора. Алар арасында татар галимнәре дә (Ш. Мәрҗани, Г. Әхмәрев, С. Аитов, Һ. Атласи, Ә. Зәитов һ.б.) бар.

[8] *Радлов* – Василий Радлов (Фридрих Вильгельм, 1837–1918), шәркыятьче галим, төрки телләр белгече, этнограф, тәрҗемәче, Петербург Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, 1872 елдан Казан уку-укыту округының татар-башкорт, казакъ мәктәпләре инспекторы.

[9] *Шакирҗан Таһири, Шиһабетдин Газиз (календарьчы), Фәсыйх Мөхетдин, Мәхмүдов...* Шакирҗан Таһиров – педагог, каллиграф, аваз методы белән укыту өчен татарча тәүге рәсемле әлифбаларның берсе «Бәдьэ эт-тәгълим һәм мөкәммәл әлифба» (1893) авторы; Шиһабетдин Газиз – Шиһабетдин Габделгазиз улы Рәхмәтуллин (XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы) – татар мәгърифәтчесе, тәрҗемәче, нашир, календарьлар төзүче, 1890–1900 елларда өстәл календарьлары бастыра, Шәрыкның классик үрнәкләре саналган «Әбүгалисина», «Кылаф илә Турандык», «Сәйфелмөлек китабы» һ.б.ны тәрҗемә итә; Мөхәммәтгали Мәхмүдов (1824–1891) – татар тел галиме, педагог, каллиграф-хаттат, тәрҗемәче, миниатюр китаплар авторы.

[10] *...«Вафийәт әл-әсляф» исемендә гарәпчә алты җилдлек «Мөстафадел-әхбар фи әхвале Казан вә Болгар» исемендә төрекчә тарих китаплары...* – «Вафийәт әл-әсляф вә тәкиәт әл-әхляф» 1838–1889 елларда Ш. Мәрҗани тарафыннан төзелгән, VII–XIX гасырларда яшәгән мөселман, шул исәптән татар зыялылары, иҗатчылары тормышы һәм эшчәнлеге турындагы бай мәгълүматны үз эченә алган библиографик хезмәт. «Мөстафадел-әхбар фи әхвале Казан вә Болгар» – Ш. Мәрҗанинең татар халкы тарихын беренчеләрдән булып гыйльми өйрәнүгә багышланган китабы.

[11] *Үзеннән соң килә торган Галимҗан хәзрәт Баруди, Риза хәзрәт Фәхретдин, Бубилар кебек олуг галимнәребезгә шул юлда хезмәт итәргә мәйданны ачты.* – Галимҗан Баруди (1857–1921) – дин һәм җәмәгать эшлеклесе, җәдитчелек хәрәкәте идеологы, 1881 елдан Казанда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен

оештыручы, аның җитәкчесе һәм мөдәррисе; Ризаэтдин Фәхретдин (Фәхретдинов) (1859–1936) – мәгърифәтче галим, тарихчы, дин белгече һәм җәмәгать эшлеклесе. 1922 елдан Эчке Россия һәм Себер мөселманнары Үзәк Диния нәзарәте мөфтие.

Мөфти Ризаэтдин хәзрәт

«Яңа милли юл» журналының 1936 елгы 7–8 нче саннарында «Гаяз Исхакый» имзасы белән басылган. Текст Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләр тупланмасыннан алынды: *Исхакый Г.* Әсәрләр: 15 томда. 11 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 192–197.

[1] *Курсавилар, Мәрҗаниләр, Габделкаюм Насыйрилар берлә...* – Курсави – Габденнасыйр Ибраһим улы Курсави (1776–1812), дин галиме һәм мәгърифәтче; Мәрҗани – Шиһабетдин Мәрҗани (1818–1889) – философ, дин галиме, тарихчы һәм шәркыятьче; Габделкаюм Насыйри – Каюм (Габделкаюм) Габденнасыйр улы (1825–1902), мәгърифәтче галим, әдип һәм педагог.

[2] *Чәләби Җиһан* – Н. Чәләби Җиһан (1885–1918), язучы, шагыйрь, мөфти. Кырым халык җөмһүриятендә хөкүмәт җитәкчесе. 1917 елгы Февраль инкыйлабыннан соң мөфти итеп сайлана.

Гаяз Исхакый
Гаяз Исхаки

Г. Исхакый 1902–1903 елларда мөгаллимлек иткән «Хөсәения» мәдрәсәсе. Оренбург, XX йөз башы

Медресе «Хусаиния», где в 1902–1903 гг. преподавал Г. Исхакый. Оренбург, начало XX века

Г. Исхакый (сулдан икенче) «Хөсәения» мәдрәсәсендә эшләгән вакытында. Оренбург, 1902–1903 еллар. *Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан*

Г. Исхаки (второй слева) в период работы в медресе «Хусаиния». Оренбург, 1902–1903 гг. *Из личного архива Л.Р. Гайнановой*

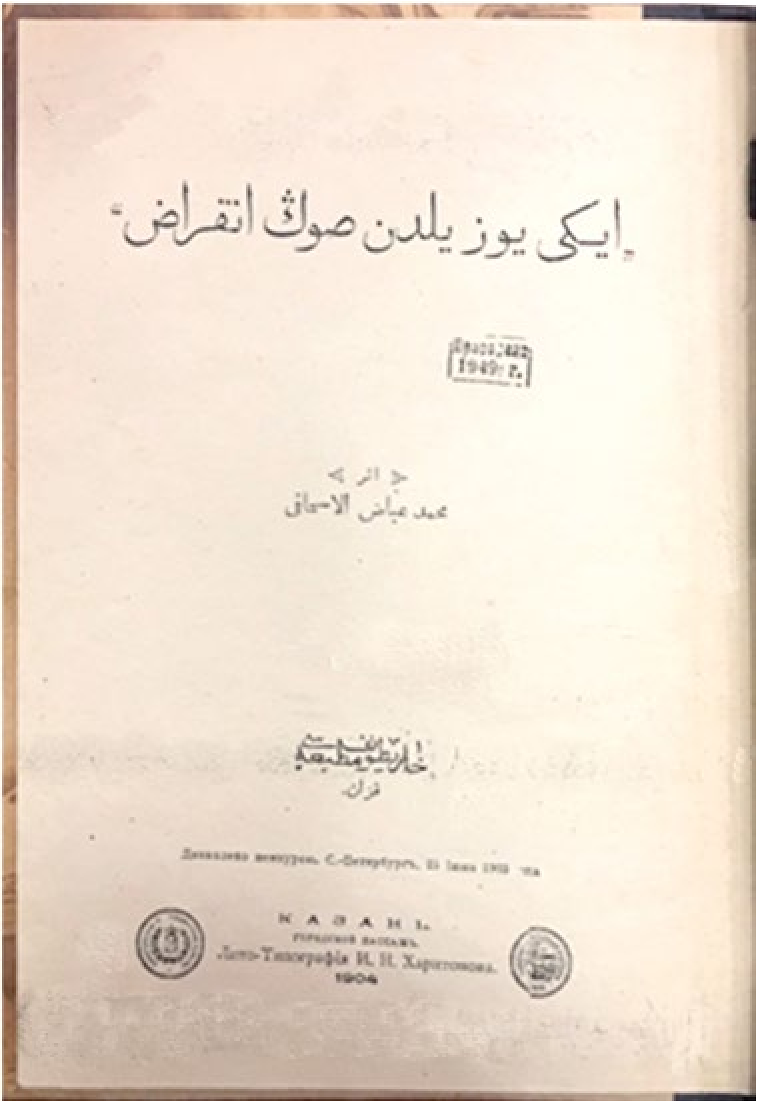
ایکی یوز یلدن صوڭ انقراض

اثر

محمد عیاض الاسحاقی

КАЗАНЬ.

Лито-Типографія И. Н. Харитонова.

1904

Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» китабының титул бите

Титульный лист книги Г. Исхаки «Ике йөз елдан соң инкыйраз» («Исчезновение через 200 лет»)

Г. Исхакый Архангел губернасында сөргендә. *Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан*

Г. Исхаки в ссылке в Архангельской губернии. *Из личного архива Л.Р. Гайнановой*

Г. Исхакый Казан төрмәсендә. 1907. *Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан*

Г. Исхаки в Казанской тюрьме. 1907. *Из личного архива Л.Р. Гайнановой*

Г. Исхакыйның «Зиндан» повестеның титул бите
Титульный лист повести Г. Исхаки «Зиндан» («Тюрьма»)

Г. Исхакый һәм татар нашире Әхмәтгәрәй Хәсәни (1883–1934).
Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан

Г. Исхаки и татарский издатель Ахметгарай Хасани (1883–1934*)*.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

ХХ йөз башында мәдрәсә шәкертләренә бирелә торган шәһадәтнамә кәгазе.
Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан

Аттестат, выдававшийся в начале ХХ века шакирдам татарских медресе.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

Г. Исхакый татар яшьләре арасында. Мәскәү, 1913.
Н.И. Таировның шәхси архивыннан

Г. Исхаки в кругу татарской молодежи. Москва, 1913.
Из личного архива Н.И. Таирова

Беренче Бөтенроссия мөселман корылтаенда катнашучылар. Мәскәү, 1917

Участники Первого Всероссийского съезда мусульман. Москва, 1917

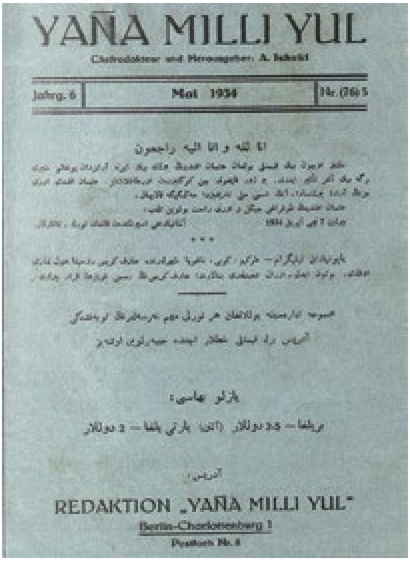
YAÑA MILLI YUL

Chefredakteur und Herausgeber: A. Ishaki

Jahrg. 6	Mai 1934	Nr. (76) 5

انا لله و انا اليه راجعون

REDAKTION „YAÑA MILLI YUL"

Berlin-Charlottenburg 1

Төрле елларда Г. Исхакый оештырган газеталар:
«Сүз», «Таң йолдызы», «Ил», «Яңа милли юл»

Газеты, в разные годы организованные Г. Исхаки:
«Сүз» («Слово»), «Таң йолдызы» («Утренняя звезда»),
«Иль» («Отчизна»), «Яңа милли юл» («Новый путь нации»)

Г. Исхакый Токиода яшәүче татар мөһаҗирләре арасында. 1919.
Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан

Г. Исхаки среди татар-эмигрантов Токио. 1919.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

Сулдан уңга: Г. Исхакый, Садри Максуди, Фуад Туктаров. Париж. 1920.
Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан

Слева направо: Г. Исхаки, Садри Максуди, Фуад Туктаров. Париж, 1920.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

Париж солых конференциясенең оештыру комитеты әгъзалары.
Беренче рәттә уңнан дүртенче – Г. Исхакый, аның уң ягында – С. Максуди.
Париж, 1919. *Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан*

Делегаты-члены оргкомитета Парижской мирной конференции. Четвертый справа в первом ряду – Г. Исхаки, по правую руку от него – С. Максуди. Париж, 1919.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

Г. Исхакый Дрездәндә татар студентлары белән. 1923 ел, март.
Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан

Г. Исхаки в Дрездене среди татарских студентов. 1923 г., март.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

Г. Исхакый Берлинда. Якынча 1924–1930 еллар.
Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан

Г. Исхаки в Берлине. Приблизительно 1924–1930-е гг.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

Г. Исхакый кызы Сәгадәт белән. Берлин, 1931.
Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан

Г. Исхаки с дочерью Сагадат. Берлин, 1931.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

Г. Исхакый һәм нашир, язучы, журналист Йосыф Акчура. Истанбул, 1931.
Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан

Г. Исхаки и татарский писатель, издатель, журналист Юсуф Акчура. Стамбул, 1931.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

Г. Исхакый Төркиядә.
Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан

Г. Исхаки в Турции.
Из личного архива Л.Р. Гайнановой

Кытайның Харбин шәһәрендә «Җан Баевич» спектакле премьерасыннан соң. 1934. *Фото Н. Дәүләтнең «Ерак Көнчыгыштагы татар-башкортларга ни булды» (Казан, 2005) китабыннан алынды*

После премьеры спектакля по пьесе Г. Исхаки «Джан Баевич» в Харбине. 1934. *Фото из книги Н. Давлета «Ерак Көнчыгыштагы татар-башкортларга ни булды» («Что случилось с татаро-башкирскими эмигрантами Дальнего Востока»; Казань, 2005)*

Г. Исхакый һәм күренекле япон тюркологы Кочи Окубо. Токио, 1934. *Фото Н. Дәүләтнең «Ерак Көнчыгыштагы татар-башкортларга ни булды» (Казан, 2005) китабыннан алынды*

Г. Исхаки и известный японский тюрколог Кочи Окубо. Токио, 1934. *Фото из книги Н. Давлета «Ерак Көнчыгыштагы татар-башкортларга ни булды» («Что случилось с татаро-башкирскими эмигрантами Дальнего Востока»; Казань, 2005)*

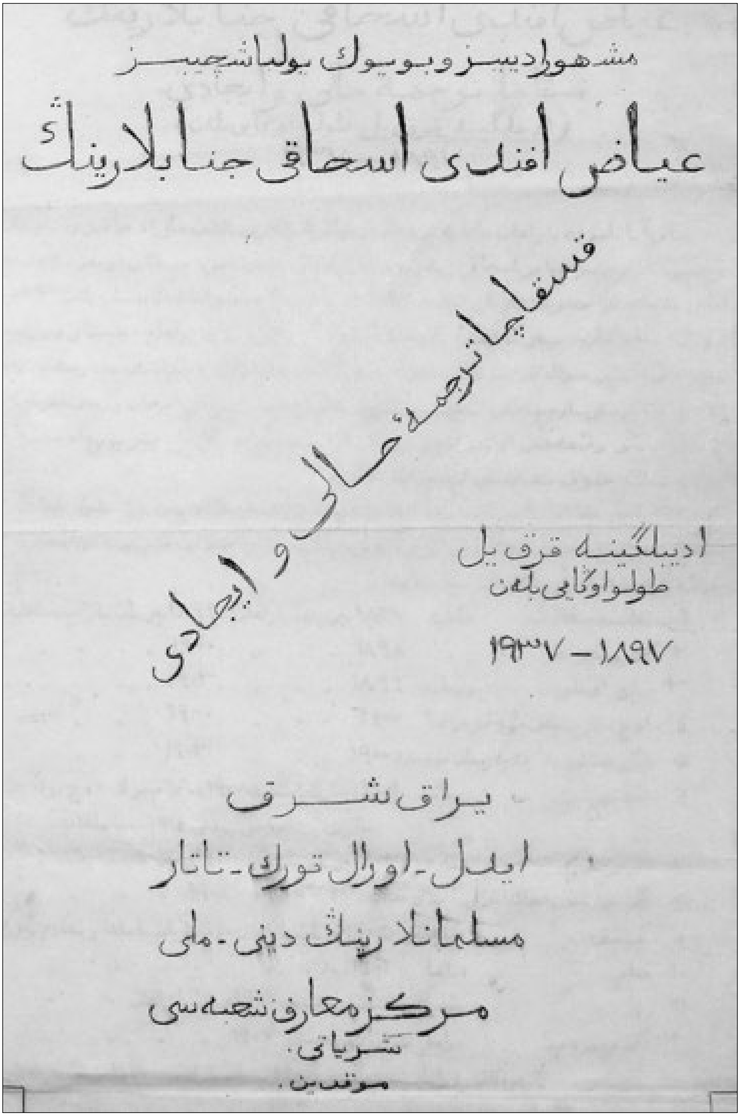
مشهور ادیبمز و بویوك بولباشچیمز

عیاض افندی اسحاقی جنابلرینك

قسقاچه ترجمهٔ حالی و ایجادی

ادیبلگینه قرق یل

طولواوگانی بلن

١٩٣٧ - ١٨٩٧

یراق شرق

ایدل - اورال تورك - تاتار

مسلمانلرینك دینی - ملی

مرکز معارف شعبه سی

نشریاتی.

موقدین.

Г. Исхакыйның иҗат эшчәнлегенең 40 еллыгына багышлап чыгарылган «Кыскача тәрҗемәи хәле вә иҗаты». Мукден, 1937

Краткий очерк жизни и творчества Г. Исхаки, изданный к 40-летию его творчесской деятельности. Мукден, 1937

Финляндиянең Тампере шәһәрендә Г. Исхакыйның иҗат эшчәнлегенең 40 еллыгын бәйрәм итү тантанасы. 1937. *Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан*

Торжественное собрание, посвященное 40-летию творческой деятельности Г. Исхаки в г. Тампере (Финляндия). 1937. *Из личного архива Л.Р. Гайнановой*

Варшавада Г. Исхакыйның иҗат эшчәнлегенең 40 еллыгын бәйрәм итү тантанасы. 1937. *Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан*

Торжественное собрание, посвященное 40-летию творческой деятельности Г. Исхаки в г. Варшава (Польша). 1937. *Из личного архива Л.Р. Гайнановой*

Г. Исхакый Варшавада. 1936

Г. Исхаки в Варшаве. 1936

Г. Исхакый «Милли мәҗлес»нең 20 еллыгына багышланган бәйрәмдә. Варшава, 1938. *Л.Р. Гайнанованың шәхси архивыннан*

Г. Исхаки на праздновании 20-летия создания «Милли меджлиса» («Национальное собрание»). Варшава, 1938. *Из личного архива Л.Р. Гайнановой*

Г. Исхакый Истанбулда. 1948
Г. Исхаки в Стамбуле. 1948

Г. Исхакый Истанбулда. 1949
Г. Исхаки в Стамбуле. 1949

Г. Исхакыйның соңгы туган көне мәҗлесеннән фотолар. 1954 ел, 23 февраль
Фотографии с последнего дня рождения Г. Исхаки. 1954 г., 23 февраля

ОБЪЕДИНЯЙТЕСЬ,
ТРУДИТЕСЬ,
БОРИТЕСЬ!

Имя Гаяза Исхаки (1878–1954) занимает особое место в политической истории татарского народа и его культуре. Исхаки – общественный и литературный деятель, мыслитель, который в первой половине XX века во многом определял становление и развитие идеи сохранения и прогресса татарской нации. В первом номере газеты «Таң йолдызы» («Утренняя звезда», 18 мая 1906 год), обращаясь к своим соотечественникам, он пишет: «Соединяйтесь и трудитесь сообща, ибо только в борьбе обретете вы свои права»*. В том же году на состоявшемся во время Макарьевской ярмарки III съезде партии «Иттифак альмуслимин» Г. Исхаки оформляет их как лозунг: «Лишь в борьбе ты обретешь свои права!». Для Г. Исхаки эти слова определяли цель всей его жизни, посвященной борьбе за будущее своей нации. Он свято верил в возможность соединения разбросанных волею судьбы по разным уголкам мира татар в едином потоке, движущемся в направлении прогресса, искал пути воплощения этой идеи, был ее глашатаем. Эту идею он проповедовал и как оратор, выступая на различных съездах, собраниях, встречах, и как публицист, в своих многочисленных публикациях в газетах и журналах, большинство из которых издавалось им самим, и как педагог, высоко ценивший роль учителей в деле национального

---

* Исхакый Г. Казан, 18 нче май (Казань, 18 мая) // Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 6: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть (1902–1914). Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 343. Далее ссылки на это издание даются в тексте (в скобках, с указанием тома и цитируемых страниц).

воспитания. Но в первую очередь – как писатель, для которого художественная литература была неотделима от идеи служения народу. Трудно переоценить его роль в обновлении татарской литературы в начале XX века.

Именно литературная деятельность делает его имя известным среди татар в начале прошлого столетия. После выхода в свет ранних произведения Г. Исхаки – рассказа «Счастье – в знании» (1899), повестей «Тюбетейщица» (1900), «Байский сынок» (1903), пьесы «Жизнь с тремя женами» (1900) – о нем заговорили в татарской критике. Еще большого внимания татарских писателей и деятелей культуры была удостоена его повесть «Исчезновение через двести лет», которая принесла ему репутацию первого татарского прозаика. Высокая оценка Г. Исхаки как писателя, которому «было суждено встать во главе родившейся на национальной почве новой татарской литературы» (VIII, 183), не утратила актуальности и в наши дни.

На волне демократических преобразований 1905 года Г. Исхаки оказывается в авангарде национально-политического движения у татар, возглавляет движение за обновление татарской нации и получает признание как политический лидер (VIII, 130). В этом, несомненно, велика роль его публицистики.

Вынужденный в 1919 году покинуть Россию, Г. Исхаки до самой своей смерти в 1954 году оставался одним из самых авторитетных деятелей татарской эмиграции, политическая и культурная деятельность которого во благо татарской нации не прекращалась и в годы исторических коллизий. Везде, где бы он ни жил (Харбине, Франции, Германии, Польше, Турции), Г. Исхаки работал для объединения живущих за рубежом татар: создавал национальные организации, занимался выпуском газет, делал публичные выступления, лелея надежду будущей свободы нации.

Его публицистические статьи объединяют две большие темы: национально-культурная идентичность и самосознание татар; государственность и ее основы. В предлагаемом вашему вниманию сборнике представлены его публикации 1905–1936 годов, относящиеся к первой теме. Эти разновременные

статьи, имеющие отношение к различным аспектам татарской национальной культуры, помогут сформировать представление о взглядах Г. Исхаки на тюрко-татарскую культуру и ее развитие.

Проблемы национального самосознания

Кто он, возвысивший эту нацию?
Г. Тукай

Еще до появления газет и журналов на татарском языке Г. Исхаки в своей повести «Исчезновение через двести лет» предостерегает о национальном апокалипсисе и перечисляет болезни татарского общества: консервативное татарское духовенство; малое количество школ и медресе и неудовлетворительное качество образования в них; слабость интеллигенции, вынужденной тратить свои силы на удовлетворение своих материальных потребностей; противодействие желанию молодежи учиться в русских школах; отсутствие целеполагания в практической деятельности (недоведение начатого до конца). Исправить эту ситуацию, по мнению Исхаки, возможно на путях приобщения к достижениям прогрессивных наций, посредством усилий, направленных на развитие культуры и образования, роста экономики.

Эти идеи красной нитью проходят через всю его публицистику: смысловым центром большинства его статей становится сохранение нации, рост национального самосознания. Например, в прочитанном в 1911 году Турции докладе о татарской литературе он пишет о своем понимании стоящей перед литературой задачи как сохранении национальной самобытности и одновременном приобщении к европейской культуре (VI: 196).

Эта же идея присутствует и в статье «Раньше и сейчас» (1913). В ней Г. Исхаки, сопоставляет прошлое татарского народа и его современность. Исторический экскурс включает в себя опоэтизированную картину тюркского средневековья, когда всего было в изобилии и тюрки жили вольготной жизнью, пользуясь щедростью природы и живя в достатке. В дальнейшем эта идиллическая картина сменяется другой, относящейся к недав-

нему прошлому татар. Автор пишет о старых татарских медресе, в которых невежественные муллы в душных помещениях обучали полуголодных шакирдов, об упадке торговли, когда крепко державшие в своих руках всю торговлю с Туркестаном, Китаем, Россией купцы из Казани, Оренбурга, Каргалинской слободы, Сибири превратились в мелких торговцев, об отдалившихся от народа татарских мурзах, об обедневших татарских крестьянах. Этой безрадостной картине Г. Исхаки противопоставляет современность: новые благоустроенные татарские медресе, крепкие крестьянские хозяйства, татарские предприниматели новой формации, материально поддерживающие многочисленные татарские общества в разных российских городах. Особого внимания автора удостаивается современная литература и театр. *«Наши писатели, поэты, редакторы,* – пишет Г. Исхаки, – *получили признание во всем тюркском мире, привлекли внимание русской, французской, немецкой литературной общественности. Они, с какой бы позиции мы на них не смотрели, с творчеством каких бы великих писателей не сравнивали, создали возвеличивающие национальную гордость, неумирающие литературные образцы. Они дали мощь всему нашему движению, всем нашим делам, осыпали цветами надежды нашу грубую жизнь»* (VI, 217).

В статье Г. Исхаки обращают на себя внимание рассуждения о национальной идентичности татар. Будучи сторонником европеизации татарской культуры, публицист одновременно выступает против ее растворения в европейской культуре. *«Однако есть ли у тюрок, в особенности у поволжских татар силы, чтобы противостоять сегодняшнему европейскому культурному влиянию, которое дошло до самых наших корней? Противостоять европейской литературе, театру, философии, музыке, науке, искусству? Равно как ее безнравственности, продажности, которые ежедневно подтачивают нашу нравственную силу? Противостоять ее технике, торговле, экономике, политике, которые стремительно, словно Даджал, пожирают нас?»,* – задается вопросом писатель (VI, 212). Отвечая на него, он пишет, что верит в мудрость татар, которые в этом стремительно движущем-

ся с Запада потоке смогут отличить «жемчуг от камня, алмаз от стекла, молоко от воды, лекарство от яда» (VI, 212).

Ставя вопрос о сохранении идентичности татар, Г. Исхаки поднимает проблему национального воспитания. В статьях «Задачи, стоящие перед нашими учителями и учительницами» (1913), «Единство в воспитании» (1914) публицист подчеркивает роль учителей и школы в решении наиважнейшей культурной задачи – воспитании детей в национальном духе. Г. Исхаки пишет о том, что в старых татарских медресе ребенок воспитывался исключительно как мусульманин, в детях не закладывались основы национального чувства. Задачу современной школы писатель-публицист видит как раз в том, чтобы через язык и литературу заложить в ребенке основы национальной идентичности. *«Школа, – пишет Г. Исхаки, – в течение трех-четырех лет должна сформировать в ребенке чувство сопричастности к татарской нации. Его дух, язык, понятия, чувства должны быть татарскими»* (VII, 233).

В «Единстве в воспитании» Г. Исхаки говорит о необходимости объединить усилия для формирования общих подходов к воспитанию и образованию детей в разных регионах России, где живут тюрко-татары. *«Хотя в наших школах используется общая азбука, общие подходы к совершению намаза, сунне, религиозным предписаниям, они существенно разнятся в подходах к духовному воспитанию. В одних из них большое внимание уделяется творчеству наших национальных поэтов и писателей; в других – читают нараспев стихи арабских и персидских писателей, ничего не говоря ни о Тукае, ни о национальной литературе»,* – пишет Г. Исхаки (VI, 254–255). Исходя из идеи национального единства тюркских народов («разные народы, но одна нация»), автор статьи считает, что единство в обучении и воспитании детей является одной из основ ее воплощения в жизнь.

Консолидация татарской нации – одна из основных идей в публицистике Г. Исхаки. В статье «Наши мурзы» (1914) он поднимает проблему взаимоотношений между народом и татарскими

интеллигентами, окончившими русские учебные заведения и более ориентированными на ценности русской культуры, нежели татарской. По мнению Г. Исхаки, такая ценностная ориентация оказалось вредной для татар: обладая знаниями, мурзы могли бы стать подлинными национальными лидерами, но так и не стали ими: «*Воспитание мурз, их идеалы были ориентированы в сторону "Онегина". Их духовное воспитание было связано с русской литературой, русской музыкой»* (VI, 310). Возникающий в конце статьи символический образ моста, связывающего народ и мурз, свидетельствует о надежде писателя на их объединение. *«Не подлежит сомнению, – пишет Г. Исхаки, – что в культурном развитии нашего народа, в росте его сознания, в развитии литературы, музыки, театра, наш образованный класс, наши мурзы должны были идти впереди»* (VI, 310).

Образность – одна из особенностей публицистики Г. Исхаки. Свои идеи он в большинстве случаев раскрывает при помощи необычных образов. В качестве одного из примеров такого образного языка публицистики Г. Исхаки можно привести опубликованную в газете «Сүз» («Слово») статью «Наш путь» (1916). В этой программной статье публицист повторяет мысль о необходимости сближения с европейской культурой, но такого сближения, при котором татары сохранят себя как нацию: *«Для того, чтобы не потерять себя, не быть задавленными несущейся на нас с грохотом европейской культурой, промышленностью, литературой, музыкой, а также и развратом, ложью, шарлатанством, нам необходимо вооружиться оружием наших соседей, облачиться в национальную кольчугу, очистив ее от ржавчины прошлого»* (VII, 226).

Примечательно и другое: в своей статье Г. Исхаки пишет о том, что в свое развитии татары должны полагаться исключительно на собственные материальные и духовные силы. К числу последних писатель относит татарских женщин. Об их роли в тюрко-татарском мире Г. Исхаки говорит во многих своих публицистических выступлениях, в частности, в приуроченной к состоявшемуся 24–27 апреля 1917 года Всероссийскому съез-

ду мусульманок и Всероссийскому съезду учителей-мусульман статье «Перед съездами» (1917).

В первой части этой статьи Г. Исхаки пишет о высокой миссии женщины в тюрко-татарском мире: *«Мы смогли сохранить себя как культурная нация потому, что наши жены, матери, бабушки вложили свою душу в сохранение нашего национального бытия»* (IX, 12).

Во второй, обращаясь к участникам съезда учителей, в очередной раз подчеркивает их просветительскую роль.

Оказавшись в эмиграции, Г. Исхаки продолжает выступать в печати со статьями о судьбе татарского народа, его настоящем и будущем. В вводной статье первого номера организованного им журнала «Милли юл» («Путь нации», Берлин, 23 декабря 1928 года) он так определяет задачи нового издания: *«Мы будем служить делу национального единения тюрко-татар Поволжья и Крыма, а также живущих в разных местах эмигрантов, особенно, учащейся в различных городах Европы, молодежи»* (X, 6). В написанных в разные годы статьях писатель-публицист дает анализ современной ситуации в большевистской России и прогнозирует ее будущее («Будущее России», 1929 и др.), поднимает проблему духовного воспитания находящейся в эмиграции молодежи («Национальное воспитание молодежи», 1930), пишет труд по политической истории татар «Идель-Урал» (издан в 1933 году в Берлине – на татарском языке, Париже – на русском и французском; в 1934 – в Токио (на японском); в 1938 – в Варшаве (на польском)).

В последнем сочинении писатель рассматривает татар как наследников древнетюркской цивилизации, в русле политической истории дает обзор различных периодов в истории тюрко-татар. Примечательно, что право на политическую субъектность тюрко-татар обосновывается Г. Исхаки, в том числе, и присущими этой нации качествами: *«Что касается самого народа, закаленного в борьбе и продолжающего бороться за свою самостоятельность, как внутри страны, так и вне ее, в эмиграции, то по своей психологии он вполне государственен и очень далек*

*от фантазерства. Народ этот очень трудолюбив, бережлив и вполне трезв, а о его коммерческих способностях, думается, никто не будет спорить. Тюрко-татары обладают большой подвижностью, инициативой и имеют многовековую практику, так что они вполне успешно могут конкурировать с европейцами во всех отраслях деловой жизни»**.

Язык

Кто он, давший нации язык и заставивший услышать ее?
Г. Тукай

Проблема национальной идентичности тюрко-татар рассматривалась Г. Исхаки в неразрывной связи с вопросами языка. К этим вопросам писатель обращается уже в ранний период своего творчества. Например, в письме в газету «Нур» по поводу одной из опубликованных в ней статей, он выступает против тех представителей интеллигенции, которые разделяют татарский язык на литературный и народный. Они, по мнению Г. Исхаки, следуя за далекими от народа турецкими писателями, «оторвавшими турецкую литературу от родного языка… и нашу литературу стараются лишить ее духа, жизни, красоты, показать, что литература и народ несовместимы» (VI, 16).

Оказавшись в эмиграции, Г. Исхаки проблематизирует целый ряд острых лингвистических вопросов. Среди них – вопрос о едином тюркском языке, поднимаемый им в опубликованной в журнале «Тюрк юрду» (номера от 13 октября и 14 ноября 1925 года) статье «Появится ли единый тюркский язык»?». В ней писатель по географическому принципу выделяет две составляющие единого тюркского языка: южную (турецкий, азербайджанский языки) и северо-восточную (узбекский, казахский, башкирский, татарский языки). Несмотря на наличие некоторых фонетических, морфологических и лексических различий между этими группами языков, Г. Исхаки утверждает, что все они являются частью единого тюркского языка.

* Исхаки Г. Идель-Урал. Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. С. 59.

Язык для Г. Исхаки – ключевой фактор национальной идентичности. Во второй части статьи писатель выделяет четыре различных подхода к национальной и языковой идентичности тюрков: признание каждой тюркской народности как отдельной нации, а ее языка – как самостоятельного; исключение отдельных народов (в частности, азербайджанцев) из числа тюркских; отнесение некоторых тюркских народов к монголам, финно-уграм; признание всех говорящих на тюркском языке народов (несмотря на их связь с монголами, финнами, греками, персами) тюрками и восприятии их языков (несмотря на языковые различия) как единого языка (IX, 321). Сторонник четвертой точки зрения, Г. Исхаки следующим образом определяет цель, стоящую перед поборниками идеи единого тюркского языка: *«создание высокоразвитого научного и литературного языка, понятного даже мало-мальски образованному человеку»* (IX, 322).

Автор статьи определяет ряд практических мер, необходимых для достижения указанной цели. В первую очередь, по мнению Г. Исхаки необходимо создание культурного и научного центра, способного консолидировать научные и культурные силы. Автор пишет о двух таких центрах: Стамбуле – на юге и Казани – на севере. *«За последние 25–30 лет,* – пишет Г. Исхаки, *Казань превратилась в интеллектуальную и духовную столицу всех российских тюрков. Все интеллектуальные течения, научные идеи изначально зарождаются в Казани, а затем распространяются в Туркестане, Казахстане и даже в Китайском Туркестане. Казань обеспечивает всех северных тюрков научными и научно-литературными книгами. Казань формирует основы школы у всех тюркских народов, направляет к ним учителей. Казань готовит для них тысячи, сотни тысяч учебников. Казань создает национальный театр, национальную музыку и все это распространяет среди всех народов»* (IX, 323). Однако, по мнению Г. Исхаки, после революции 1917 года Казань утратила значение культурного и научного центра тюркского мира (закрылись школы, газеты и журналы, медресе, издательства, оборвались торговые связи Казани с Туркестаном, Казахстаном, Китайским

Туркестаном). Впрочем, учитывая, что именно в 1920-е гг. в Казани открывается Академцентр, ведется большая научная и издательская работа, такое утверждение Г. Исхаки представляется не бесспорным.

Важно и другое: говоря о перспективах культурного и научного центра тюркского мира, писатель определяет ряд направлений его деятельности, начиная от создания общетюркской академии и заканчивая созданием общетюркской еженедельной газеты (в этом же ряду – создание комиссии по тюркским языкам, подготовка полного словаря, включающего общие для всех тюркских языков слова, написание истории тюрков, подготовка учебников для школ).

Отдельного внимания заслуживает статья Г. Исхаки «Арабский и латинский алфавиты» («Тюрк юрду», 1926, 6 февраля). Публикация этой статьи совпала с началом работы в Баку Первого Тюркологического съезда (съезд проходил с 26 февраля по 5 марта), на котором дискутировался вопрос об алфавитах. Вряд ли это было случайное совпадение: Г. Исхаки знал о готовящемся съезде, ему была хорошо известна и развернувшаяся в Советской России в 1920-е годы кампания за латинизацию тюркских алфавитов.

Вопрос об алфавите не отделим для автора статьи от вопроса о национальной идентичности. Для Г. Исхаки это не техническая проблема, а экзистенциальный для тюркской национальной общности вопрос: *«Когда нации уделяют столь большое значение древним традициям и древней архитектуре, неужели мы можем рассуждать о нашем, имеющем тысячелетнюю историю алфавите только с технической точки зрения? Без сомнения, это один из наших национально-значимых вопросов, и мы обязаны рассматривать его в широком национальном плане»* (IX, 338).

Из исторического экскурса Г. Исхаки, посвященного различным попыткам заменить арабский алфавит другими алфавитами (кириллицей, латиницей) можно понять, что все эти попытки не были органичны для тюркских языков, а являлись следствием политической конъюнктуры. Писатель приводит целый ряд ар-

гументов за сохранение у тюрко-татар арабского алфавита: непрерывность культурной традиции, сохранение литературного наследия, связь между тюркскими народами, сохранение религиозной идентичности.

Вопросы просвещения

Мы пребывали в темноте; кто он, зажегший нам «Зарю»
Г. Тукай

После окончания Татарской учительской школы Г. Исхаки в 1902 году приезжает в Оренбург и начинает учительствовать в знаменитом во всем татарском мире медресе «Хусаиния». Здесь, с одной стороны, он непосредственно знакомится с новометодной школой, с другой – сталкивается в ней с явлениями, которые, на его взгляд, не соответствуют современным требованиям. Этот опыт позволяет Г. Исхаки одним из первых поднять вопрос об основах национального воспитания в татарской школе.

Свои мысли по этому поводу писатель высказывает во многих своих статьях: «Задачи, стоящие перед нашими учителями и учительницами» (1913), «Тукай в школе» (1914), «Национальная мелодия и музыка» (1914), «Единство в воспитании» (1914) и др.

Так, в статье «Национальная мелодия и музыка» Г. Исхаки пишет о важности эстетического воспитания в школе посредством привития детям любви к национальному музыкальному искусству. *«Не подлежит сомнению: значительную роль в том, что мы существуем как единый народ, единая культурная нация, играют наши национальные напевы, мелодии, музыка»,* – пишет Г. Исхаки в начале статьи (VI, 279). Говоря о важности музыки как одного из факторов национальной идентичности, Г. Исхаки одним из первых ставит вопрос о необходимости введения в школьную программу уроков музыки. *«В наших школах, медресе, – пишет он, – музыке не придается никакого значения, а ведь она очень значима для воспитания, сохранения национального*

чувства. Разве о сказанном не свидетельствует отсутствие уроков музыки в самых передовых наших медресе, игнорирование национальных мелодий и напевов в наших школах?» (VI, 280–281).

Автор таких известных в начале XX века драматических произведений, как «Алдым-бирдем» («Брачный договор», 1907), «Мөгаллим» («Учитель», 1906) «Тартышу» («Борьба», 1908), Г. Исхаки как никто другой понимал просветительскую роль театра. Взыскательный критик, он с неудовлетворением встречает появление низкопробных, на его взгляд, переводных драматических произведений, далеких от реалий татарской жизни: рецензия «Театральные книги» на изданные в серии «Театральный сборник» пьесы «Кыз сорау» (перевод водевиля А. Чехова «Предложение»), «Денщик Гали» (перевод пьесы С.И. Турбина «Денщик подвел») и «Көтелмәгән кадерле кунак» («Незваный дорогой гость»). А в статье «Милли җитешсезлегемез» («Наш национальный недостаток»), опубликованной в газете «Сүз» («Слово») 30 декабря 1915 года по случаю Всероссийского съезда деятелей народного театра, с сожалением пишет о том, что среди участников съезда не было ни одного татарского театрального деятеля, который представил бы российскому театральному сообществу достижения татарского театра (VII, 105–107).

Обращает на себя внимание и тот факт, что во многих своих выступлениях в печати Г. Исхаки подчеркивает роль татарской женщины в воспитании подрастающего поколения. Так, именно на учительниц возлагает он особые надежды в привитии эстетического чувства детям: *«Учительницы! Со всей чистотой своей женской души возьмите на себя эту прекрасную, важную миссию! У вас есть силы для ее выполнения, талант, позволяющий отделить прекрасное от безобразного. Вы воодушевляетесь и испытываете удовольствие от того, что ваши ученики развиваются. Только вы можете воспитать из ребенка просвещенного, обладающего чувством красоты, обладающего национальным чувством татарина. Эта миссия выполнима только вами»* (VI, 282).

О значении женщин в тюрко-татарском мире пишет Г. Исхаки и в статье «Перед съездами»: *«Если сегодня мы видим появление у нас литературы, развитие музыки, становление литературного языка, то главная заслуга в этом принадлежит нашим женщинам»* (IX, 13). С этими словами писателя перекликается его оценки в написанной в эмиграции статье «Тюркская женщина» («Тюрк юрду», 5 января 1926 года). В ней автор, подчеркивая выдающуюся роль женщин в истории тюрко-татар, задается риторическим вопросом о сохранении этой роли в современном мире: *«Можно ли усомниться в том, что в последнюю эпоху, ознаменованную освоением европейской мысли и образа жизни, приобщением к европейской культуре, интеллектуальным и духовным расцветом, наши женщины не окажутся рядом с нами?»* (IX, 327).

С этой оценкой высокой миссии женщины у тюрко-татар резонируют и написанные в разные годы художественные произведения писателя, такие как «Остазбикә» («Учительница», 1910) или написанный за рубежом роман «Татарнын кызы» («Дочь татарина», 1943). В последнем автор через ряд сопоставлений идеализирует татарскую семью, особо выделяя роль женщины в сохранении и трансляции ценностей татарской жизни.

Литература

Говори правду, пиши правду – не смотри ни на кого,
Будь терпелив, потому как твоя миссия не из легких.

Г. Тукай

Определяя цель своей первой повести «Байский сынок» (написана в 1897 году, опубликована в 1903), Г. Исхаки писал: «С желанием разбудить в нашем народе мысль о свободе, я хотел показать наше состояние. Пусть Аллах разбудит в каждом из нас праведные мысли и национальное самосознание и даст возможность служить во благо страны и нации».

Литература для Г. Исхаки выполняет не только эстетическую функцию, но и общественную. *«Мы,* – пишет он, – *подобно*

другим народам, вступили в век господства литературы, становимся свидетелями ее усиливающегося влияния на жизнь нашего народа. Вот почему для настоящего времени первостепенное значение имеет вопрос о том, какой будет наша литература, в чем нуждается наш народ, и это необходимо открыто донести до наших писателей» (VI, 15). Во многом, исходя именно из общественной функции литературы, Исхаки-критик оценивает и литературные произведения.

Так, в рецензии на книгу М. Гафури «Үги балалар» («Неродные дети», 1908) Г. Исхаки, называя литературу «зеркалом жизни», обращает внимание на несоответствующие татарской действительности моменты (VI, 141–146). В этом же он упрекает и Яруллу Вали, автора книги «Җанлы җеназа» («Панихида по живому»), особо отмечая, что литература является проводником идей, способствующих объединению народа, задающих направление его развития (VI, 149–153).

По мнению Г. Исхаки, сущность писательского таланта состоит в глубоком понимании жизни и способности к художественному обобщению. Писатель, считает критик, должен доискиваться до причин общественных проблем, вскрывать недостатки общества и своим словом, мыслью, острым умом способствовать их искоренению. Для него искусство – это инструмент познания жизни, а сущность писательского мастерства состоит в ее правдоподобном изображении. Не в последнюю очередь такое понимание природы литературного творчества было связано с влиянием русской реалистической литературы.

В автобиографии Г. Исхаки определяет трех наиболее близких ему по духу русских писателей: И.С. Тургенева и А.П. Чехова, Н.В. Гоголя. Первого он выделяет во многом из-за его происхождения (Тургеневы являются потомками татарского мурзы Арслана Тургена (в крещении – Ивана Тургенева), состоявшего на службе у великого князя Василия II Темного); второго – за талант в изображении социальных недугов русской нации; третьего – за мастерство сатиры (XIV, 378). Вместе с тем татарский писатель называет и известных русских писателей, творчество

которых было ему чуждо или не вызывало особого восхищения. Среди них – Ф.М. Достоевский и М. Горький. Более сложным оказывается отношение Г. Исхаки ко Льву Толстому. Некоторые татарские критики еще до революции писали о влиянии Л. Толстого на Г. Исхаки (VIII, 33). И сам Г. Исхаки в 1908 году в канун 80-летнего юбилея русского писателя писал о нем как о художнике, с которым трудно кому-нибудь сравниться в русской литературе, и сокрушался по поводу малочисленности переводов его произведений на татарский язык (VI, 135–139). Однако в эмиграции татарский писатель открещивается от навязываемого ему татарскими критиками толстовства. В опубликованной в 8 номере журнал «Яңа милли юл» («Новый путь нации», 1929) статье «Влияние Толстого на татарскую литературу» Г. Исхаки, полемизируя с критиком Х. Вали, опубликовавшем в 1928 году (в связи со 100-летием со дня рождения Л. Толстого) в журнале «Безнең юл» юбилейную статью (XV, 31–36), открыто пишет о чуждости для него мировоззрения русского писателя: *«Его путаная философия, его попытки отрицания культуры, его стремление изображать из себя проповедника, его отрицание человеческой морали в “Крейцеровой сонате” никогда не могли примириться с прямотой моего мышления и доставшимся мне от предков тюркским мировосприятием. Если я и уважаю Толстого, то исключительно как писателя. Толстовцем я не был»* (X, 48). Впрочем, речь здесь идет именно об определенных сторонах мировоззрения русского писателя – его литературного таланта Г. Исхаки не отрицает: *«Я не променяю ни одной страницы “Анны Карениной”, “Войны и мира” на разного рода мелкие церковные бормотания»* (X, 48).

Можно по-разному относиться к этим высказываниям Г. Исхаки. Отчасти они обусловлены его неприятием большевистской литературной критики, но их основной причиной является стремление писателя заявить о своей национальной идентичности. *«Нравственность, совесть, честь, преданность и труд были идеалами моих ранних произведений. “Откуда они взяты?” – спросите вы. Да, такой вопрос вполне могут задать те, кто не*

знает направления развития татарского движения. Но те, кто знает, как проходило становление нашей мысли, те, кто знает, в каких условиях оно происходило, не зададут такого вопроса. Если вдруг спросят, то вот мой ответ: эту мысль, эту философию мы самостоятельно получили от наших мудрых бабушек, матерей. Мы почерпнули их из читаемых нам бабушками нравоучительных книг: "Дәртел-җәлис", "Нәсыйхәтес-салихин", "Тәнбиһел- гафилин". Мы наряду с суфийской литературой взращивались ими во времена упадка Туркестана. И каждый из нас – и Гафил бине Габдулла (псевдоним известного татарского литературного и религиозного деятеля Ризы Фахретдина), ничего не ведавший о Толстом, и я – воспринимали эту мораль посвоему», – пишет Г. Исхаки.

Понимание литературы как выражения духа нации, ее идеалов имманентно для всего творчества Г. Исхаки. В прочитанном в Турции «Докладе о татарской литературе» (1911) он открыто заявляет о том, что *«татарская литература в своем общем направлении никогда не воспринимала идею "искусства для искусства" и, более того, всегда служила определенному (общественному. – М.И.) направлению. В этом отношении татарская литература всегда отстаивала одну идею, была ее поборником»* (VI, 198). Это, как пишет Г. Исхаки, идея европеизации татарской жизни, но при этом писатель подчеркивает, что европеизация не означает нивелирования татарской идентичности, а ее органическое сопряжение с ценностями европейской культуры (VI, 198). И в этом докладе, и в интервью турецкой газете «Сәнин» («Культура») Г. Исхаки выделяет три основополагающих качества татарской литературы: демократизм, конфликт, идейность. Сущность демократизма, по словам писателя, состоит в том, что литературные произведения написаны на народном языке (в отличие от турецкой литературы, наполненной многочисленными арабо-персидскими заимствованиями) и на темы, взятые непосредственно из народной жизни.

Суть основного конфликта в татарской литературе, по словам Г. Исхаки, заключается в столкновении консерваторов со

сторонниками модернизации татарской нации: *«В литературе, являющейся зеркалом нашей современной жизни, вы увидите всю сущность этой борьбы. В ней раскрывается проблема школ и медресе, вы увидите столкновение между поборниками старометодного и новометодного обучения. В ней (литературе) присутствует женский вопрос: противостояние противников и сторонников женских прав. В ней борются поборники науки и просвещения с ретроградами»* (VI, 199–200).

Среди татарских поэтов и писателей Г. Исхаки особо выделяет Г. Тукая, подчеркивая, что в его творчестве наиболее полно выразился демократизм татарской литературы.

Тукай – является сквозной темой в творчестве Исхаки-публициста. К ней он обращается и живя в России («Национальная трагедия», 1914; «Покойный Тукай», 1915) и в зарубежных публикациях («В 25 годовщину со дня смерти Тукая»).

В статье «Национальная трагедия», опубликованной в начале апреля 1914 года в газете «Иль» («Отчизна»), Г. Исхаки задается вопросом: *«Смогла ли татарская жизнь огранить этот алмаз, заставить его воссиять всеми своими гранями? Смогла ли сознательная часть татарского общества осознать, что этому алмазу подобает находиться в сердце татарской нации?..*

Смогла ли татарская нация в полной мере воспользоваться силой его таланта? Не истратила ли просвещенная часть татарского общества его силу понапрасну?» (VI, 290). По мнению автора статьи, одной из причин раннего ухода Г. Тукая из жизни стало отсутствие в его жизни любви: *«Габдулле не довелось испытать чистой любви со стороны тех девушек, которые сегодня со слезами на глазах читают его стихи. Судьба распорядилась так, что он не повстречал на своем жизненном пути чистой девушки, любовь к которой открыла бы потаенные уголки его тонкой поэтической души, отогрела бы его замерзшее в детские годы сердце»* (VI, 290–291).

Примечательно, что в сентябре того же года в газете «Йолдыз» («Звезда») выходит статья Г. Ибрагимова «Трагедия таланта»,

в которой критик утверждает, что данный природой Тукаю талант не смог раскрыться в полной мере, так как татарская действительность не могла дать поэту необходимого материала для творчества*. В числе причин трагедии таланта Тукая Г. Ибрагимов также называет его высокую самооценку и нетерпимость к критике. *«Вообще,* – пишет татарский критик, – *он (Тукай. – М.И.) не мог собрать воедино литературную и личную вражду, не мог без проклятий и гнева принять указаний на слабые стороны его произведений»***.

Заслуживает внимания и опубликованная в журнале «Яңа милли юл» («Новый путь нации», 1938, № 4) статья «В 25 годовщину со дня смерти Тукая». В ней Г. Исхаки выделяет два типа поэтов: индивидуалистов (С. Рамиев, Дардменд) и народных поэтов (Г. Тукай). Подчеркивая значение Г. Тукая в татарской литературе как народного поэта, Г. Исхаки в то же время не отрицает и значимости творчества поэтов-индивидуалистов: *«Дардменд, Сагит Рамеев – поэты, подобные водяной мельнице, приводимой в движении малым количеством воды, в минуты, когда в воздухе царит затишье. Тукай же – поэт, подобный ветряной мельнице, приводимой в движение мощными ветрами, дующими то с юга, то с севера, то справа, то слева. Между ними нет никакого соперничества. Подобно тому, как существуют и водяные, и ветряные мельницы, свое место есть и у народного поэта, и у поэта-индивидуалиста»* (XII, 240). Это суждение оказывается полемичным по отношение к известной статье Г. Ибрагимова «Татарские поэты» (1913), в которой тот противопоставлял творчеству Г. Тукая поэзию С. Рамиева и Дардменда.

Находясь в эмиграции, Г. Исхаки никогда не переставал интересоваться состоянием татарской литературы в СССР. В опубликованной в журнале «Яңа милли юл» (1937, № 8) статье «Литература и печать в Татарстане» писатель, подчеркивая, что

* См.: Ибраһимов Г. Талант трагедиясе // Галимҗан Ибраһимов. Әсәрләр: 15 томда. Академик басма. Т. 6: Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1914). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – Б. 212–219.

** Там же. С. 220.

любая литература, культура могут развиваться только на национальной основе, пишет о невозможности создания подлинно национальной советской тюрко-татарской культуры: разговоры о национальной культуре, национальной литературе являются в коммунистической России лишь ширмой, за которой скрывается ее подлинная русификаторская политика (VI, 112–117).

Гаяз Исхаки о великих деятелях татарской культуры

О, творец! Кому дан дар пронзительного взгляда!
О, художник! Кому дан дар донести истину и чистое слово!
Г. Тукай

В публицистике Г. Исхаки значительное внимание уделяется выдающимся деятелям татарской культуры, способствовавшим прогрессу татарской нации. Даже находясь за границей, он не забывает о них, выступает в зарубежной печати с публикациями, посвященными их жизни и творчеству.

Так, в 1925 году в 11 номере журнала «Тюрк юрду» увидела свет его статья «Габделькаюм Насыри» (в связи со 100 летием со дня рождения). Признавая бесценный вклад татарского просветителя в развитие науки у татар (в первую очередь, языкознания и фольклористики), Г. Исхаки вместе с тем указывает, что Каюм Насыри не принял реформаторского движения в области образования: *«На рубеже XIX–XX веков, в период переживаемого северными тюрками Ренессанса, он не смог содействовать молодежи, стремящейся к созданию светской картины мира. Напротив, подобно консерваторам, начал борьбу против нового метода обучения»* (IX, 307).

Не остается без внимания Г. Исхаки и личность Исмаила Гаспринского. В статье «Великий учитель Исмаил бек» («Яңа милли юл», 1933, № 4) писатель перечисляет заслуги И. Гаспринского перед тюрко-татарским миром (реформа школы, языка, институционализация общественной жизни татар, журналистская деятельность и пр.) и пишет о том, что все эти начинания

великого тюркского реформатора были успешно продолжены его многочисленными последователями: *«Он ушел в иной мир, но посеянные им зерна, посаженные цветы, созревшие плоды распространились по всей России. Тысячи, миллионы учеников проводили его в последний путь с готовностью продолжать и развивать его дело. Имея перед собой образец Исмаила бабы́ и во всем следуя ему, они взялись за дело с надеждой довести начатое до конца, не сбиваясь с очерченного им пути»* (X, 418–419).

Узнав известие о смерти выдающегося татарского общественного и политического деятеля Юсуфа Акчуры, Г. Исхаки пишет статью-некролог «Покойный Юсуф Акчура бек» («Яңа милли юл», 1935, № 6). В эмоциональном начале своей статьи Г. Исхаки вспоминает ушедших из жизни деятелей тюркской культуры, борцов за единение и прогресс тюркских народов: Исмаила Гаспринского, Зию Гекальпа, Ахмеда Хикмета, Юсуфа Акчуру.

Наполненное горечью утраты начало статьи в последующем сменяется анализом причин становления Юсуфа Акчуры как национального лидера тюрко-татар, поборника идеи тюркизма. Биографический нарратив начинается с детских лет Юсуфа Акуры, его прошедшей вдалеке от исторической Родины юности. Учеба в военном училище, участие в деятельности организации младотурков, арест и последующая ссылка, бегство в Париж, учеба в Свободной школе политических наук – таковы, в представлении Г. Исхаки, события первого этапа становления Ю. Акчуры как общественного и политического деятеля. Второй (российский) этап связан с участием Ю. Акчуры в политической жизни России в период Первой русской революции.

Открывая читателям страницы биографии Ю. Акчуры, Г. Исхаки не ограничивается только изложением фактов: для автора статьи важно раскрыть внутреннюю мотивацию его поступков, особенности характера. В частности, Г. Исхаки обращает внимание на отказ Ю. Акчуры вступить в партию «Единство и прогресс», из-за его настойчивой просьбы включить в текст присяги («Буду подчиняться всем приказам партии, все они будут

для меня священными») фразу «Если это не будет противно моей совести». Эта верность своей совести, своему жизненному идеалу является, по мнению Г. Исхаки, важнейшей чертой характера Ю. Акчуры. Другая особенность, отмечаемая автором статьи, его невероятная работоспособность: *«Он никогда не чурался ни малых, ни больших дел. Он каждый день давал по пять-шесть уроков в школе, после чего пять-шесть часов проводил за письменным столом. Затем в течение нескольких часов проводил за книгами, готовя материалы для комиссий, обществ. Он работал денно и нощно, всю свою жизнь преподавал либо в военном училище, либо в университете. Не было такого, чтобы он пропустил свои уроки. Он всегда посещал собрания, не опаздывал, не перекладывал на плечи других то, что сам должен был сделать, доводил до конца начатое другими, помогал им»* (XI, 63). Наконец, Г. Исхаки подчеркивает развитое в Ю. Акчуре нравственное чувство: *«И в личной жизни, и в общественной деятельности, и по отношению к друзьям и недругам он всегда поступал по чести. Он не запятнал свою долгую жизнь никаким бесчестием. Юсуф сохранил себя от мерзостей жизни и явился перед Богом таким же чистым, каким он явился на свет, выполнив полностью свой долг перед нацией, отдав для этого все данные ему Богом силы»* (XI, 64).

Г. Исхаки не мог оставить без внимания и личность другого татарского реформатора – Ш. Марджани. В 1936 году в газете «Милли байрак» («Национальное знамя», номер от 17 января) печатается его статья «Хазрет Шихабетдин аль-Марджани» (статья написана в связи со 120-летием со дня рождения великого татарского просветителя). Как и в статье о Ю. Акчуре, Г. Исхаки не ограничивается перечислением фактов биографии – для него важно представить читателю характер Ш. Марджани. Пытливость ума, нонконформизм, – вот, по мнению Г. Исхаки те основные качества, которые способствовали формированию Ш. Марджани как ученого, сделавшего «первый шаг в направлении изменения нашего мировоззрения, становления просвещенного мусульманства среди тюрко-татар», совершившего большой вклад

в национальную историю, продолжившего реформу школы, начатую Исмаилом Гаспринским, показавшего широким массам «что ислам никоим образом не является препятствием для культурного развития» и открывшего путь для пришедших после него великих ученых: Галимджана Баруди, братьев Буби, Ризы Фахретдина (XI, 107).

Последний также удостаивается внимания Г. Исхаки: в 1936 году в 6 номере журнала «Яңа милли юл» печатается некролог «Скончался муфтий хазрет». Одновременно в газете «Милли байрак» (номер от 12 июня 1936 года) появляется статья Г. Исхаки «Умер великий муфтий Ризаэтдин хазрет». Наконец в 7–8 номерах журнала «Яңа милли юл» (1936 год) выходит его статья «Муфтий Ризаэтдин хазрет». В последней он оценивает Ризу Фахретдина как величайшую личность эпохи пробуждения татар, соединившую, по словам Г. Исхаки «интеллектуальное движение в Поволжье, связанное с именами Курсави, Марджани, Насыри, с движением за независимость Урало-Поволжья» (XI, 193–194). *«Покойный Риза хазрет,* – пишет Г. Исхаки, – *всю свою жизнь старался сохранять самость нашей культуры. На протяжении всей жизни он прикладывал все усилия, чтобы сохранить чистоту веры. Для того чтобы наша многовековая культура не зачахла, не засохла в одиночестве, он, сохранив корни нашей тюрко-татарской культуры и осознав необходимость подпитки ее культурой Запада, старался приспособить ее к нашей культуре. Вместе с тем Риза-хазрет упрочил нашу культурную независимость и проявил старания для сохранения основных опор нашей будущей государственной независимости»* (XI, 195).

Публицистическое творчество Гаяза Исхаки обширно и многообразно. Вопросы татарского языка, литературы, культуры неразрывно связаны в нем с социально-политическими вопросами. На страницах издаваемых им в сложных российских реалиях газет («Таң йолдызы», «Ил», «Сүз») он обращается к своим соотечественникам, ставит острые вопросы. И за границей он продолжает издательскую деятельность: журналы «Милли юл»

(издавался до 1930 года), «Яңа милли юл» (издавался в Берлине до 1939 года), газета «Милли байрак» (издавалась в Мукдене в 1935–1945 гг.) становятся флагманами татарской зарубежной печати. Наряду с организационной деятельностью Г. Исхаки активно печатался в издаваемых им журналах и газетах. В эмиграции им было написано порядка 180 статей на самые разные темы. Объединяет их одно – страстное переживание за судьбу своей нации и вера в ее неиссякаемые интеллектуальные и духовные силы, которые позволят сохранить национальную культуру, нравственность, мировоззрение и вековые традиции.

* * *

Имя Гаяз Исхаки, хорошо известное татарскому читателю в начале XX века, после революции (точнее – в начале 1920-х гг.) вычеркивается из истории татарской литературы. Если его и упоминали в российской татарской печати, то исключительно с негативными оценками: как буржуазного националиста, пантюркистка. Возвращение Г. Исхаки в татарскую литературу состоялось в начале 1990-х гг., в период роста национального самосознания татар. Примерно в это же время появляются русскоязычные переводы его произведений. Впрочем, еще до революции русскоязычный читатель мог познакомиться с отдельными произведениями (в основном – художественными) в переводе на русский язык*. Появлению русскоязычных переводов Г. Исхаки содействовал М. Горький, с которым в 1910-е гг. татарский писатель вел переписку.

Среди напечатанных в это время произведений Г. Исхаки была и опубликованная в 1915 году в журнале «Национальные проблемы» (1915) статья «Мусульмане России». В ней Г. Исхаки, отмечая достижения татарской нации в области культурного строительства, с сожалением пишет о том, что *«и по сей час в ходу старые представления о мусульманах, до сих пор еще не*

* Библиографию публикаций произведений Г. Исхаки на русском языке см. в: Гаяз Исхакый. Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре / Төз., текст һәм иск. әзерләүче Л. Гайнанова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. Б. 668–669.

перестали мерить нас старым екатерининским аршином, расценивать вышедшими из употребления ассигнациями» (VII, 313).

В 1990 – начале 2000-х гг. в татарстанских газетах и журналах появляются переводы отдельных публицистических произведений писателя. Несколько раз (в разных изданиях) печатается его очерк политической истории татар «Идель-Урал» (в 1991 году он выходит отдельным изданием в Татарском книжном издательстве). Очевидно, что эти единичные публикации не позволяют создать у русскоязычного читателя определенного представления о Гаязе Исхаки как о публицисте. Надеемся, что данное издание в некоторой степени восполнит эту лакуну.

Дания Загидуллина,
доктор филологических наук, профессор

Марсель Ибрагимов,
кандидат филологических наук, доцент

[ЯЗЫК]

В опубликованной в четвертом номере газеты «Нур» статье «На Макарьевской ярмарке», пусть и поверхностно, ставится вопрос о языке. На сегодняшний день, по-моему, это – одна из самых важных, значительных проблем, которая имеет отношение к будущему нашего народа. Потому что и мы, подобно другим народам, вступили в век господства литературы, становимся свидетелями ее усиливающегося влияния на нашу жизнь. Вот почему сейчас первостепенное значение имеет вопрос о том, какой будет наша литература, в чем нуждается наш народ, и это необходимо открыто донести до наших писателей. Суть этой проблемы (какая литература полезна, а какая – вредна) невозможно изложить в коротких газетных статьях. Поэтому я собираюсь ограничиться здесь лишь языковым аспектом. Вопросы о языке газеты, о наречии, на котором написана книга, научное сочинение всегда волнуют народ, особенно, его образованную часть. Это естественно, и является свидетельством прогресса научной мысли у нашего народа. Общеизвестно, что относительно языка существует множество мнений, и у нас есть писатели, придерживающиеся определенных направлений в этом вопросе. Будучи одним из таких писателей, я также следую выбранному мной направлению. Мое понятие о языке отличается от представлений других людей, в особенности, писателей.

Как следует из статьи, и среди нас стали появляться те, кто, подобно родственным нам османским туркам, разделяет «литературный» и «народный» языки. Появились книги на «литературном языке». Ученики далеких от народа османских писателей,

оторвавших турецкую литературу от родного языка, они и нашу литературу стараются лишить ее духа, жизни, красоты, показать, что литература и народ несовместимы.

Эти писатели, возможно, не понимают приносимого ими народу вреда, а, возможно, полагают, что приносят ему пользу. Но история и наука свидетельствуют о том, что они заблуждаются. Достаточно взглянуть на ситуацию у тюрков, турков, русских, западноевропейцев, чтобы понять, к чему придут последователи «османцев». Одно время тюрки, сказав, что их литературный язык – османский – заполонили свои языки множеством разнообразных надуманных персидских, арабских, французских слов, Что в итоге вышло? Возможно, сочинения этих писателей и стали понятны какому-либо персу или арабу. Но тюрки не приняли и не поняли эти книги. Известные тюркские писатели стали писать по-тюркски. Тюрки увидели книги, в которых выразился тюркский дух. У тюрков появилась своя понятная народу литература.

Русские западники утверждали, что литература должна быть на французском языке, что русский язык – грубый, а литературным языком для русских должен быть один из западных языков. Многие из русских писателей писали и по-французски. Но народ не понимал, и не читал написанных ими книг! Оба этих народа – близкие нам по своей природе, обычаям, религии тюрки и связанные с нами общностью экономического положения русские – преодолели это заблуждение. Стоит ли нам повторять его? Спрашиваю у сторонников «литературного языка»: если они считают необходимым всякий раз следовать за османскими писателями, пусть скажут об этом; если же нет – пусть не ищут литературный язык на толкучке в Стамбуле, а обратят свой взор на казанских татар, мишарей из Алтавыла[1], уфимских башкир, оренбургских казахов. Написание «форыж» вместо «бурыч» (слово «перец» на турецком и татарском языках. – *М.И.*), «фәрдә» вместо «пәрдә» (слово «занавесь» на турецком и татарском языках. – *М.И.*), «улур» вместо «улыр» (слово «будет» на турецком и татарском языках. – *М.И.*) не является литературным письмом.

Понятие литературности имеет отношение к ясному пониманию каждого выражения.

Для каждого грамотного человека ясно: для того, чтобы какая-то статья была литературной, не нужно, чтобы в конце ее было предложение, начинающееся словами «сайә вә ийәи падишаһидә» и заканчивающееся словом «бәндәләре»[2]. Вот почему литературным языком я называю наш язык, говорю, что мы должны писать на том языке, на котором говорим. Книги, написанные таким образом, всегда будут распространяться в народе, читаться народом, быть полезными ему.

Книги, написанные на «литературном языке», приверженцы литературности будут читать только сами. Жду от них ответа.

ГРАФ ТОЛСТОЙ

Все русские газеты пишут о Льве Толстом, о его восьмидесятилетнем юбилее. Высказываются мнения, что этот юбилей должен отмечаться как всемирный литературный праздник. Говорят и пишут о том, как этот праздник должен проходить.

В Петербурге, Москве, других больших городах организуются комитеты для проведения торжеств, составляются программы праздничных мероприятий. Не забывают Толстого и за границей. Во многих европейских странах, особенно в Америке, со всей серьезностью относятся к юбилею Толстого, создают комитеты по его празднованию. Хотя по поводу организации праздника нет никакой ясной информации, проекты по его проведению давно обсуждаются в газетах. Высказываются разные мнения. Кто-то в честь праздника предлагает выкупить право на издание его произведений и подарить его всему человечеству, т.е. не спросив ни у Толстого, ни у его наследников, разрешить печатать его произведения кому бы то ни было. В таком случае, якобы, не нужно будет выплачивать авторский гонорар, и его произведения массово будут продаваться за небольшие деньги. Это позволит сделать более доступной и его философскую литературу.

Другие в честь этого праздника предлагают открыть средние школы имени Толстого, объясняя это большим вкладом графа в воспитание детей.

Третьи предлагают издать все произведения Толстого и недорого продавать их, что будет содействовать широкому распространению его идей. Но вряд ли это возможно, учитывая, что большинство произведений Толстого запрещено к печати и продаже в России. Пройдет некоторое время, пока на страницах газет улягутся споры вокруг этих проектов и будет опубликована программа юбилея.

Однако наши читатели прежде, чем спорить о программе юбилея, зададутся вопросом: «Кто такой Толстой?» Далекие от литературы, они подумают, что Толстой, быть может, какой-нибудь генерал и начнут искать его среди генералов.

В самом деле, кто же такой Толстой, восьмидесятилетие которого собираются отмечать вся Россия, Европа и даже Америка? Может он генерал, или герой, проявивший мужество во время битвы в Порт-Артуре и награжденный за это медалями и орденами? Нет. Толстой был противником этой войны, выступал против тех, кто принимал в ней участие. Какой бы ни была война, он воспринимал ее как смертоубийство и всегда был против ее разжигателей. Если так, то может он какой-то министр? Нет. Министров, губернаторов, чиновников, судей он считал людьми, приносящими вред всемирному счастью, тормозящими прогресс человечества. Может быть, Толстой – религиозный деятель, митрополит? Нет! Толстой отрицал официальное христианство, боролся с ним, воспринимал его как язычество. За это он был отлучен от церкви и объявлен еретиком!

В таком случае, кто же такой Толстой? Может он большой богач. Нет. Толстой не признавал собственности. Кто же он тогда такой?

Толстой – писатель-мыслитель, который не боялся высказывать свои мысли. Толстой – философ, который выступал против официального христианства, казенной нравственности, мещанской морали, старых взглядов в области социальной экономи-

ки. Толстой – художник, с которым трудно кому-нибудь сравниться в русской литературе. Вот в эти дни все просвещенное человечество собирается праздновать юбилей этого порвавшего с христианством и объявленным церковью еретиком человека. Собираются заявить о своем признании ценности написанных им произведений, преклонении перед проповедуемыми им идеями, незабвенности созданных им красивых и высокоидейных произведений. Так неужели Толстой – писатель, достойный такого всемирного чествования? Да, таких мастеров слова, живописцев, написавших высокоидейные, высоконравственные произведения, мало не только среди русских писателей, но и среди европейских. Его «Война и мир», «Анна Каренина», «Воскресение» переведены на многие языки как шедевры мировой литературы. Толстой этими произведениями предстал перед всем миром как художник, как подлинный писатель.

Кроме этих произведений, у него есть множество книг, сочинений о христианстве, философии и о других вопросах. Но известен ли Толстой нашему татарскому миру? Знакома ли с ним наша литература? Да, знакома. Но это знакомство – одностороннее, «татарское», и, по-настоящему, Толстого мы не знаем. Одно время, когда Толстой был отлучен от церкви, наши татары заговорили о том, что Толстой принял ислам. Эта происходящая от нашего невежества сплетня начала ходить по харчевням, сделала имя Толстого известным.

Наши литературные круги тоже не знали Толстого. Нельзя сказать, что он совсем не известен в нашей литературе, но малое количество переводов его произведений не позволяет говорить о нем что-то определенное. В основном, это переводы его небольших произведений. Первым переведенным на татарский язык рассказом Толстого стала «Суратская кофейня» (переводчик – Махмуд эфенди Алмаев[1]). В прошлом году этот же рассказ перевел Хусаин эфенди Абузяров[2]. До сих пор оба эти перевода остаются ненапечатанными. Кроме того, Садри Максудов перевел пьесу «Первый винокур», но она не получила разрешения цензуры. Когда я учился в школе, один из моих товарищей –

Фуад Туктаров – перевел «Карму» Толстого. Опубликовать ее вместе с моим переводом «Старосветских помещиков» Гоголя было поручено мне. В те времена издание книги было хлопотным делом, и я не смог опубликовать их. Позже они были напечатаны в журнале «Аль-гаср аль-джадит». В это же время в чьем-то переводе был напечатан рассказ «Бог правду видит, да не скоро скажет».[5]

Вот и все, что переведено из Толстого на татарский язык. Нет ни одного сочинения, посвященного ему, его идеям, философии. Выходит, что мы, татары, мало знаем самого великого писателя нашей страны. Даже если это так, желает ли наш народ, наши литературные круги присоединиться к этому празднованию? Если желает, то каким образом? Судя по нашим газетам, отсутствию в них каких бы то ни было публикаций по этому поводу – нет. Однако мне не хочется давать такой ответ: я хочу присоединиться к этому празднованию, хочу сказать, что и мы должны отмечать его юбилей. Но каким образом?

Я считаю, что мы сейчас же должны взяться за перевод полезного для нашего народа произведения Толстого и по возможности, опубликовать его до августа. Сверх этого, переводчики должны обратиться в центральный комитет по организации толстовского праздника в Петербурге – «Комитет почина». Если не найдутся желающие опубликовать перевод, то, без сомнения, комитет напечатает и распространит его на свои средства. В чем же тогда дело? Проблема состоит в переводчиках. Есть ли среди наших писателей переводчики? Конечно, есть. Среди них немало никудышных, но есть и хорошие. Вот эти хорошие переводчики, считающие, что идеи Толстого полезны для нас, должны взяться за это дело. Переведя до юбилея несколько произведений Толстого, распространив их, они в действительности смогут по-настоящему познакомить наш народ с Толстым. Вот тогда татары смогут присоединиться к празднованию его восьмидесятилетнего юбилею.

РАНЬШЕ И СЕЙЧАС

Раньше жить как один народ, одна нация было гораздо проще, чем сейчас. Слава Всевышнему, земли и воды везде было много. Природа еще не устала от своих щедрот, земля – от плодородия. Лесов, лугов – много, по берегам рек, в лесах полно разной дичи. В озерах, на болотах, на заливных лугах – тучи птиц.

Природа щедро одаривала плодами, давала пищу скоту. Люди не знали недостатка в мясе и масле, а шкуры и шерсть скота шли на одежду.

Приготовление пищи не было трудным делом по причине отсутствия того гастрономического разнообразия, которое мы имеем в наши дни. Женщине, для того, чтобы считаться хорошей хозяйкой, достаточно было уметь готовить шурпу из мяса, делать катык и корт, масло.

Обязанности по защите страны, охране родных лугов, лесов, рек от чужих посягательств, безусловно, ложились на плечи мужчин, для чего они вынуждены были освоить навыки по изготовлению оружия. В те времена оно, в основном, состояло из больших камней и деревянных луков (и лишь позднее – мечей, кинжалов), и его изготовление не было столь хлопотным. Каждый старец из числа тюрков мог его мастерить, а каждый молодой тюрок – пользоваться им. Каждый тюрок, в случае надобности, выходил с этим оружием навстречу врагу. Защищал страну от набегов, расширял ее пределы, увеличивал лесные угодья, реки, луга.

Женщины ткали холсты из льна и шерсти, паласы, украшали их вышивкой. Длинноволосые девушки с глазами, словно черемуха, вышивали джигитам воротники, полотенца, платки. Те, одаривали стройных девушек серьгами, браслетами, подвесами.

Певцы того времени воспевали их (девушек. – *М.И.*) подобный лунному сиянию лик, сладостную, словно мед, речь, глубокий, словно темное лесное озеро, взгляд. Они славили

восседающих на конях джигитов, разгонявших врагов словно зайцев, приносивших украшенные мечи.

Да, и в те времена случались печали и несчастья. Если на землю нападал враг, то древний тюрок, оставив жену и детей, шел на войну.

Но черные тучи быстро рассеивались. Украшенные боевыми ранами мужчины, джигиты с победными песнями возвращались домой. В стране вновь воцарялось радостное настроение. Свадьбы, застолья заставляли забыть все невзгоды. Кумыз поднимал настроение, медовуха развязывала язык. Батыры пели о своих победах. Звуки курая и сорная передавали то, что не могли выговорить слова песен.

Молока и катыка было много, мяса и масла в достатке, женщины здоровы, крепки. Взамен одного погибшего на войне рождалось трое новых джигитов. Сильных работников, охотников, воинов становилось больше.

Восходящее каждый день солнце, дает силу и мощь стране.
Жизнь в достатке тихо течет своим чередом.

Однако солнце, оказывается, изменяет тюркам. Оказывается, их вера в то, что за поклонение, любовь к нему, оно покровительствует только им, только их одаривает своим теплом, обманчива. Оказывается, солнце дает свет и тепло не только им, их скоту, птицам, травам, цветам, но и другим странам.

Не в силах вынести этот обман, тюрки, желая, чтобы мягкое солнечное тепло, его любовь предназначались исключительно для них, нападали на другие страны, дабы истребить своих соперников. Они шли через реки, горы, луга. Покорили множество народов. Перевернули весь мир. Смели Византию, дряхлеющую Римскую империю, стали хозяевами неведомых земель.

Тюрки расселились по разным местам. Живущие по соседству с арабами начали жить по их образцу. Подчинившие себе персов переняли их обычаи и религию. Часть стала жить рядом со славянами. Каждая из этих групп испытывала влияние сосед-

них народов. Несмотря на общие корни, тюрки с течением лет, веков отдаляются друг от друга. В своем подражании арабам, персам тюрки дошли до того, что перестали признавать родство друг с другом. Этого смогли избежать только живущие на бескрайних степях казахи и освоившие берега Волги татары. Причиной тому было отсутствие рядом с ними наций, способных оказать на них религиозное влияние, насаждать свои обычаи. Благодаря этому они (татары и казахи. – *М.И.*) среди всех тюрков в наибольшей степени сохранили тюркский дух. Это возлагает на их плечи большую ношу: сохранить тюркский дух, обогатив его достижениями европейской культуры.

До той поры, пока каждый народ сохранял привычную ему религию, пока столкновения между народами носили поверхностный характер, пока смысл существования каждого народа, его внутренняя жизнь протекали по определенному пути, сохранить «самость» было нетрудно. Однако есть ли у тюрок, в особенности у поволжских татар, силы, чтобы противостоять сегодняшнему европейскому культурному влиянию? Противостоять европейской литературе, театру, философии, музыке, науке, искусству? Равно как безнравственности, продажности, которые ежедневно подтачивают нашу нравственную силу? Противостоять ее технике, торговле, экономике, политике, которые стремительно, словно Даджал, пожирают нас?

Не напоминают ли наши нынешние усилия, направленные на сохранение нации мольбы к Аллаху с упованиями о том, чтобы брошенная в воду щепотка соли не растворилась в ней?

У меня не хватает ни сил, ни знаний, чтобы ответить на этот вопрос, волнующий весь семидесятимиллионный тюркский народ.

На берегу Волги есть сила, неподвластная движущемуся с Запада потоку.

Живущие на берегах Волги осознанно отделяют в этом потоке жемчуг от камня, алмаз от стекла, молоко от воды, лекарство от яда (…).

II

(…)

Вот татарские деревни, татарские города, вот татарские медресе, татарские купцы, татарские мурзы…

На этом «вот» и заканчиваются. Татарская действительность ограничивалась этими тремя-четырьмя «вот». Посмотрите на них пристальнее.

Наши медресе… Наши деды, основывавшие медресе для сохранения религии, обеспечивали их соломой (для спальных мест), глиной (для латания дыр), бычьими пузырями (вместо оконных стекол). К тому времени (вторая половина XIX века. – *М.И.*) сама идея служения религии посредством обучения полуголодных шакирдов в помещениях со спертым воздухом утратила свой былой блеск, поизносилась. Набожные старцы перестали относиться к шакирдам как к «земным ангелам». Между народом и муллами возникло разногласие, недовольство друг другом. Для мулл авторитет шариата утратил былую ценность, они измельчали, утратили былой авторитет. Простой народ, потеряв свою путеводную нить, доверие к своим духовным предводителям, оказался в руках ишанов.

Некогда крепко державшие в своих руках всю торговлю с Туркестаном, Китаем, Россией купцы из Казани, Оренбурга, Каргалинской слободы, Сибири в своем экономическом положении пришли в состояние упадка. Столетние фирмы разорились, в памяти народа остались лишь имена ворочавших миллионами купцов, Казанские купцы превратились в коробейников, торгующих всякой всячиной, их значимость, авторитет ушли в небытие.

Наши мурзы, подарившие русским таких писателей, как Лермонтов, Тургенев, Державин, ученых (Чаадаев, Менделеев, Барановский), множество политических деятелей, также оказались на грани исчезновения. Не имея связи с татарской действительностью, не обладая единым, связывающим их друг с другом чувством, они окончательно отдалились от народа. Стыдясь именоваться татарами, они изменили свои имена на русские (Федор,

Петр, Мария, Настя), утратили национальное сознание. К тому же, вступая в кровное родство исключительно с представителями своего сословия и не смешивая свою кровь со здоровой кровью своего народа, они деградировали и физически.

Крестьяне, занимающиеся в деревнях земледелием и скотоводством, из-за плохих орудий земледелия, вырождения племенного скота, отсутствия агрономических знаний еле сводили концы с концами, с каждым днем беднели.

(…)

Чтобы перед взором исчезла эта ранящая сердце картина, пожалуйста, закройте глаза! А сейчас с того места, где вы стоите, окиньте мысленным взором сегодняшний татарский мир! Видите ли вы рядом с прежним разместившимся на вершине навозной кучи медресе здание с большими окнами и зеленой крышей? Это школа. Оттуда доносится гудящий звук – дети читают нараспев стихи наших национальных поэтов. А теперь окиньте взором деревенскую улицу! Вдоль заборов стоят уборочные машины. Рядом с ними неприметно разместился плуг. Вот деревенские подростки запрягают лошадей и в красивом поле под песню на слова Г. Тукая «Ты стоишь, прислонившись...»[1] начинают жатву. Статные деревенские девушки, для того, чтобы веселее было вязать снопы, своими серебряными голосами напевают стихотворение Сагита «Авыл»[2].

Такие школы сейчас не в одной только деревне – в сотнях, тысячах татарских деревень. Стоящие во главе этих школ муаллимы учительствуют, служа своему народу.

Если мы после этого обратим взор на торговлю, то и здесь увидим изменения. По всей России, начиная от Финляндии и Архангельска и заканчивая Владивостоком, торгуют татарские купцы. Хотя они и не водят большие караваны, как в старые времена, и по своим состояниям не могут сравниться с прежними нашими баями-миллионерами, но по численности они вдесятеро превосходят количество прежних купцов. И в организации торгового дела они превзошли своих дедов, следуя за падишахами искусства торговли – евреями и участвуя в создании банков, товариществ.

Сильно изменились и наши мурзы. Они нашли мост, позволяющий преодолеть пропасть, отделявшую их от народа. Они сейчас читают татарскую литературу, интересуются татарским театром, принимают участие во всех наших культурных начинаниях, движениях. Девушки, чьи бабушки некогда только издали смотрели через лорнет, открывают школы для крестьянских детей, сами учительствуют в них. Они организуют театры для народа, дают представления, служат распространению национальной культуры в народе (...).

III

(…)

На сегодняшний день во всех наших городах, больших деревнях, местах, где проживают мусульмане (татары. – *М.И.*) – везде есть различные по характеру своей деятельности общества. Будь то благотворительное общество, будь то кружок музыкальной самодеятельности, будь то общество любителей литературы – все они служат нам во благо, все они упрочивают основы нашей национальности. Если раньше наши отправившиеся в другие места предки основывали там мечети, то наши современники, где бы они ни оказались, основывают и развивают общества, возлагают на них воспитание детей, содержат их. При них строят школы, читальни, библиотеки. С их помощью они приучают народ к совместному действию во имя общих интересов (…).

Разве наша литература, начавшаяся с созданных в подражание персидской литературе и превозносящих идеал «загробной жизни» книг «Ахырзамана», «Бадавама», «Бакыргана», сейчас напоминает привезенный из чужих стран засохший цветок шафрана?

Первым делом только что появившейся литературы стал поиск идеала. Этот поиск велся иначе, чем в газетах и журналах, заполненных длинными дискуссиями, спорами по поводу того, что нам нужно, что – нет. В этом идеале мы – единый народ, единая нация! Следуя этому идеалу наша литература в первую очередь

отринула чужеземный авторитет религиозной книжности. Она (литература. – *М.И.*) противостоит распространенному у арабов взгляду на женщину как на «аврат»[3], считая его неуважительным и диким по отношению к женщинам, родившим Чингиза, Тимура, Ибн-Сину, Улугбека, Сююмбеки. Подняв свою голову до небес, мы можем прокричать так, что его услышит восседающий на престоле Всевышний: альхамделлиля, альхамделилля, татарская литература в этой первой битве вышла победительницей. Она показала место, которое занимает татарская женщина, ее священную роль. Она определила ей достойное, почтенное место не только в школе, но и в театре, и на сцене, и в жизни, показала значение и роль ее труда в сохранении тюрко-татарской духовности (…).

Наша литература не осталось в том жалком положении, в каком оказалась не нашедшая своего места литература наших соплеменников, проживающих на другом берегу Черного моря. Только появившись, она (татарская литература. – *М.И.*) стала народной: заговорила на его (народа. – *М.И.*) языке, пела его песни, думала его думы, крепла его силами.

Наши писатели, поэты, редакторы получили признание во всем тюркском мире, привлекли внимание русской, французской, немецкой литературной общественности. Они, с какой бы позиции мы на них не смотрели, с творчеством каких бы великих писателей не сравнивали, создали возвеличивающие национальную гордость неумирающие литературные образцы. Они дали мощь всему нашему движению, всем нашим делам, осыпали цветами надежды нашу грубую жизнь.

IV

Наш театр по причине малого числа пьес, отсутствия драматургов был вынужден ставить всевозможную иноземную ерунду. Несмотря на это, несмотря на отсутствие ценителей театра, готовых поддержать его идейно и материально, благодаря непрестанным усилиям нескольких наших девушек и молодых людей театр стал национальным достижением.

Вынужденная на протяжении шести-семи лет кочевать из города в город наша театральная труппа с красноречивым, указывающим на ее кочующую жизнь названием «Сайяр», свила свое гнездо и заняла достойное место среди наших национальных достижений. Она открыла мир театра для тысяч наших соплеменников в Поволжье, Сибири, казахской степи, которые до этого не видели театр ни во сне, ни наяву, Эта труппа сумела доказать, что театр является одной из важных опор национальной жизни (…).

Этим молодая труппа не ограничилась. Она достигла больших достижений в театральном искусстве, создала типы из нашей жизни. Она вывела на сцену Габдуллу Кариева, Гульсум ханум Болгарскую, Гиззатуллину, даровавших нам незабываемые типы: Мухамметзяна кари («Тайны города Казани») в исполнении Габдуллы Кариева, Марзии («Учительница») Гульсум-ханум Болгарской, Галии («Брачный договор») Гиззатуллиной[4]. Разве это не классические типы, заложившие основу нашего театра?

Место, которое наш театр занимает сегодня, укрепляет нас в том, что наши надежды на него не бесплодны. Мысли о том, что через 10–15 лет мы увидим наших артистов в здании национального театра, не кажутся несбыточными. Нам представляется, как через 20 лет над зданиями национальных театров в Казани, Оренбурге, Уфе, Астрахани, Семипалатинске, Ташкенте, Бухаре, Хиве, Самарканде будут развеваться тонкие шелковые театральные флаги. Их колыхание доставляет усладу нашему слуху, наслаждение нашему взору.

Хотя у нас мало сердец, захваченных стихией музыки, способных вывести нашу музыку на большую дорогу, в последние годы началась работа по созданию и развитию музыкального искусства. Его зерна также были посеяны в народе. Музыкальные общества, самодеятельные оркестры во всех городах готовят почву для рождения нашей национальной музыки, освещают путь, по которому она должна пойти.

Обратите свой взор на наше женское движение. Окиньте мысленным взглядом самые значительные достижения движе-

ния. Разве вы видите в нем погоню за модой, безумное увлечение танцами? С радостью отвечаем: «Нет!». Важнейшей причиной, приведших в движение наших девушек и женщин, было их стремление заявить о своем человеческом достоинстве, повысить собственную самооценку, определить свое место в обществе, осознать свою роль в жизни.

Их сложный путь начинался с отрицания затворничества. Они почувствовали, что для достижения своих целей в современном мире им необходим открытый мир. Окно было открыто, занавеска поднята.

Первым их делом стала учеба. Они заполнили наши школы, стали поступать в русские, захватили книжные магазины, устремились в театр.

Стали обучаться в гимназиях, на курсах. Отправились учительствовать в деревни, города не потому, что это модно – для того, чтобы обрести крепость духа, стать личностью, служить своему народу. Они стали играть большую роль в воспитании наших детей. С каждым днем их влияние на нашу жизнь усиливалось, благодаря им она становилась чище, красивее (…).

Наши выпускники и учащиеся высших учебных заведений также не отдалились от избранного нацией пути. Они не забывали о своей главной миссии – служении народу. Засучив рукава, они принялись за это дело.

Если посмотреть на все эти группы (писателей, деятелей искусства, купцов, деятелей женского движения и пр. – *М.И.*) по отдельности, то каждая подобна тонкой нити, но собранные вместе, они подобны крепкому, канату, способному вытянуть любые тяжести. Переплетаясь, эти нити образуют национальный узор, способный украсить нашу грубую жизнь, насладить наш взор красотой.

И мы идем вперед, опираясь на эту силу, радуясь этой красоте! И с каждым шагом растет наша сила, еще более расцветает наша красота.

ЗАДАЧИ, СТОЯЩИЕ ПЕРЕД НАШИМИ УЧИТЕЛЯМИ И УЧИТЕЛЬНИЦАМИ

На сегодняшний день наиболее значимым для наших школьных учителей является вопрос о духовном воспитании в школе. Какова суть наших новометодных школ, какое воспитание они должны давать детям, какие чувства пробуждать? Настало время постановки и решения этих вопросов.

Раньше новометодные школы назывались «ысуле җәдидә мәктәбе». Название говорило само за себя и не требовало дополнительных разъяснений. В них учащиеся читают Коран, изучают правила намаза, получают знания по арифметике и географии. Читают мунаджаты «Әс-сабах әл-бала», «Ямән илләрендә Вәйсел-Карани»[1], знакомятся с «Мухаммадией»[2], немного с Тукаем, Сагитом Рамиевым.

Однако знания, получаемые там детьми, были поверхностными (немного о татарском мире, что-то – о персидском и арабском) и напоминали шеджере суннатче-бабая[3]. Детям не прививалось чувство причастности к нации, ребенок воспитывался исключительно как мусульманин.

Однако современность требует от нас решение наиважнейшей культурной задачи – воспитания наших детей в национальном духе. Задача, стоящая перед нашей современной школой – воспитание нашего будущего поколения сознательными, образованными татарами. Поэтому язык преподавания, воспитательная работа, песни и мелодии, которым учат детей, – все должно служить достижению этой цели.

Наш народ, расселившийся в разных уголках России, разговаривает на разных диалектах. Школа, где бы она не находилась, должна обучить этот говорящий на разных диалектах народ одному языку. Для этого учитель и учительница, кем бы они ни были (т.е. какой бы из татарских субэтносов не представляли. – *М.И.*), должны говорить и преподавать только на нашем литературном языке – казанском диалекте. Более того, наши учителя, преподающие в мишарских деревнях, постоянно должны разъ-

яснять детям, что тот язык, на котором они говорят в семьях, вовсе не татарский и что недопустимо говорить как они, вставляя в свою речь искаженные русские слова. Если школа не привьет детям литературный язык, она не выполнит тем самым свою главную задачу.

Чтобы решить эту задачу, наиболее верный путь – выбрать учебники на татарском языке и заменить читаемую ими литературу на татарскую: вместо «Әс-сабах әл-бала», «Ямән илләрендә Вәйсел-Карани» читать нараспев «Ана теле», «Тәәссер» Г. Тукая, «Авыл» Сагита Рамиева.

Пусть за те три-четыре года, что ребенок находится в школе, он научится правильно говорить. В добавление к этому, пусть учащиеся из числа девочек, воспримут этот опыт и, когда сами станут матерями, передадут его своим детям.

Известно, что девочки более способны к подражанию и более легко обучаемы, а значит, не подлежит сомнению их роль в этом вопросе. Девочки во всем стремятся быть похожими на своих наставниц: в манере говорить, одеваться, походке. Правильная, чистая речь учительницы запомнится детям. Поэтому, несмотря на общие задачи, стоящие перед учителями и учительницами в решении этого вопроса, польза, которую могут здесь принести учительницы, в несколько раз больше.

Известно, что именно женщина является хранительницей чистоты национального языка. Мужчины, странствуя по разным местам, общаясь с разными людьми, то здесь, то там нахватываются чужих слов. У тех, кто имеет дело с муллами, в речи много арабских слов. У общающихся с мурзами, русскими много русскоязычных вкраплений. Путешественники также оказываются подвержены языковым влияниям: кто-то турецкого, кто-то узбекского языков. Женщины, в основном, сидят дома. По этой причине, а также потому, что с детских лет приобщаются к передаваемым из уст уста старинным сказаниям, они сохраняют богатство языка в нетронутом виде. В добавление к этому, благодаря более развитой в них любви к красоте, неспособностью к грубым выражениям, они зачастую избегают

некрасивых слов, говоря «ай, очень некрасиво», и тем самым сохраняют язык.

Вот почему, когда в деревнях (особенно мишарских) встает вопрос о том, кого брать для обучения детей в школах, где мальчики и девочки учатся вместе, без сомнения, предпочтительнее брать девушек, а не учителей-мужчин. Кроме того, любовь к ребенку, забота о его воспитании заложены в женщине самой природой, что ставит учительницу в вопросах воспитания во много раз выше учителя-мужчины. Часто, обладая преподавательским талантом, учитель-мужчина оказывается плохим воспитателем. У женщин-учителей этот недостаток практически отсутствует.

Подобно тому, как учительница способна пробудить в детях добрые чувства, она, в случае обладания красивым голосом, способна возбудить в них любовь к музыке.

Вот почему в развитии национального духа у детей роль учителей-женщин значительнее, чем у учителей-мужчин.

На сегодняшний день наиважнейшей нашей задачей является именно укрепление этих основ воспитания для того, чтобы наши школы стали поистине национальными. Школа в течение трех-четырех лет должна сформировать в ребенке чувство сопричастности к татарской нации. Его дух, язык, понятия, чувства должны быть татарскими.

Если мы сможем выполнить эту работу, то наша национальная культура получит прочное основание, и ее не смогут разрушить ни бури, ни бурные потоки.

Таковы сегодняшние задачи, стоящие перед учительницами и учителями! Такова их священная миссия!

ЕДИНСТВО В ВОСПИТАНИИ

Мы, потомки тюрко-татар, живем в России, расселившись по бескрайним казахским степям, у подножия устремленных ввысь Алтайских, Уральских, Кавказских гор, на берегах шум-

но катящих свои воды Волги и Камы. По своему характеру, мировосприятию поволжские татары отличаются как от живущих в степи казахов и башкир, так и от соплеменников с гор Кавказа и Урала. Это различие открыто проявляется в музыке и песнях, обнаруживает себя в темпераменте. Связанные общностью происхождения, мы по-разному выражаем свои горести и радости в своих мелодиях. И в культурном отношении мы находимся на разных ступенях. Этим наше разнообразие не ограничивается: в своем научном, культурном развитии мы брали уроки у разных народов. Крымские татары встали на путь османской культуры, некогда развивавшейся под влиянием культуры Византии и Багдада, а в современности – Парижа. Кавказцы и туркестанцы попали под влияние культуры Ирана. Поволжские татары, живущие в степи казахи и башкиры вынуждены были идти за русской культурой.

Этим указанное различие не исчерпывается. Подобно тому, как поволжские татары делятся на мишарей, тептяр, башкир, кавказские народы – на живущих по эту и другую сторону гор, туркестанцы – на узбеков, таджиков, киргизов. Это разделение уменьшает значимость в России тридцати миллионов тюрко-татар, занимающих второе по численности место после русских. Но дело не ограничивается только этим: оно оказывает большое влияние на нашу внутреннюю жизнь, разделяет наши школы и медресе, духовное управление, общественную мысль, уменьшает силу нашей литературы и периодической печати. В силу того, что это разделение произошло исторически, его невозможно преодолеть в одночасье, произнеся молитву с пожеланием объединения всех мусульман. Сколь бы ни были авторитетны наши праведники и шейхи, но и они не в состоянии сделать так, чтобы азербайджанский татарин назавтра пел казахский уленг, а казанский татарин освоил обычаи азербайджанцев. Единственный путь, следуя которому можно изменить это положение – объединить школы, создать единый литературный язык и из разрозненной литературы создать великую литературу великого народа. Сколь бы ни легко было это помыслить, столь же трудно воплотить

в жизнь, и, если наши просвещенные мужи не возглавят эту работу, выполнение поставленной задачи будет невозможно. Исходя из того, что идеалом для всех школ тюрко-татарского народа является воспитание способных, талантливых личностей, мы, поволжские татары, также должны прикладывать все усилия в этом направлении. Хотя в наших школах используется общая азбука, общие подходы к совершению намаза, сунне, религиозным предписаниям, они (школы. – *М.И.*) существенно разнятся в подходах к духовному воспитанию. В одних из них большое внимание уделяется творчеству наших национальных поэтов и писателей; в других – читают нараспев стихи арабских и персидских поэтов, ничего не говоря ни о Тукае, ни о национальной литературе. В третьих – уничижаются наши исторические деятели: Батый, Чингиз, Хромой Тимур[1]. Сейчас поволжские татары имеют возможности и силы, чтобы прекратить это разделение. У преподающих в Поволжье и в расположенных за его пределами деревнях учителей есть знания и силы, чтобы объединиться в этом вопросе. Конечно, многие из наших нынешних учителей и сами не получили хорошего воспитания, и, нахватавшись поверхностных знаний, героически принялись учительствовать. Но их объединяет общая мысль, общая идея – служение народу. Именно она сподвигла их на этот тяжелый путь. Именно светлая надежда о будущем татарского народа согревала их в холодных деревенских школах. Именно вера в будущее татарского народа, его грядущее величие как воодушевляла их, придавала им силу.

Если эти верующие в Бога, любящие татарскую литературу, свой народ учителя, надеясь на будущее, усвоят что «мы – разные народы, но одна нация», то их наиважнейшая на сегодняшний день миссия будет выполнена. Если наши школы встанут на этот путь, то можно считать, что мы, поволжские татары, сделали первый шаг в этом направлении.

Обязанность сделать этот первый шаг возлагается на наших учителей. Мы верим, что они осознают свою миссию, и с надеждой ждем его от них.

НАЦИОНАЛЬНАЯ МЕЛОДИЯ И МУЗЫКА

Не подлежит сомнению: значительную роль в том, что мы существуем как единый народ, единая культурная нация, играют наши национальные напевы, мелодии, музыка. Но насколько развита у нас музыка, способствующая духовному единству народа, выражающая в мелодиях и напевах его радости и печали? Способна ли она выполнить отведенную ей историей высокую миссию?..

Широкие степи подарили нашим дедам протяжные мелодии, извилистые реки – хороводные мелодии. Омыв их в водах Каспия и Черного моря, освежив ветрами Урала и Кавказа, наши предки оставили это наследие не только нам – всей России. Бесконечные напевы наших дедов, рожденные в глубинах души мелодии наших бабушек дали пищу не только для нашей музыки, но и для музыкального искусства русских*.

Однако по причине изменений в жизни нашего народа этот большой труд в области культуры день ото дня мельчал (…).

В отличие от башкир и казахов, татары и мишари окончательно утратили свои напевы. Их музыка стала сводиться к переделке на татарский лад русских частушек.

На сегодняшний день самыми красивыми, мелодичными у нас являются башкирские напевы. Оставшиеся с ханских времен казанские мелодии либо окончательно стерлись в памяти народа, либо постепенно забываются. Причины этого естественны: жизнь татар после времен ханов была очень тяжелой. В то время бедные татары и думать не могли о музыке, ибо их насущной задачей было самосохранение. Это внешняя причина, но были и внутренние. Сказалось и неприятие музыки нашим духовенством, муллами, которые не понимали значения музыки. Сыграло роль и отсутствие музыки в школах, медресе, внушение

---

* Тем, кто знаком с музыкальной литературой, известно, что татарские мелодии, татарские напевы оказали большое влияние на русских. – *Прим. автора.*

учащимся там детям мысли, что музыка – харам (а ведь именно в детстве душа в наивысшей степени восприимчива к музыке). Еще совсем недавно во время устраиваемых в медресе посиделок или когда шакирды в летние дни выходили на природу, они придумывали тысячи хитростей, чтобы спрятать музыкантов. Завесив окна медресе шубами, тулупами, бедные, голодные шакирды напевали грустные мелодии под аккомпанемент кубыза.

Известно, какую дьявольскую службу сослужило национальной культуре признание харамом мелодий, рожденных в глубинах народной души. Об этом сейчас не стоит распространяться. О тяжести этого преступления ясно свидетельствует то, что изгнанные из собственного дома наши национальные напевы, мелодии, впоследствии вынуждены были ютиться в публичных домах, грязных пивных.

После смерти поздно раскаиваться, что сделано – того не вернешь. Деды не смогли нам передать наше наследие в чистом виде, пусть упокоит Бог их душу!

Сейчас мы, понимая значение музыки в нашей жизни, видя, в каком плачевном состоянии она находится, в оцепенении стоим перед решением важной миссии. Наши напевы и мелодии забыты и искажены, дети перенимают их в измененном до неузнаваемости виде, самый их дух утрачен. Кроме того, в наших школах, медресе, музыке не придается никакого значения, а ведь она очень значима для воспитания, сохранения национального чувства. Разве о сказанном не свидетельствует отсутствие уроков музыки в самых передовых наших медресе, игнорирование национальных мелодий и напевов в наших школах?

Однако сейчас настало время для того, чтобы серьезно относиться к музыке, определить ее место в нашей национальной жизни. Обучение национальным напевам и мелодиям в наших школах должно быть поставлено на один уровень с изучением национальной литературы.

Учителя должны уделять этому вопросу особое внимание. Даже если они не смогут выделить изучение национальных на-

певов в отдельный предмет, то основываясь на манере чтения нараспев «Әс-сабах әл-бала», они должны ввести в школьный обиход наши старые мелодии, песни. Осознавая, что смысл слов, положенных на мелодию, навсегда запечатлевается в душе ребенка, учителя должны выбирать красивые песни наших поэтов. Сейчас уже не сложно в творчестве наших многочисленных поэтов найти стихи, которые могут быть положены на разные напевы. Красивое стихотворение в единстве с мелодичным напевом будет способствовать формированию в ребенке прочных основ национального чувства. Важно и другое: напев, песня делают душу ребенка более чувствительной, способной к утонченным переживаниям, наделяют чувством прекрасного, формируют личность, восприимчивую к чувственной и человеколюбивой поэзии.

Формирование из маленьких детей сознательных, способных к тонким переживаниям девушек и юношей, их возрождение к отличной от нынешней грубой татарской действительности новой жизни находится в руках учителей. Приложив к этому некоторые усилия, вы, учителя, и, в особенности, учительницы, осуществите незабываемый в истории труд! Заслужите уважение своих учеников, которое останется в их сердцах до самой смерти! Будете героями, сослужившими нации большую службу, поспособствовавшими осознанию богатств нации!

Учительницы! Со всей чистотой своей женской души возьмите на себя эту прекрасную, важную миссию! У вас есть силы для ее выполнения, талант, позволяющий отделить прекрасное от безобразного. Вы воодушевляетесь и испытываете удовольствие от того, что ваши ученики развиваются. Только вы можете воспитать из ребенка просвещенного, обладающего чувством красоты, обладающего национальным чувством татарина. Эта миссия выполнима только вами.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ТРАГЕДИЯ

Поэтический дар дается человеку природой с самого рождения.

Человек рождается поэтом. И в детстве, и в отроческие годы, и, повзрослев, он на все смотрит как поэт. И даже в старости, поседевший и сгорбившийся, он не утрачивает этого особого взгляда на мир. Любое явление в природе видится поэту по-особому: он видит, осязает его иначе (чем обыкновенный человек. – *М.И.*). Возьмем закат, простой закат, который по божьей воле ежедневно случается во всех уголках мира. Это простое явление природы видится поэту совсем иначе. Он находит в нем немыслимые нам красоты, видит невидимые краски, очертания, бесчисленные тени. В объятых лучами заходящего солнца облаках, принимающих то серый, то голубой, то желтый оттенки, поэт находит неведомые нам тайны. Но самое главное, он получает от этого огромное наслаждение. Погружаясь в эту красоту, поэт парит в своем прекрасном мире.

Поэту достаточно посмотреть в глаза ребенку, чтобы запечатлеть его облик, представить его мысли, подобные извилистым тропинкам среди зеленой летней травы.

Едва заметная улыбка красавицы, свет, излучаемый ее глазами, переполняют его бескрайними надеждами. Устремляясь за ними, поэт достигает небес. Отрываясь от земли, парит среди ангелов и возвышает подарившую ему надежду девушку до престола Всевышнего. Он обожествляет ее, поклоняется ей подобно тому, как поклоняются Аллаху, вдохновляется ею, говорит возлюбленной о своей любви, поклонении, произносит в ее честь зикр. Из его пламенных слов, фраз, что острее меча, рождается стихотворение. Малейшее невнимание, оказанное ему возлюбленной, он воспринимает сильнее, чем оскорбление, нанесенное всем миром. Всем сердцем, всем душой переживает он этот позор, плачет, и, вспоминая все молитвы и заклинания, шлет проклятия, способные иссушить всю землю, погасить все звезды на небе. Голосом, подобным вострубившему Исрафилу[1],

он доносит эти проклятия до всего мира. Из этого голоса, от которого замирает сердце, из этих слез он рождает на свет полные проклятия стихи. Поэт никогда и ничего не видит так, как простой человек. Он всегда сгущает краски, делает цвета более насыщенными, находя во всем то, что невидимо нам. Из неприметных мелочей жизни поэт выводит большую панораму, из незначительных событий, фактов создает картину многообразной, развивающейся жизни.

Богатство, бедность, низость, прекрасное, безобразное, хорошее, плохое – все эти понятия имеют для поэта другой (по сравнению с обыкновенным человеком. – *М.И.*) смысл. Деньги, признаваемые «умными» людьми высшей ценностью, вызывают у поэта отвращение. Достаток, являющийся для «умных» людей идеалом, вызывает у поэта возмущение, а их стремление к высокому положению – смех. В глазах «умных» людей поэт – безумец, глупец, чудак, находящийся по ту сторону практической жизни.

И нам, живущим на берегах Волги татарам, природа даровала такого поэта. Сердце этого нареченного именем Габдулла поэта с самого рождения было наполнено поэтическим талантом. Природа даровала его всему татарскому миру со словами: «Я даю вам этот алмаз, но украсить, огранить его должны вы сами».

Татарская жизнь, передавая мальчика Габдуллу из рук в руки, продавая его на Сенном базаре, обучая в вонючем медресе затхлым «наукам», вдоволь изваляв в казанской грязи, истаскав по миру татарской печати, вернула его природе. Но за это время Габдулла оставил множество стихов, окрашенных в сатирические тона. В те прекрасные мгновения, что были в его короткой жизни, он подарил нам стихи, не уступающие творениям знаменитых мировых поэтов.

Сейчас Габдуллы нет. Он умер. Минул уже год, как он ушел от нас... И пусть еще не настало время оценить его труды, полностью осмыслить оставленное им богатство, мы можем окинуть взором его жизнь, жизнь поэта.

Природа дала нам Тукая в чистом, необработанном виде. Смогла ли татарская жизнь огранить этот алмаз, заставить его

засверкать всеми своими гранями? Смогла ли сознательная часть татарского общества осознать, что этому алмазу подобает находиться в сердце татарской нации?..

Смогла ли татарская нация в полной мере воспользоваться силой его таланта? Не истратила ли просвещенная часть татарского общества ее понапрасну?

Для того чтобы в поэте развился поэтический дар, необходима нежная, мягкая забота матери, любовь которой исцеляет все детские душевные раны. Бедному Габдулле не суждено было познать материнской любви, понежиться в ее объятиях.

Для того чтобы оттачивался поэтический талант, отроческие годы поэта, его юность должны быть наполнены любовными переживаниями. Для того чтобы его стихи были острее тонкой сабли, его сердце должно гореть любовным пламенем сильнее, чем сердце Меджнуна.

Для того чтобы стихи поэта были красивыми, его лицо, губы должны быть осыпаны поцелуями возлюбленной. Не проявившая к Габдулле в детстве милосердия татарская жизнь и в юности обделила его своей милостью.

Габдулле не довелось испытать чистой любви со стороны тех девушек, которые сегодня со слезами на глазах читают его стихи. Судьба распорядилась так, что он не повстречал на своем жизненном пути чистой девушки, любовь к которой открыла бы потаенные уголки его тонкой поэтической души, отогрела бы его замерзшее в детские годы сердце.

Он рос сиротой.

Жил сиротой.

Умер сиротой.

Он был одинок.

Умер одиноким.

Эта кажущаяся незначительной особенность оказала влияние на всю жизнь Габдуллы, определила тональность всей его поэзии. Но самое главное: она стала причиной его смерти в самом расцвете поэтического таланта.

Габдуллу погубила не чахотка.

Его убило отсутствие сердечного тепла, любви татарской девушки, которая смотрела бы на него не как на «Габдуллу эфенди Тукаева», а просто как на Габдуллу.

В этом состоит не только трагедия его личной жизни, но и литературной.

Габдулла, поэт Габдулла и сам осознавал, что причиной того, что его драгоценная жизнь проходит в неподобающих местах, в окружении людей, которых он нисколько не ценит, как раз и состоит в отсутствии места, где бы он мог отогреть свое холодное сердце, любимой, которая могла бы согреть его душу. Он не только осознавал это, но и глубоко переживал. Для того чтобы не чувствовать, как это переживание гложет его сердце, он был вынужден забывать, кто он такой. К сожалению, зачастую забывая, что он великий поэт, Габдулла писал и слабые, неудачные стихи.

Великий писатель Ибсен, задавая себе вопрос «Кто является великим человеком?», отвечает: «Великий человек – счастливый человек, великий человек – тот, кому помогает судьба». Окажись судьба благосклонной к нашему Габдулле и вместо вонючего номера в Казани дай ему чистое, теплое гнездышко, а рядом – черноглазую, чернобровую спутницу жизни, каких бы высот он ни достиг, какими бы шедеврами он ни украсил татарскую поэзию?!

Габдулле не было в этом счастья. По этой причине мы не увидели множества произведений, которые он мог бы написать, и уже не увидим. Мы не смогли огранить дарованный нам природой алмаз, не смогли создать условия, которые бы позволили засиять ему во всех своих красках.

Не думайте, что я собираюсь обвинить какую-то татарскую девушку в том, что сердце Габдуллы так и не наполнилось теплом. В этой трагедии есть вина, но нет виноватых. Если кто-то и повинен в этом, то это вся татарская жизнь, все устройство нашей жизни.

Насмешка судьбы, состоящая в том, что жизнь основателя татарской литературы оказалась лишенной женской любви,

является наказанием нам за наше угнетение женщин. Это историческая расплата за наши старые грехи.

Явившийся в мир, чтобы наполнить грубую, невежественную татарскую жизнь красотой, Тукай умер в нищете и одиночестве, не познав наслаждения жизнью. Он умер от холода татарской жизни, адского холода.

Умер, оставив после себя красивые стихи, способные отогреть замерзшее сердце, наполнить слезами глаза, возродить утраченную надежду.

Умер, даровав нам солнце, которое спасет будущих поэтов от холода. В этот весенний день, когда на деревьях появляются первые листочки, когда начинают распускаться цветы, когда смеющееся солнце согревает своими лучами луга и поля Татарстана, мы помним трагедию Тукая, ушедшего в иной мир от объявшей его душу стужи. Наши глаза всегда будут полны слез от этой трагедии.

Потому что трагедия Тукая – наша трагедия, потому что трагедия Тукая – трагедия нации.

НАШИ МУРЗЫ

Ни у кого не вызывает сомнений, что наши мурзы – интеллигенты, окончившие некогда русские школы – не смогли в полной мере выполнить отведенное им нацией предназначение. Во времена, когда наш народ испытывал острую нужду в просвещении, знаниях, когда он задыхался от нависших со всех сторон черных туч, возвышавшиеся над народом мурзы, образованные люди не замечали этой трагедии. Они не захотели пойти к изнуренному народу и осветить его жизнь лучами своих знаний.

С одной стороны – изможденный, потерявший от тяжелого недуга все душевные силы народ; с другой – повернувшиеся к нему спиной, страдающие от безделья мурзы, обладающие необходимыми для исцеления народа средствами. Задыхающийся народ не осмеливался обратиться к мурзам со словами: «Мурза

эфенди, я очень болен, помоги мне». Но и мурза эфенди не находил в себе любви к народу, чтобы сказать: «Почему же здесь такой тяжелый воздух. Подожди, сначала надо открыть окно, а потом осмотрим больного. Ну-ка, бисмилляхи рахмани рахим». Обладая кровным родством, общей историей, эти несчастные пошли разными путями: народ, растеряв все наследие дедов, окончательно обеднел; мурзы, не находя места для деятельности, приложения своих знаний, понапрасну истрачивали свои силы, или же, окончательно слившись с русским миром, всячески пытались служить ему. Чтобы русские не чуждались их, мурзы приняли их имена.

Увидев это, народ еще более испугался, накрепко закрыл окна. Со словами молитв законопатил все дверные щели, дабы в них не пролезла разная нечисть. Воздуха совсем не стало. В доме стало невозможно жить, многие от отсутствия воздуха стали бредить. Многие утратили разум, кто-то, не выдержав, разбил окно. Из маленького окна немного повеяло воздухом. Находящиеся внутри, увидев снаружи мурз, закричали: «Идите сюда, идите! Скорее откройте двери, здесь задыхаются, задыхаются!». Для мурз этот крик показался чужим, некоторых он рассердил, и, чтобы русские не заподозрили, что они – татары, мурзы поспешили удалиться от дома. Но некоторых из числа услышавших этот полный отчаяния крик начала мучить совесть. С недовольным лицом они подошли к кричавшему со словами: «Ну, понял ты, или жизнь научила? Ну же, подойди сюда. Постой. Что делать… Сейчас скажу. Ты очень грубый, невежественный. Фу! Фу!». Поверивший в это выходец из народа, собрался было пойти за мурзами, сделать их своими предводителями, но после первого же шага (очевидно, по причине данной с рождения недоверчивости) спросил: «Куда поведешь?». Не ожидавший этого вопроса мурза растерялся. Народ, оставив его в стороне, сам отправился на поиски пути, сам стал прокладывать тропу. Была ли от этого общая польза, или вред? Это другой вопрос. Я не собираюсь решать его в этой статье. Но одно сейчас окончательно ясно: из-за отсутствия решительности у наших образованных людей, воли,

чтобы повести за собой эту бурлящую народную толпу, незнания народа, они не смогли выполнить свою роль. После этого каждый пошел своим путем.

Сейчас во всем татарском общественном движении мурз почти нет. Те немногие, что принимают в нем участие, не играют существенной роли. Они идут вслед за выходцами из народа, плетутся в хвосте общественного движения. Такое положение дел естественно. Некогда оставившие народ мурзы получают расплату за этот грех: вставший на ноги народ не желает воздавать им почести. Но главный вопрос не в этом, а в том, почему эти два класса пришли к такому разделению, непониманию, почему и сейчас между ними существуют преграды, почему и сейчас они относятся друг к другу с недоверием?

У нас ведь не было разделения на рабов и господ. У нас ведь не было крепостного права! Если так, то каковы же причины столь ощутимой разницы между ними? Оба этих класса испытывали влияние разных духовных условий. Оба они по-разному воспитывались.

Вся духовная жизнь народа была монополией мулл и суфиев, их духовное воспитание передавалось от поколения к поколению, словно родословная суннэтче-бабая[1]. Воспитание мурз, их идеалы были ориентированы в сторону «Онегина». Их духовное развитие было связано с русской литературой, русской музыкой. Выбравшие эти два разных пути класса с течением времени все более и более отдалялись друг от друга.

Но неужели при желании нельзя было найти мост, связывающий обе стороны? Разве ранее не было этого моста? Был. Но если раньше этот мост был закрыт, то теперь народ открыл его. Необходимо, чтобы и с другой стороны (со стороны мурз. – *М.И.*) открыли мост, и оттуда началось движение навстречу народу. Не подлежит сомнению, что в культурном развитии нашего народа, в росте его сознания, в развитии литературы, музыки, театра, наш образованный класс, наши мурзы должны были идти впереди. Занятие музыкой одной из наших девушек, учащейся в консерватории, становится известно во всем татарском мире,

оно во много раз важнее труда не знающего теории музыки любителя. Если выпускница театральной школы будет во главе театральной труппы, это сослужит большую пользу в создании татарских сценических типов. Увлечение литературой одного из мурз, окончившего историко-филологический курс в университете, будет способствовать обогащению нашей литературы. Не надо забывать: этот мост – последний мост, это протягивание руки – последнее.

Но есть ли среди наших мурз, наших образованных людей те, кто способен взяться за это трудное дело? Есть ли у них духовные силы, для того, чтобы осилить эту ношу?

Не я ставлю этот вопрос – сама жизнь. Это не просто вопрос, это – испытание! От того, выдержат ли они это испытание или нет, зависит их роль в будущем татарского народа.

Мост открыт, дорога широка!

МУСУЛЬМАНЕ РОССИИ

Странное положение занимаем мы, мусульмане многоплеменной России, на девять десятых своего состава принадлежащие к одному тюрко-татарскому племени и непонятными историческими причинами разбросанные по всему необъятному простору Империи от Татарского пролива до Мурманска.

Неблагосклонная к нам судьба воспитала, однако, в нас национальное самосознание и, что удивительнее всего, на пространстве веков развивала в нас неимоверной крепости силу самосохранения. Благодаря этому – живем ли мы среди народа, культура которого стоит выше нашей, входим ли в соприкосновение с племенами, стоящими на более низкой ступени культурного развития – везде и всюду мы остаемся верными себе, сохраняя отличительные черты своего национально-культурного характера с его своеобразными методами мышления и своенравными психологическими особенностями восприятия и выражения своих чувств. Наша музыка, наша песня

выдержали многовековой натиск иранской поэзии, наш язык никогда не капитулировал перед богатым, красивым арабским языком, несмотря на громадное культурное и религиозное значение последнего в мусульманском мире, наш характер остался неизменным под влиянием эластично ассимилирующего славянского творчества. Из незаметной, но упорной вековой борьбы народов мы вышли непобежденными: борьба сковала нас в одно целое, сплоченность рождала веру в будущее, она же питала творческое созидательное начало, и на пороге XX века мы выступаем как компактная национально-культурная единица, а на арене общественных разрушительно-созидательных стремлений начала века явились уже как нация, со всеми моральными и материальными атрибутами и с глубоким национальным самосознанием.

Те реформы, какие пришлось нам совершить в течение последних пятнадцати лет в области педагогики, преобразуя наши мектебе с допотопными методами обучения в начальные светские училища, схоластические медресе в духовные семинарии и учительские институты, являются поистине историческим подвигом. Наши успехи в области литературы, как беллетристической, так и научно-педагогической, возросшей количественно и качественно и приобретшей такое же значение в жизни нации, как и у большинства европейских народов, являются не менее важным национальным творческим делом.

Создание национального театра, выработка национальных типов, воспитание крупных артистических талантов, развитие музыки, до национальной оперы включительно, являются дополнительным проявлением национально-культурной созидательной работы. Если принять во внимание, что при том громадном напряжении сил, которое потребовалось при этой работе, не было ни малейшей поддержки извне, ни материальной, ни моральной, если принять во внимание, что для создания новых начал пришлось разрушить старые крепкие основы, что холодно-мертвящая бюрократическая рука неизменно действовала в союзе с нашим ретроградным духовенством, то станет ясно, какие

неисчерпаемые силы таились в недрах всегда молчаливого, серьезного тюрко-татарского народа.

Эта культурная работа совершается и сейчас и ведется так же интенсивно, как и прежде. Без устали, без колебаний, без внутренней реакции жизнь мусульманских масс течет могучим потоком, и все на пути его так ново, жизненно, красиво. Русское общество, как это не раз случалось в его истории, проглядело то, что совершается вокруг него, проглядело ту внутреннюю перемену, какая произошла у его векового соседа, у его самого крупного соучастника государственной жизни. К сожалению, и по сей час в ходу старые представления о мусульманах, до сих пор еще не перестали мерить нас старым екатерининским аршином, расценивать вышедшими из употребления ассигнациями. Глубоко несправедливое отношение к нашим ценностям, способное вызвать неожиданные крупные недоразумения, покоится, по нашему мнению, на тех ненормальных проявлениях внимания к нам, какими дарит нас русская печать: нами преимущественно интересуются миссионеры и востоковеды; но первые из них по своей профессии не могут относиться объективно ко всему, что мы делаем и что творим, и потому, отражая нашу жизнь на страницах специальной миссионерской и правой печати, отдаляются от истины на расстояние их объективной совести. Вторая категория, способная мыслить только археологически, не может оценить по достоинству результатов культурного творчества ранее чем через 300 лет, а русская интеллигенция, нормально мыслящая, с объективными мерилами, никогда к нам не приходила, не проявляла к нам ни дружбы, ни вражды. Наша же малочисленная интеллигенция, поглощенная работой среди своего народа, не могла первая прийти к русскому обществу. Она предпочитала молчать, отчасти преднамеренно, отчасти под давлением внешних причин; но теперь, когда перед русской общественной мыслью ставятся на очередь национальные проблемы, мусульманская интеллигенция, как органическая часть своего народа, не может остаться посторонним зрителем и, мобилизовав свои слабые силы, должна принять посильное участие в ознакомлении русского общества со своими

национально-культурными чаяниями и стремлениями, а также способствовать развитию добрососедских отношений между различными народностями Империи на почве взаимного понимания и взаимного уважения.

НАШ ПУТЬ

Мы мечтаем видеть расселившихся по разным уголкам необъятной России тюрко-татар единой нацией. Мы верим, что этот сохранивший национальную общность многомиллионный народ мусульманского вероисповедования воспримет европейскую культуру, приспособит ее к своей духовности, найдет в ней, то, что ему необходимо.

Уготованные нам жизнью испытания во сто крат сильнее пройденных, а значит, основываясь на устаревших знаниях, культуре, обычаях и традициях, невозможно сохранить себя среди других наций.

Для того, чтобы не потерять себя, не быть задавленными несущейся на нас с грохотом европейской культурой, промышленностью, литературой, музыкой, а также и развратом, ложью, шарлатанством, нам необходимо вооружиться оружием наших соседей: облачиться в национальную кольчугу, очистив ее от ржавчины прошлого.

Мы убеждены, что современные печать, литература, школа, торговля, вся общественная жизнь помогут закалить сталь, из которой сделана наша кольчуга, будут способствовать укреплению культуры тюрко-татар.

Именно этот путь мы признаем как служение нации. Выбравший его, будь он учитель, мударрис, меценат, артист, музыкант, имам, является нашим соратником, попутчиком.

Но в своем стремлении починить национальную кольчугу мы должны быть требовательны к материалу для починки. Вот почему, идя по нашему пути, мы останавливаемся у каждого поворота, каждой развилки и спрашиваем, какое из направлений

приведет нас к цели, а какое заведет в темный лес или выведет к шайке разбойников.

Не обращая внимания на растущие вдоль дороги, дающие тень деревья, мы задумываемся о пути наших дедов. Мы дышим их воздухом, вспоминанием их исторические деяния.

Перед нами касимовские ханы, мурзы, поднимавшиеся по одному мановению руки русских князей. Мы помним народ Казани, который после поражения вынужден был жить подобно свернувшему в клубок ежу, ибо не мог рассчитывать на помощь соседей. Мы видим последствия этого.

Служба, которую касимовские мурзы сослужили своему народу – помощь русским в завоевании Казани, Астрахани…

Казань сослужила народу иную службу: помогла ему сохраниться в своей вере, национальности (…).

Из этого мы делаем для себя вывод: в своей культурной жизни мы должны полагаться только на свои силы, идти, основываясь на материальных и духовных возможностях нашего народа (…).

С давних пор мы считаем предательством нации доносы со стороны мулл, живущих в окрестностях Казани и вступивших в сговор с урядниками.

Мы убеждены, что продажными изменниками являются партии, поддерживающие противников нашего национального единства.

Для того чтобы они не возымели влияния в народе, мы с самого их появления стремимся их уничтожить. Отвергая внешние силы и опираясь на народное сознание, стремимся объяснить, что эти силы враждебны нам (...).

Мы критикуем каждое движение, вносящие путаницу в сознание нашего народа, который еще не в силах самостоятельно понять, какое из них полезное для него, а какое – приносит вред.

Мы говорим все начистоту, не стесняясь громогласно заявлять, что путь, избранный нашими противниками, причиняет вред нации.

Для этого мы считаем для себя необходимым изобличать в глазах народа тех изменников, которые в своих грязных намерениях собираются под корень срубить наше национальное древо.

Мы делаем это не из личной вражды к кому-то и не преследуя какие-то материальные выгоды, а только исходя из веры в необходимость сохранения наших национальных идеалов, по велению совести. Мы исполняем свой долг перед будущим нации.

Кричим азан в уши сегодняшних поколений для того, чтобы избежать проклятий со стороны грядущих.

Хвала Всевышнему, до этого времени мы и в темные дни, и когда шел дождь со снегом, не забывали времени азана.

Слава Аллаху, и в самые тяжелые дни мы не падали ниц перед враждебными силами.

Вера в наш народ, вера в правильность выбранного нами пути и в будущем сохранит нас от этого унижения и позора.

ПЕРЕД СЪЕЗДАМИ

В сегодняшнем номере нашей газеты напечатаны объявления о двух съездах. Первый – Всероссийский съезд мусульман, второй – съезд учителей[1].

Оба этих съезда чрезвычайно важны в нашей культурной жизни. Принятые на них решения будут иметь значение для всех российских мусульман.

Возьмем сначала съезд мусульманок. Нужно ли говорить насколько он значим? Всем известно, что женщины у тюрко-татар никогда не были в униженном положении. Наши бабушки были рядом с нашими дедами, когда те, преодолев воды Урала и Идели, ступили на землю Европы. Они были в строю тюрков, когда их кони топтали Карпаты, а Балканы были испещрены проложенными ими тропами. Они были со своими мужьями и сыновьями, когда флаг тюрков развивался в Венгрии.

Тюркские женщины разделяли со своими мужьями и горести, и печали. Были вместе с ними и во время войн, и в мирное время.

В период Казанского ханства татарские женщины наравне с мужчинами были в войске, участвовали в управлении государством.

Татарские женщины до последней капли крови сражались, защищая Казань от русских, и погибали вместе со своими мужьями (…). Во многом благодаря тому, что женщины тюрко-татар знали о своей роли, не склоняли голову перед трудными испытаниями, сохраняли свою веру, мы жили как единая нация, исповедовавшая единую религию.

Мы смогли сохранить себя как культурная нация потому, что наши жены, матери, бабушки вложили свою душу в сохранение нашего национального бытия (…).

Наши женщины сохранили наши традиции и обычаи. Они пронесли с собой через темные времена наш язык, наши мелодии, наш мон.

Если сегодня мы видим появление у нас литературы, развитие музыки, становление литературного языка, то главная заслуга в этом принадлежит нашим женщинам.

Они трудились на этом поприще в самые тяжелые времена, когда со всех сторон дули холодные ветра (…).

Но их роль не ограничивалась только этим. На тюрко-татарских женщин была возложена еще одна миссия: быть в свободной России свободными гражданами, бороться за свои гражданские права во имя своего свободного будущего.

Именно для обсуждения этих вопросов, принятия решения по ним, объединения мусульман в этой деятельности мусульманки организуют в Казани съезд.

Можно ли не радоваться этому? Неужели этот порыв наших женщин не вызывает радость у каждого, кто мечтает о светлом будущем мусульман России?

Истинный мусульманин, сын тюркского народа, в груди которого бьется сердце тюрка, по жилам которого течет праведная кровь дедов, не может не радоваться этому событию.

Мы также, подобно всем мусульманам с чистой душой, радуемся этому событию. Заранее поздравляем его участниц, желаем им успеха.

Насколько важна роль съезда учителей? Кем до этого были те, кто воспитывал дух тюрко-татар? Кто до этого рассказывал детям тюрко-татар об их великой истории, вселял в них надежду на светлое будущее?

Это были учителя и учительницы.

Кто по капризам и распоряжениям деспотов-начальников, инспекторов, тупых чиновников переезжал из одной деревни в другую, из одной волости в другую?

Учителя, учительницы.

Сейчас эти труженики нашей нации собрались на свой съезд для решения возложенных на них историей вопросов. Они собрались для обмена мнениями по вопросам своих прав, преподавания, воспитания.

Учителя, которые до сей поры занимались просвещением нашего народа, собрались на съезд, чтобы обсудить вопросы воспитания подрастающего поколения для будущей жизни в свободной России.

Выполнявшие свою миссию и прежде, в мрачные времена, они сейчас, когда взошло солнце, определяют новую программу своей деятельности.

Учителя, которые и в условиях гнета выполняли свою роль, в новой жизни стремятся быть в первых рядах, торопятся заложить основы новой национальной жизни.

Добро пожаловать! Школа ждет вас.

Будущее поколение с надеждой смотрит на вас.

Для того чтобы объявленная всему народу свобода стала реальностью и для мусульман, необходима ваша благотворная работа (…).

Желаем успехов во всех ваших делах. Мы всей душой поддерживаем вас в вашем труде во благо нации!

ГАБДЕЛЬКАЮМ НАСЫРИ

(В связи со 100-летием со дня рождения)

Во второй половине XIX века (время, когда Каюм Насыри вел борьбу за изменение сознания, отход от схоластики и приобщение к европейскому образу мышления) национальная и общественная жизнь проживавших в Поволжье северных тюрок была чрезвычайно сложной. После утраты в 1552 году независимости северные тюрки оказались лишенными своей интеллигенции, ученых, мурз, государственных и религиозных организаций (…).

Чтобы экономически ослабить нацию, изъятые у аристократии северных тюрок земли возвращались им только при условии принятия христианства. По этой причине часть аристократии приняла христианство и отдалилась от народа. Другая, не пожелавшая переходить в христианскую веру часть, потеряв из-за этого имущество и политические права, опустилась до уровня простых крестьян.

Когда в XVII и XVIII веках турецкие правители предоставляли живущим в империи грекам, болгарам, армянам широкие права и различные послабления, русское правительство, лишив поволжских тюрок всех прав, ставило задачу их полной христианизации. Для реализации этого намерения в Поволжье организовывались миссионерские организации, которые при поддержке государства обращали в христианскую веру сотни тысяч тюрок (…).

В связи с тем, что в стране были уничтожены религиозные организации, а медресе закрывались без всякого повода, народ устремился за знаниями к сохранившим свою независимость соплеменникам из Туркестана и Бухары. В XVII–XVIII веках там царили средневековые взгляды и схоластика, и, естественно, что отправившиеся туда за знаниями стали привозить эти ядовитые плоды на берега Волги и Урала. Религиозные деятели пользовались в народе большим авторитетом, и благодаря тому, что в большинстве своем сами были выходцами из народа

и защищали религию, именно они стали народными лидерами. Но в то же время они начали распространять в народе и свои заблуждения.

Екатерина Великая, проводя свою восточную политику (в первую очередь, ставя задачу завоевать Крым), признала ислам как религию тюрок Урало-Поволжья. С ее дозволения в Оренбурге был организован муфтият, разрешено строительство мечети в Казани, а казанским татарам было разрешено вернуться в город[1]. Этими послаблениями в первую очередь воспользовалось образованное духовенство, которое властвовало над умами простого народа. Аристократия, по причине ориентации на русский мир, не смогла сохранить связь с простолюдинами и руководить ими. Воспользовавшись предоставленными Екатериной правами, татары Казани и ее окрестностей начали заниматься торговлей. Из-за того, что в те времена в России царили феодальные порядки, а большая часть крестьян жила в крепостной зависимости, деревенский люд не играл никакой экономической роли. Купечество же было многочисленным. Казанские купцы, взяв в свои руки караванную торговлю с Туркестаном и Китаем, нажили большие состояния. Открыв в деревнях школы, а в городах – медресе, купечество привязало народ к единой религиозной организации. Во главе ее стояли вернувшиеся из Туркестана и получившие там схоластическое образование ученые, которые не смогли повести народ по пути прогресса. Из-за этого народ оказался далеким от научных достижений Европы и даже Турции.

Поражение в Крымской войне породило широкое интеллектуальное движение: русская аристократия осознала, что проведение государственных реформ является вопросом «жизни и смерти». Началась эпоха реформ Александра II. Это движение нашло отражение в дискуссиях между западниками и консерваторами в русской периодической печати.

Для Габделькаюма Насыри, которого мы вспоминаем в связи со 100-летием со дня его рождения, эти поиски русскими своего национального пути послужили хорошим примером. Доведя

эту мысль до народа Урало-Поволжья, он избрал верный для нации путь.

С одной стороны, рядом с ним, получившим образование и воспитание в схоластических медресе, а также выучившимся по-русски, были религиозные ученые, направляющие народ к средневековым знаниям; с другой – несведущие в религии и национальной жизни, полностью русифицированные мурзы. Ни те, ни другие не привлекали его внимания. Поэтому он устремился в одну из частей Казани, которую можно было бы назвать казанским Бейоглу[2]. Отметим, что разделяющие Стамбул на две части (Бейоглу и Стамбул) мосты отделяют новое, модернистское мышление от средневекового. То же можно сказать и о мостах, возведенных над Булаком в Казани. Однако между казанским и стамбульским Бейоглу есть большая разница. Проживающий в Бейоглу народ представляет собой космополитичную массу, состоящую, преимущественно, из эмигрантов из Европы, частично – из скрывающихся от правосудия представителей разных национальностей. О живущих здесь людях лучше всего написал Клод Фаррер[3].

Дело обстоит так, что в казанском Бейоглу в 1804 году появился университет, и, естественно, стали работать русские ученые. Юный Каюм для решения волнующих его вопросов обращается к ним, здесь он знакомиться с тюркологами Радловым, Казимбеком. Разговоры, продолжительное общение с ними позволяют Габделькаюму Насыри в дальнейшем обрести собственный путь. Суть его в том, чтобы сохранив национальное в культуре, воспринять ценности европейской культуры, привить соотечественникам европейское мышление.

Поставив такую цель, Габделькаюм Насыри принялся за работу. Конечно, на этом пути он столкнулся с большими трудностями. Заботясь о будущем своей нации, он подвергался унижениям со стороны народа, находившегося под влиянием духовенства. Его начинают звать «Русский Каюм». Не поддерживали его в стремлении основательно изменить образ жизни народа и обрусевшие космополиты-мурзы, Несмотря на эти трудности,

Габделькаюм Насыри почти полвека своей жизни посвятил достижению этой цели, продолжал трудиться, не имея никакого содействия, одобрения.

Желая избавить народ от различного рода суеверий, Габделькаюм Насыри начинает издавать календари, содержащие сведения, основывающиеся на астрономии. Эту работу он продолжал в течение 30 лет. Кроме этого, с целью просвещения народа он предпринял попытку издания газеты, но не смог получить на это разрешения правительства[4].

Габделькаюм Насыри начал работу по реформированию школ и медресе и перевел учебники по преподаваемым в Европе дисциплинам (математике, медицине, истории, географии и пр.) на татарский язык. Будучи сторонником получения образования на русском языке (в те времена обучение на русском языке считалось в народе харамом), Каюм Насыри составил русскую грамматику и русско-татарский словарь. Он понимал, что для становления как нации татары нуждаются в собственной истории, преданиях, легендах, особенно, в языке. По этой причине он издал словарь «Ләһҗәи татари» («Словарь татарского языка») и собрание старинных сказок, хикаятов, народных песен «Фәвакиһел җөләсә» («Плод размышлений о литературе»)[5].

Деятельность Габделькаюма Насыри оказалась чрезвычайно плодотворной. Благодаря начатым им реформам выросли такие ученые-педагоги, как Хади Максуди, Шакирзян Тахири[6], которые продолжили начатое Каюмом Насыри дело и достигли в нем успехов. Однако эти успехи пришлись на то время, когда Габделькаюм Насыри состарился и не мог даже видеть приходящих к нему учеников. Каюм с недовольством говорил: «Где вы были в то время, когда я трудился в одиночестве? А сейчас вы пришли не для того ли, чтобы воспользоваться моими трудами?».

По этой причине на рубеже XIX–XX веков, в период переживаемого северными тюрками Ренессанса, он не смог содействовать молодежи, стремящейся к созданию светской картины мира. Напротив, подобно консерваторам, начал борьбу против ново-

го метода обучения. Каюм Насыри оставил после себя 41 книгу и несколько неоконченных рукописей. Если написанные им школьные книги и утратили свое значение, то «Ләһҗәи татари» и «Фәвакиһел җөләса» и сегодня, когда отмечается столетие со дня его рождения, не потеряли своей ценности. Покуда живы тюрки, будет жива и память о Каюме.

ПОЯВИТСЯ ЛИ ЕДИНЫЙ ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК?

Тюркский язык разделен на две части: южный и северо-восточный диалекты. Первую составляет язык турков и проживающих в России и Иране азербайджанцев. Вторую – язык узбеков, туркмен, казахов, киргизов, башкир, ногайцев. Вопрос о различии языков первой и второй групп не является вопросом исключительно последних столетий. Это различие существовало уже тысячелетие назад (о нем говорится в произведении «Дивану лутат ат-тюрк» – «Собрании тюркских наречий»[1]). Это разделение – искусственное, происходящее от географических понятий «юга» и «севера». На это указывает то, что проживающие на далеком севере алтайские татары говорят на диалекте, близком тюркам Анатолии, а диалект тюрков, живущих в Добруже, более близок диалекту тюрков Тобольской области, нежели анатолийскому. Несмотря на различие этих диалектов, тюркский язык является общим для этих народов. Например, подобно тому, как в большинстве своем общими являются названия животных и растений, многие использующиеся в повседневной жизни глаголы также общие. Для всех тюркских народов общими являются и правила морфологии и синтаксиса. Во всех этих языках нет разделения на мужской и женский роды. Во всех диалектах «ләр» – показатель множественного числа. В диалектах всех тюркских народов существует правило сингармонизма.

Крестьянин из Аданы[2], окажись он в одной из деревень Казанской губернии, поначалу будет испытывать сложности

в общении. Однако по прошествии нескольких месяцев начнет разговаривать как казанский татарин. И наоборот, житель сибирского Красноярска, случись ему оказаться в Конья или Манисе[3], за несколько месяцев полностью освоит местный язык. Об этом красноречиво свидетельствует и тот факт, что солдаты, плененные в России во время Первой мировой войны, оказавшись в северных деревнях, могли свободно изъясняться. Однако офицер, живущий в Стамбуле, столкнется с трудностями в понимании языка живущего на севере тюрка, равно как и в понимании узбекской речи. Эти трудности связаны с множеством заимствований из арабского и персидского языков.

Мы не отрицаем возможности некоторых незначительных морфологических и синтаксических различий между южным и северным диалектами. Самым очевидным свидетельством этого является спряжение глаголов. Например, если глаголы «килмәк» (приходить) и «китмәк» (уходить) в настоящем времени на южном диалекте склоняются как «киләйурым, киләйурсын, киләйур; китәйурым, китәйурсын, китәйур», то на северном – «киләм, киләсен, килә; китәбез, китәсез, китәләр».

Второй важный момент – различие в произношение некоторых звуков. Например, на южном диалекте подобный арабской «фатхе» гласный звук произносится как «ә», в то время, как в северном диалекте – «и». На юге – «сән», на севере – «син», на юге – «гәл», на севере – «гил». Есть различия и в произношении отдельных согласных звуков. Например, на юге, несмотря на написание буквы «т», она произносится как «д», в то время как в северном диалекте остается «т». Звук «в» на юге на севере произносится как «б». Например, на языке анатолийских тюрок – «вар, вирдем»; на северном диалекте – «бар, бирдем».

Изменились и значения отдельных слов. Например, слово «япмак» на севере используется в значении «капамак». Если слово «уйнамак» на юге означает «танец», то на севере в значении «сомневаться».

Эти незначительные и непринципиальные различия, конечно, не противоречат тому, что эти диалекты принадлежат одному

языку. В каждом языке есть подобные различия. Подобно тому, как различия между северо-французским и марсельским диалектом не свидетельствуют о том, что это самостоятельные языки, наличие диалектальных отличий в наших языках тоже не принципиально.

Суть не в том, что в языках разных тюркских племен отдельные слова произносятся по-разному, или имеют различное значение. В значительной степени различие тюркских диалектов обусловлено влиянием других языков, Когда тюрки пришли в Анатолию, Азербайджан, у арабов, персов был свой развитый в совершенстве литературный язык. Не будучи фанатиками в сохранении своеобразия, тюркские интеллигенты поддались влиянию этих языков. Переводя с арабского и персидского на тюркский, они использовали те же (что и в оригинале. – *М.И.*) слова, и не только отдельные слова – целые словосочетания. Со временем язык Стамбула полностью утратил тюркский дух.

Географическое положение северных диалектов в некоторой степени способствовало сохранению чистоты языка. Однако язык узбеков остался под влиянием персидского языка, и официальный и научный язык Бухары, одного из средневековых центров тюркского мира, стал подобен персидскому. Тюркские народы сохранили чистоту, самость тюркского языка в той степени, в которой они отдалены от арабоязычных и персоязычных стран. На сегодняшний день казахи и киргизы – народы, лучше всего сохранившие тюркский язык – общаются на тюркском. Тюрки Урало-Поволжья, хотя и смогли сохранить свои языки от арабского и персидского влияния, в последнее столетие попали под влияние другого языка – русского.

Язык живущих с 1552 под властью русских тюркских народов Урало-Поволжья (татар, башкир, ногайцев) на протяжении 400 лет постепенно оказывался под влиянием русского языка. Для проживающих вдали от Казани, Бахчисарая тюрок это влияние имело угрожающие масштабы. Например, литовские татары полностью утратили свой язык и начали говорить на белорусском.

В том же положении оказались тюрки, живущие в верховьях Волги (в окрестностях Костромы). Они стали говорить на русском языке. Трудным является и положение тюрок Нижегородской, Тамбовской, Пензенской областей. Они также начали утрачивать свой язык. Это бедствие коснулось и тюрок, живущих в Китае, Иране, Афганистане. В период национального возрождения у российских тюрок предпринимались большие усилия для того, чтобы противостоять этому влиянию. Появившиеся за короткое время литература, новые школы в какой-то степени спасли тюрок от русификации. Однако, к сожалению, это движение полностью не реализовало поставленные цели – началась революция. В первые дни революции 1917 года представители всех живущих в России тюркских народов организовали большой конгресс для решения национальных вопросов[4].

В его постановлении относительно вопроса об обучении и воспитании было сказано следующее: «В начальных школах обучение должно вестись на родных языках, а в средних и высших учебных заведениях – на общем для тюркских народов тюркском языке». Партии, образованные в Азербайджане (мусаватисты) и на Севере (тюркисты), в Казахстане (Алаш-Орда), возглавили национальное движение.

К сожалению, развитие событий стало препятствием для дальнейшего роста тюркизма. По причине отдаленности тюркских народов друг от друга они не смогли организовать единый центр для руководства политическими организациями (...)

* * *

В конце XIX века у тюркских интеллигентов зародилась мысль о тюркском единстве (…). В начале XVI века проживающие на Крымском полуострове тюрки предпринимали большие усилия для объединения северных и южных тюрок. Их потомок – Исмаил Гаспринский – под девизом «Единство мысли, единство языка» начал издавать газету «Тарджеман» («Переводчик») на понятном всем тюркским народам языке. Эта газета на протяжении тридцати лет служила распространению идеи о тюркском

единстве. Однако в это время власть в Турции находилась в руках далекого от этой идеи Абдул-Хамида[5]. По причине строгого ограничения свободы слова и мысли крымские веяния не возымели в Турции существенного успеха. Сторонники этой идеи – Наджип Асым, поэт Мухаммед Амин, Ахмет Мидхат, Ахмет Хикмет[6] и др. – не смогли способствовать ее распространению в стране. Вся тюркская печать продолжала существовать в старом духе и на старом языке. Турецкие писатели – Габдельхак Хамит, Халид Зыя, Тауфик Фикрет[7]– продолжали писать свои далекие от тюркского духа произведения на османском языке. Поэтому они не стали силой, задающей тон в деле воспитания молодого поколения у тюрков. Первая Турецкая революция также не особо способствовала распространению идеи тюркизма. Напротив, турецкая интеллигенция большое внимание уделяла идеям османизма и исламизма, что не способствовало росту тюркизма. В области языка это направление (тюркизм. – *М.И.*) также не имело существенного влияния. Несмотря на то, что созданное в 1909 году «Тюрк дернеги» («Тюркский кружок»)[8], появившийся в 1910 году журнал «Тюрк юрду» и организованные позднее «Тюркские очаги» поднимали вопрос о тюркском языке, тюркизм не смог занять ведущие позиции (…).

В основном, среди тюркских интеллигентов существует четыре разных мнения относительно тюркизма. Первое основывается на признании каждого тюркского народа как отдельной нации, признании языка народа самостоятельным языком. Эту идею поддерживали обрусевшие мурзы, выходцы из проживающих некогда в России тюркских народов. Русское государство, русский народ также разделяло эту мысль. Этой же позиции придерживались и сторонники османизма.

Второе направление основывается на утверждении, согласно которому отдельные тюркские народы не имеют никакого отношения к тюркам. Эта мысль была распространена среди азербайджанцев Ирана. Она находит отражение в опубликованных в этом году в Берлине двух сочинениях, идея которых звучит так: «Мы не тюрки, мы иранцы».

Сторонники третьего направления признают, что один или несколько тюркских народов относятся к тюркам, а остальные – к монголам, финно-уграм. Эта мысль некогда была широко распространена и в Турции. Согласно ей, азербайджанцы имеют персидское происхождение, северные тюрки, туркестанцы – монгольское, финно-угорское. Ее продвигал главный редактор издаваемой в Стамбуле газеты «Тафсире афкяр» Абуззыя Тауфик, а ее отцом был Сулейман Назыф бек.

Суть четвертой позиции состоит в признании всех говорящих на тюркском языке народов (несмотря на их связь с монголами, финнами, греками, персами) тюрками и восприятии их языков (несмотря на языковые различия) как единого языка. Эту мысль разделяют тюркологи всего мира. Европейские тюркологи не видят разницы между тюрками из Айдына и Табриза, Самарканда, Бахчисарая и Казани. Нет никакого сомнения в том, что они тюрки, а их язык – тюркский. Однако в Поволжье, Туркестане, Азербайджане, Турции и по сей день есть интеллектуалы, ставящие эту мысль под сомнение. Они и сейчас не признают своего заблуждения. Однако с развитием у тюрок языкознания, истории сторонников этой позиции будет все больше. В будущем ее признают все тюркские народы, не подвергшиеся окончательной ассимиляции со стороны других наций.

Какой сегодня нам видится роль тюркизма? Чего мы хотим достичь? Наша цель – единство тюрок. Наше желание – создание общей для всех тюркских народов культуры. Единственный путь для этого – объединение языков.

Если говорить точнее, то наша цель – создание высокоразвитого научного и литературного языка, понятного даже маломальски образованному человеку. Несмотря на то, что французский язык разделяется на южный, северный и бретонский диалекты, существует единый французский язык. Хотя в Баварии, Пруссии, Саксонии существуют диалекты, у немцев есть великий немецкий язык («Hoch Deutch»). Подобно тому, как арабы, не обращая внимания на наличие у них нескольких диалектов, создали единый литературный язык, нам тоже необ-

ходимо создать единый тюркский язык, не придавая значения диалектальным различиям между языками тюркских народов. Нельзя оставить без внимания того факта, что нации, создавшие единый литературный язык, в первую очередь предпринимали усилия для создания научного и литературного центра. Велика роль Сорбонны в том, что Париж приобрел статус научного и литературного центра, собрав вокруг себя все литературные и научные силы и поспособствовав тем самым становлению французского литературного языка. Такая же ситуация и в Германии. Просветительская литература в Пруссии одолела все интеллектуальные движения у мелких народов. Берлин стал силой, привлекшей внимание писателей, поэтов всех проживающих в Германии народов. Одновременно эти научные центры являлись и политическими центрами, что способствовало решению этой задачи (созданию единого литературного языка. – *М.И.*). Мы также должны двигаться в этом направлении и будем двигаться. Наш культурный и научный центр будет обладать силой, способной собрать литературные и научные силы всех народов.

Необходимо сказать, что в этом вопросе наше положение очень трудное. Потому как в прошлые времена тюркский мир был очень большим. По причине географической отдаленности такого будущего центра от всего тюркского мира для того, чтобы его влияние распространилось вокруг, необходимо много времени. Во-вторых, распространению излучаемого центром света знаний и словесности на весь тюркский мир постоянно чинились внешние препятствия. К сожалению, они будут чиниться и впредь.

Если мы воспримем Стамбул или Анкару как центр тюркского мира, то для того, чтобы появившееся там литературное или театральное произведение, в котором отражены волнующие нацию события, проявлен тюркский дух, дошли до Казани, Самарканда, Тебриза, Мазари Шарифа, Алма-Аты, Астрахани, Бахчисарая, необходимы недели, месяцы. Кроме того, везде они будут подвергнуты цензуре. Такого рода политические

препятствия сыграли основную роль в отсутствии у нас единого языка. Вот почему накануне Первой мировой войны тюркисты связывали будущее развитие тюркской нации с существованием двух центров тюркской культуры – на севере и на юге. Они полагали, что вокруг этих центров появятся две родственные, но имеющие самостоятельный путь развития культуры. В те времена эта мысль не представлялась всего лишь мечтой. Она произрастала из самой нашей действительности. Стамбул был центром южных тюрок. Вокруг него объединились Анатолия, Крым, Азербайджан. В России на берегах Волги возник другой центр. Это – пусть и молодая, но уже многого достигшая Казань, которая за последние 25–30 лет превратилась в интеллектуальную и духовную столицу всех российских тюрок. Все интеллектуальные течения, научные идеи изначально зарождаются в Казани, а затем распространяются в Туркестане, Казахстане и даже в Китайском Туркестане. Казань обеспечивает всех северных тюрок научными и научно-литературными книгами. Казань формирует основы школы у всех тюркских народов, направляет к ним учителей. Казань готовит для них тысячи, сотни тысяч учебников. Казань создает национальный театр, национальную музыку и все это распространяет среди всех народов. Язык казанских татар – самый древний и самый разработанный из чагатайских. Он наиболее близок узбекам, туркменам, казахам, киргизам. В том числе и поэтому в настоящую эпоху Казань будет центром российских тюрок. Возможно, и Туркестан будет привлекать внимание как такой центр, но чагатайский диалект всегда сохранится как основа (литературного языка. – *М.И.*). В правоте этого у нас не было сомнений. Однако Первая мировая война и последовавшая за ней большевистская революция на корню уничтожили эту идею. Прежде всего, Стамбул, без всякого сомнения, утратил свою силу как центр южных тюрок, и продолжает утрачивать. Состояние издательского дела в Стамбуле на сегодняшний день очень далеко от того, чтобы предводительствовать научными, литературными, политическими движениями в Турции. Со временем такое положение начнет наносить

вред Стамбулу. В скором будущем Стамбул останется всего лишь одним из портов Турции и Анатолии (подобно Гамбургу в Германии, Марселю во Франции), утратит свою возможность распространять научную, литературную, политическую мысль по всей Турции и всему тюркскому миру. В Турции сейчас формируется новый, день ото дня набирающий силу центр. Этот центр по причине своего расположения (на юге Турции) еще более близок (чем Стамбул. – *М.И.*) другим тюркским народам. Духовно он ориентирован на Восток.

В-третьих, сейчас в России уничтожен старый центр тюркского мира. Разгромлены, упразднены, раздроблены все научные центры Казани. В этом центре просвещения 25–30-миллионного тюркского народа закрылись школы, газеты и журналы, медресе, издательства, выпускавшие тысячи и тысячи книг. Оборвались торговые связи Казани с Туркестаном, Казахстаном, Китайским Туркестаном, утратилась экономическая мощь. Взамен этому (центру. – *М.И.*) в тюркском мире не появилось никакого нового центра, да и не было такой возможности. Поэтому живущие в России тюрки лишены центра, и если такое положение сохранится, будет очень сложно организовать такой центр.

Вот почему тюркским народам будет очень трудно (может, даже невозможно) объединиться вокруг двух центров, создать два литературных языка. Сейчас спорящие о вопросах языка представители тюркской интеллигенции находятся в иной ситуации, нежели пятнадцать лет назад. Она такова:

С политической и экономической точки зрения, тюркская нация утратила способность создать два центра. Из сказанного выше следует, что сейчас сохранился только один центр, способный самостоятельно двигаться к решению стоящей перед тюркистами задачи. В связи с этим есть ли смысл в том, чтобы обсуждать вопрос о создании двух центров, создании двух литературных языков, двух культур? Нет. Поэтому мы, воспользовавшись предоставленными нам историей возможностями, сможем организовать только один центр. Или же, не сумев сделать и этого, не определив наш будущий путь, исчезнем, растворившись в других

нациях. Безусловно, сторонники тюркизма, не примут этого и будут прикладывать усилия, чтобы спасти нацию от этой трагедии. Для этого в первую очередь необходимо создать в Турции научный, литературный, культурный центр. Насколько этот центр будет отдален от Стамбула, настолько он не будет подвержен османскому влиянию. Насколько он будет находиться на юге Анатолии, настолько он будет иметь возможность духовного сближения с Азербайджаном и Туркестаном. Поэтому создание центра тюркизма в Анкаре, Сивасе, Эрзуруме будет полезным для живущих за пределами Турции тюрок. Будет полезным, если Стамбульский университет будет переведен в Анкару или Амасью. Но, к сожалению, из-за того, что в Турции еще не воцарился мир, такой центр так и не был организован. Даже нет никакого решения относительно того, быть ли научному центру в Стамбуле или в Анкаре. На чем же должен основываться этот центр?

В первую очередь должна быть создана академия. Эта научная академия должна изучать основы тюркизма. Вся ее реформаторская деятельность должна основываться на тюркском языке.

Во-вторых, должна быть создана Комиссия по тюркским языкам, состоящая из языковедов всех тюркских народов. Эта комиссия должна вести работу по развитию языка. Должен быть подготовлен полный словарь, включающий общие для всех тюркских народов слова.

В-третьих, необходимо создать издательство, работающее в этом направлении. Его наипервейшей задачей должно стать издание на тюркском языке общих для всех тюркских народов легенд, рассказов, сказок, народных песен.

В-четвертых, необходимо издать на понятном всем тюркским народам языке историю, географию тюрков, подготовить учебники для средних школ.

В-пятых, не ограничиваясь только научным изучением тюркизма (подобно «Тюрк юрду»), необходимо издание для народа еженедельной или ежедневной газеты.

В-шестых, Турция как единственное независимое государство должна возглавить работу по сохранению национального

духа тюрок. Она должна отстаивать права тюркоязычных меньшинств будь то в Лиге наций, будь то на уровне европейской общественной мысли. Турция должна предпринимать серьезные усилия против ассимиляции тюрок, проживающих в России, Афганистане, Китае. Если тюркская интеллигенция начнет сознательную работу во имя нашего будущего, то за короткое время родственные по духу тюркские народы объединятся по языку. И в скором времени появится развивающаяся общая тюркская культура. Если же мы сегодня не осознаем важности этого и не начнем работать в этом направлении, то, к сожалению, большая часть тюркских народов в скором будущем ассимилируется, утратит свою национальную идентичность. Вот поэтому старания, предпринимаемые для создания такого центра, являются обязанностью сознательных поборников тюркизма. Обязанность тюркской молодежи – заниматься изучением различных диалектов и говоров для создания тюркского единства.

АРАБСКИЙ И ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТЫ

Тюркский мир, переживающий эпоху духовной революции, безусловно, должен провести ревизию духовных ценностей и дать им новую оценку. Эта ревизия должна быть всесторонней, охватывающей разные стороны нашей общественной жизни, в том числе, состояние наших языков. Экономика и духовная сфера также не должны остаться без внимания. Для этого во всех уголках тюркского мира продолжается интеллектуальная работа, и необходимо, чтобы каждый из народов великого тюркского мира выполнил возложенную на него миссию. Проживающие в Турции тюрки, по причине обладания независимостью, имеют в этом отношении больше возможностей и условий, чем тюрки из других стран. Для них нет никаких препятствий в деле экономического и духовного прогресса. Поэтому естественно, что в этом вопросе Турция задает ориентиры для других тюркских народов.

Перед тюркской нацией стоит несколько еще не решенных национальных, культурных вопросов. Самый главный из них – очищение языка и вопрос об орфографии. Мы живем в демократическую эпоху. Все экономические, политические, научные достижения происходят при участии народа (…).

Вот почему у всех возглавляемых демократическими правительствами наций литературный язык не предназначен только для определенной малочисленной прослойки (как это было в средние века), а используется самыми простыми людьми (…).

Вот почему осознанно принявшая западную идею демократии Турция будет пользоваться ею не только в политике и экономике, но будет прикладывать все усилия для того, чтобы она (идея демократии. – *М.И.*) стала общим достоянием всей нации. Иначе говоря, будет способствовать демократизации образования, науки, литературы, печати. Учитывая, что основная роль в этом принадлежит языку, тюркскому языку, актуальным станет сам вопрос о языке.

Необходимо отметить, что наш сегодняшний письменный язык не является тюркским. На этом языке в нашей стране читает лишь несколько тысяч выпускников средних школ. И этот язык чужд не только нашим соплеменникам, но и всему народу Анатолии. В этой связи не следует ли привести наш язык, связывающий народ и интеллигенцию, в такое состояние, чтобы он был понятен и народу? Разве споры об этом не остались далеко в прошлом?

Но обратимся к проблеме воспитания и школы, имеющей отношение к вопросу о демократизации языка, приобщения народа к литературе, знанию. Гораздо полезнее будет создать в деревнях десять школ, один из выпускников которых станет писателем, нежели десятилетие кричать об очищении языка. Однако, когда речь заходит о деревенских школах, перед нами встает вопрос об образовании и воспитании детей, и здесь становится ясно, что наш современный язык не пригоден для деревни. Учитель оказывается в затруднительном положении, и дере-

венские дети также не получают достаточной пользы от учебы. Наши учителя, видящие эти недостатки, всегда ищут верный путь. Они постоянно заняты поисками наикратчайших путей для приобщения народа к культуре. Итоги, извлекаемые из их предыдущего опыта, таковы: необходимо очистить наш язык, изменить орфографию, найти практическое применение нашему алфавиту. Но несмотря на их постоянные размышления над этими вопросами, проблема остается на прежнем уровне. Отдельные ученые, стремясь разом решить все эти вопросы, говорят о необходимости изменения всего нашего алфавита. Другие находят необходимым изменение наших арабских букв. У этих двух направлений есть свои сторонники и противники как в Турции, так и за ее пределами. Мы также хотим изложить свою точку зрения по этому вопросу.

Используемый сейчас во всем тюркском мире алфавит не является национальным алфавитом тюрков. Под влиянием ислама тюрки отказались от своего орхонского письма и приняли арабский алфавит[1]. Полностью подходящий для арабского языка, этот алфавит не подходит для тюркского языка. Вот почему наши ученые для обозначения отдельных звуков нашего языка предложили придумать новые буквы: *гь, ң, ж, ч.* Из-за того, что для многих наших звуков не были предложены соответствующие им буквы, возникла путаница в орфографии.

Всем известно, что в нашем алфавите:

1) Каждому звуку должна соответствовать отдельная буква, и необходимо, чтобы каждая буква обозначала только один звук;

2) Буквы должны быть простыми, легкими для произношения и написания;

3) Необходимо, чтобы буквы были удобными для типографского набора.

Применительно к арабскому языку арабский алфавит идеально удовлетворял этим условиям. Среди существующих на Земном шаре алфавитов он, несомненно, самый совершенный. Наверное, поэтому с принятием ислама арабский алфавит стал общим алфавитом всех восточных народов. Если же говорить

о нашем тюркском языке, то у этого алфавита есть много недостатков. Чтобы показать эти недостатки, необходимо первоначально перечислить существующие в тюркском языке звуки.

В нашем тюркском языке существует двадцать два согласных звука: *б, п, т, җ, ч, ж, с, ш, г, къ кь* (у них нет соответствий на латинском), *л, м, н, в, һ, д, р, ф.*

Гласных звуков – девять: *а, ә, о, ө, у, ү, и, е, ы.*

Это, в основном, является общим для языков и диалектов всех тюркских народов. Итак, для того, чтобы правильно писать на тюркских языках, необходима тридцать одна буква. До этого дня мы удовлетворялись арабским алфавитом, в котором двадцать восемь букв. Однако среди этих двадцати восьми букв есть такие, которым нет звукового соответствия в нашем языке: *с, т, за, дад, зәл, ха, айн.* Следователҗно, в нашем арабском алфавите для обозначения наших согласных звуков имеется всего восемнадцать букв. Для обозначения же девяти гласных – всего три буквы: *алиф, уау, йа.* Таким образом, для одиннадцати букв мы не видим соответствий. В связи с тем, что в прошлом были изобретены буквы для обозначения звуков *гь, ң, п, ч, ж,* недостатки остались только в области гласных звуков. То есть для пользования арабским алфавитом нам необходимо было изобрести шесть букв. Если мы примем вопрос в таком виде, то, сохранив используемый сейчас алфавит и добавив к нему шесть гласных букв, мы сможем решить вопрос тюркской орфографии. Написание арабских, персидских слов либо сохранится в старом виде, или же гласные звуки в них будут писаться по-тюркски.

Второе предложение – радикальное: мы должны отказаться от письма справа налево, заменив его письмом слева направо. Можно заменить наш алфавит на латинский, о чем неоднократно говорилось в печати. В таком случае возникнут следующие проблемы: в латинском алфавите есть 26 букв, из которых 20 – согласные, 6 – гласные: *у, и, о, і, е, а.* В тюркском языке нет аналогов буквам *x, w. z, g, y*. В латинском алфавите нет букв для обозначения часто используемых у нас звуков *ч, ш, ж*. Следовательно, латинский алфавит располагает 21 буквой для обозначения 31 на-

шего звука. Для 10 звуков букв нет. И если принять латинский алфавит, то мы должны будет изобрести для него 10 новых букв. Это только для слов тюркского происхождения. А для стамбульского говора, изобилующего арабскими и персидскими словами, необходимо будет придумать еще восемь букв для обозначения звуков *с, т, дад, зәл, ха, айн.* Таким образом, в случае принятия латинского алфавита, для языка южных тюрок необходимо будет изобрести дополнительно 17 букв.

Если говорить о печатных и пишущих машинах, то в случае пользования латинским алфавитом необходимо будет 62 буквы (31 строчная и 31 – заглавная) для северных тюрок и 76 (38 строчных и 38 заглавных) – для османских. Сейчас северные тюрки пользуются 79 печатными буквами (мы читали в газетах, что один из исследователей северных тюрок Габдрахман Бурнаши сократил их число до 56. Но что из этого получилось, не знаем). Если сопоставить эти два алфавита в техническом плане, латинский алфавит представляется более удобным. Особенно это касается печатных станков. Самым значительным, бросающимся в глаза недостатком латинского алфавита является то, что он не может удовлетворить все наши потребности. Латинский алфавит никоим образом не подходит для арабского языка. Из-за того, что и в нашем языке очень много арабских слов, мы окажемся в тяжелом положении и никак не сможем решить вопрос об орфографии.

Если останется арабский алфавит, то какие нововведения будут необходимы? Реформаторы думают по этому поводу следующее:

Во-первых, все наши учебно-воспитательные книги должны быть на основе звукового метода, и все тюркские слова должны быть подчинены звуковой орфографии.

Во-вторых, тюркский алфавит отличается от арабского. Учебные книги первого года обучения должны быть исключительно тюркоязычными.

В-третьих, сохранив форму арабского алфавита, необходимо изобрести буквы для новых гласных звуков.

В-четвертых, для печатных станков и пишущих машин надо ввести буквы, которые зависят от слитности и раздельности последующих букв, или пишутся отдельно. К сожалению, в Турции еще не используется звуковой метод в орфографии, о котором говорилось в первой части. Однако он в полной мере использовался у северных тюрков и в Крыму. Его начали использовать в Туркестане и на Кавказе. Применение этого метода в значительной степени облегчило обучение чтению и письму. В России это способствовало увеличению числа грамотных тюрков. Начало этому тридцать лет тому назад было положено Исмаилом Гаспринским, который своей азбукой «Хужаи сыйбиян» («Учитель детей») заложил фундамент звукового метода[2]. На севере большие усилия в этом направлении предпринимали Хади Максуди, Шакир Тахири, Мухетдин Курбанколый, внесшие свой вклад в дело повсеместного распространению звукового метода[3]. Отличие арабского алфавита от тюркского давно принято и тюрками, проживающими за пределами России. В учебниках для первого класса в этих странах содержатся исключительно тюркские слова.

Раньше обучению чтению и письму по-тюркски предшествовали знания по Корану и «Аятель Шарифа». В школьных программах изучение арабского алфавита, обучение чтению и письму по-арабски начиналось только со второго класса. Это нашими педагогами делалось еще до прихода большевиков, когда мы сами определяли школьную программу. В Турции, Азербайджане, в Поволжье очень многое делалось в этом направлении. Было затрачено много усилий для того, чтобы из трех арабских гласных букв *(алиф, уау, йай)* получить девять гласных звуков. В военных школах по распоряжению Анвара паши для военных приказов, распоряжений была принята система написания отдельными буквами *(хуруф-и-мунфарида)*. В России Закир Рамеев эфенди издал азбуку, состоящую из букв с раздельным написанием *(метод хуруф-и-мунфасыйда)*[4]. В середине войны казанский печатник Мухаммед Идрис изготовил для печатных машин отдельные буквы[5].

Даже сегодня в Казани этим вопросом занимается Габдрахман Бурнаш. Как писалось в газетах, не изменяя арабской формы, он сократил число печатных букв до 56.

Однако является ли это только техническим вопросом? Когда нации уделяют столь большое значение древним традициям и древней архитектуре, неужели мы можем рассуждать о нашем, имеющем тысячелетнюю историю алфавите только с технической точки зрения? Без сомнения, это один из наших национально-значимых вопросов, и мы обязаны рассматривать его в широком национальном плане. Если же алфавит является нашей национальной проблемой, то мы должны открыто показать, чего мы ждем от нашей национальной культуры. Для необходимо определить свое отношение к национальности.

По поводу национальности существует две концепции. Суть первой состоит в восприятии национальности как некоей общественной рамки, позволяющей двигаться к прогрессу, соотнося все материальное и духовное обновление с национальными традициями. Вторая концепция состоит в понимании национальности как чего-то временного, что позволяет, отбросив отличия от других наций, превратить национальность в некую космополитическую группу. Европейские нации приняли первую точку зрения и претворяли в жизнь все материальные и духовные новации, основываясь на собственных традициях. Поэтому в Европе появились разнообразные, отличающиеся друг от друга культуры, наподобие французской, или немецкой. Сторонники второй концепции – появившиеся во второй половине XIX века русские нигилисты и группа османских интеллигентов и средневековых исламских ученых, владевших умами в эпоху Османской империи.

Возродившаяся из развалин Османской империи Турция до сегодняшнего дня осуществляла свою внешнюю и внутреннюю политику, основываясь на первой концепции, и в своих политических, экономических притязаниях исходила из национальных приоритетов и идеи тюркизма. Естественно, что Турция, пролившая много крови за свою независимость, будет

стремиться сохранить ее (независимость. – *М.И.*) и в области мысли. Все новации, будь они с Востока или Запада, будут подвергнуты тщательному анализу с точки зрения национальных интересов. Рассматривая латинский алфавит с этой теоретической точки зрения, мы оказываемся перед необходимостью решения нескольких вопросов. Первый: возник ли вопрос о принятии латинского алфавита как тревога наших ученых в связи с исчезновением наших букв или же это проблема инспирирована извне? Если мы, отвечая на этот вопрос, обратимся к его истории, то увидим, что первым о несоответствии арабского алфавита тюркским языкам заговорил выходец из России. Это – живший в период правления Александра III, проводившего политику насильственной христианизации тюрков, знаменитый миссионер Ильминский[6]. При содействии известного царского советника Победоносцева он доказывал несоответствие арабских букв тюркскому языку и предложил киргизам и казахам азбуку на основе кириллицы. На основе этой азбуки он на средства миссионерской организации издал книги для начальной школы киргизов и распространил книгу одного из киргизских поэтов, изданную на этом алфавите. Целью своей деятельности Ильминский ставил отделение восьмимиллионного киргизско-казахского народа от центров просвещения и книгопечатания в Поволжье, Туркестане, Турции и приобщение их к обычаям христиан из числа нерусских. Стараниями наших единомышленников этот замысел оказался неосуществленным. В Казахстане русские буквы не приняли. Напротив, среди казахов и киргизов это вызвало сопротивление. Сотни, тысячи киргизских учащихся поступили в татарские школы и медресе, что еще более укрепило привязанность киргизов и казахов к арабскому алфавиту. После революции 1905 года все проживающие в России тюркские народы, движимые идеей национальной и тюркской идентичности, стали проявлять активность. Эта активность исходила от местных сил, однако русское правительство полагало, что ее инициатором и руководителем является Стамбул. В годы реакции, когда правительство возглавил

Столыпин, по всем областям, где проживали тюрки, был разослан циркуляр, предписывающий вести обучение и воспитание на разработанном Ильминским алфавите. Но и это распоряжение не смогло осуществиться по причине сплоченного отпора со стороны нации. После этого в России эти попытки прекратились. Единственно, в местах проживания арнаутов австрийские и итальянские миссионеры с целью их (арнаутов) культурного отделения от тюркского мира начали вести обучение на латинской графике и, лелея надежду, что арнауты за непродолжительное время присоединятся к европейской культуре, добились принятия интеллигенцией латиницы.

В результате появилось государство Албания. В это же время и в тюркском мире появились сторонники латинского алфавита. В Турции их возглавил редактор газеты «Танин» Хусейн Джахит бек. В Азербайджане – Шахтахтинский, на Севере – Сагит Рамеев[7]. Но они нигде не смогли найти сподвижников. Это направление во всех тюркских странах было воспринято как своего рода футуризм. С еще большей силой латинизм заявил о себе в России в 1923 году. Среди азербайджанских большевиков один далекий от науки господин по фамилии Агамалы начал выступать за введение латинского алфавита[8]. При поддержке партии большевиков, он начал пропаганду против арабского алфавита и, в результате, в Азербайджане был принят латинский алфавит. Для азербайджанского языка был создан алфавит из смеси армянского, русского, латинского алфавитов, который начал использоваться наиболее близкими к Турции в культурном и языковом отношении азербайджанцами. После этого, в 1924 году, латинисты появились среди башкирских большевиков, являющихся своего рода мостом между Татарстаном и Казахстаном. Один из них – Шариф Манатов – оказался сторонником латинского алфавита и заставил башкирских большевиков принять латиницу[10]. В прошлом году во всех областях с тюркоязычным населением велась по этому поводу большая пропагандистская работа. Однако Татарстан, Крым, Туркестан, Казахстан отказались от принятия латинского алфавита. На Тюркологическом съезде, который

состоится через несколько недель в Баку, также будет обсуждаться этот вопрос[12].

Таким образом, у проживающих за пределами Турции тюрков это движение (латинизация. – *М.И.*) не является результатом развития собственной научной мысли. Напротив, это – идея, родившаяся в сознании руководителей и обусловленная разнообразными политическими причинами. В последнее время латинисты усилились и в Турции, активно велась пропаганда в печати. Для того чтобы понять серьезность этого вопроса, в период Васыйф бека управлением образования было проведено анкетирование среди учителей. Но в результате выяснилось, что 97 из 100 турецких учителей оказались против латинского алфавита. Поэтому этот вопрос был приостановлен.

С точки зрения реформаторов, используемый нами на протяжении более тысячи лет арабский алфавит стал своего рода традицией. Отказ от него равносилен уничтожению одной из основ нации.

Во-вторых, за эту тысячу лет на арабском алфавите появилась великая тюркская литература. Если принять латинский алфавит, то в последующие 50 лет вся эта литература будет доступна только ученым (подобно орхонской и уйгурской письменности). Уйдет в небытие историческое величие нашего народа. Разверзнется пропасть между сегодняшней мыслью, наукой, литературой и нашим прошлым.

В-третьих, у нас получило распространение искусство каллиграфии. На этой стезе создано немало красивых произведений. Каллиграфия оказала значительное влияние на изобразительное искусство, ткачество, ювелирное дело. Этим искусством мы смогли удивить всю Европу. Приняв латинский алфавит, мы лишимся основ этого прикладного искусства.

В-четвертых, арабский алфавит был связующей нитью между всеми тюркскими народами. Изданная в Турции книга из-за того, что она напечатана на арабице, может читаться во всех тюркских странах. Если какой-то из тюркских народов примет латиницу, то это культурное единство исчезнет.

В-пятых, в случае принятия латинского алфавита в каждом регионе на него будут оказывать влияние местные особенности, и, следовательно, принятый одним народом алфавит будет отличаться от алфавита другого народа. Значит, все написанное и изданное каким-либо народом будет понятно только читателям из этого народа и непонятно соседним народам. Таким образом, у народов не будет возможности пользоваться научными достижениями друг друга, и каждый из них останется маленькой нацией со своей школой, литературой. Это приведет к тому, что каждая из них будет поглощена, ассимилирована более сильной нацией.

В-шестых, большинство тюрков исповедуют ислам, а Коран и молитвы написаны по-арабски. Для того чтобы читать их, мы должны будем обучать наших детей арабскому языку. Значит, в системе преподавания вместо одного алфавита будет два.

Из преимуществ, которые имеет латинский алфавит, можно назвать только техническую сторону. Однако, если все проживающие в России тюркские народы будут принуждены принять латинский алфавит, а арабский алфавит останется только у южных тюрок (анатолийских тюрок и азербайджанцев из Ирана), это породит еще одну проблему. Суть ее в искусственном разделении тюркской культуры на две части, которые в скором времени станут отдалятся друг от друга. Если на Тюркологическом съезде в Баку будет принят латинский алфавит и в течении 5–10 лет введен в употребление в России, то этот вопрос со всей остротой встанет и перед южными тюрками и будет требовать безотлагательного решения.

ВЛИЯНИЕ ТОЛСТОГО НА ТАТАРСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Прошлой осенью в связи со столетием со дня рождения Толстого о нем было написано множество статей и книг на разных языках. Вся большевистская пресса возвеличивала Толстого,

ярого противника большевиков, выступившего некогда со словами «Не могу молчать» против казни Столыпиным 4–5 человек и поднявшего все человечество против смертной казни[1]. В грош не ставящие человеческую жизнь большевики, уничтожившие за десятилетие по меньшей мере десять миллионов человек, решили возвеличить буржуя из буржуев Толстого. Почему? Потому что неуважение к признанному всей европейской общественностью писателю было бы воспринято как варварство. Потому как Толстой умер, и некому выступать с изобличениями лжи о нем, почему бы не сделать из Толстого наполовину большевика? Так и поступили.

Нашим татарским коммунистам тоже ведь не подобает отставать от Москвы. Вот они и принялись переводить о Толстом с русского, ибо не имели собственного представления о нем. Печатали его портреты. Старались всячески демонстрировать свою культурность. Не остался в стороне и журнал «Безнең юл» («Наш путь»). Мы не станем поднимать шум из-за ошибки в статье «В связи со 100-летием со дня кончины Толстого», напечатанной в восьмом, посвященном Толстому, номере журнала (судя по этому заглавию Толстой, родился в 1728 году). Коммунисты ведь выше каких-то там исторических дат (особенно если это татарские коммунисты – им закон не писан). С Толстым в татарской печати вечно случаются недоразумения. В год его смерти Сафа Баязидов (поставленный за службу в охранке имамом, затем, после революции 1917 года, изгнанный с этой должности националистами, а сегодня – служащий в ЧК большевик) в своей газете «Нур» написал «Җуан Арыслан үлде» (досл. «Толстый Лев умер». – *М.И.*)[2].

Мы не будем останавливаться на бормотаниях татарских большевиков о том, что, дескать, Маркс вот так-то сказал о Толстом, а Ленин – вот так-то. Эти большевистские сказки приводятся повсеместно и являются свидетельством схоластического мышления тех бедолаг, у которых нет собственных мыслей. Мы намереваемся остановиться на статье господина Х. Вали «Влияние Толстого на татарскую литературу»[3] и внести в нее не-

сколько поправок. Скажем сразу: этот автор, не утруждая себя лишними бормотаниями, сразу приступает к теме и в ее исследовании старается быть по-европейски объективным. Удивляясь, откуда среди большевиков взялась такая белая ворона, приступаем к делу. Первоначально скажем, что автор «Салимы…» Гафил бине Габдулла не имеет никакого отношения к автору «Рәхмәтле иляһия» («Милостивый Аллах») Мусе Бигиеву. Так как оба они и по сей день живы, то не стоит далее распространяться об этом. Во-вторых, автор «Салимы…» никогда не занимался русской литературой. Возможно, он не прочитал ни одного произведения Толстого. Все его источники ограничивались арабской, персидской, турецкой литературами. Если он и обращался к русским источникам, то исключительно для своих исторических трудов. Поэтому считать его «открывателем толстовства» в татарской литературе – историческое заблуждение. Если же, подобно Х. Вали, говорить о влиянии Толстого на произведения Г. Исхаки, то и здесь многое требует разъяснений.

Русская литература, в самом деле, оказала на меня значительное влияние, но мое становление происходило все же не под ее влиянием, а под влиянием турецкой литературы. В своем сочинении-воспоминании «Тридцать лет» я подробно пишу об этом. Однако, по причине неопубликованности этого труда, я вынужден повторить неизвестную читателям информацию.

Начнем с того, что мои «Тәгаллемдә сәгадәт...» («Счатье в знании»), «Кәләпүшче кыз» («Девушка-тюбетейщица»), «Бай углы» («Байский сынок»), «Өч хатын берлә тормыш» («Жизнь с тремя женами») были написаны в ту пору, когда я еще не был знаком с русской литературой[4]. В то время я читал турецкую литературу, а также турецкие переводы французских авторов: Жюль Верна, Виктора Гюго, Мопассана, А. Доде, Дюма. Во-вторых, хотя «Нищенка» была написана в поздний период, план и содержание этого романа сложились в моей голове в начальный период моего творчества. В то время наиболее сильное влияние на меня оказывал турецкий писатель Насип Вазихи. Под впечатлением от его сентиментального романа «Дочь чабана» в моей

голове уже в 1898-е годы созрел замысел «Нищенки», о чем я неоднократно говорил своим тогдашним друзьям: ныне покойным Хусаину Ямашеву и Хусаину Абузяру, Садри Максуди, Гумеру Танреколый. Первая часть «Нищенки» была написана в ту пору, когда я еще только начинал знакомиться русской литературой. Вот почему относительно первого периода своего творчества я могу сказать, что не испытывал никакого влияния русской литературы.

Если же перейти к моему увлечению Толстым, то в качестве одного доказательств этого в статье приводятся слова Джамалетдина Валиди о том, что на Гаяза эфенди сильное влияние оказали Толстой и Достоевский. Этот тезис требует больших поправок. Во-первых, я никогда не выделял Толстого среди других русских писателей и никогда не был в восторге от него. Толстой всегда был чуждым мне. Его путаная философия, его попытки отрицания культуры, его стремление изображать из себя проповедника, его отрицание человеческой морали в «Крейцеровой сонате» никогда не могли примириться с прямотой моего мышления и доставшимся мне от предков тюркским мировосприятием. Если я и уважаю Толстого, то исключительно как писателя. Толстовцем я не был. Если на тот момент среди нас и был человек, которого можно было бы назвать толстовцем, то это покойный Хусаин Ямашев. Толстовская неясная, покаянная философия очень соответствовала его (Х. Ямашева. – *М.И.*) мистическому духу. Иногда он обижался, когда я посмеивался над Толстым. Особенно его расстраивало мое восприятие «Крейцеровой сонаты» как проявление старости.

Если же брать Достоевского, то я не могу без брезгливого чувства подходить к его произведениям. От чтения его книг я испытываю не только душевную болезнь – мне физически становится плохо. Погрузившись в его книгу, я чувствую себя словно в здании, где нет воздуха. Меня передергивает от его славянских кривляний и повторений: «Душа, душа, грех». Я не припомню, чтобы смог прочитать хотя бы одно его произведение, не совершив насилия над собой. Даже сейчас, когда я слышу его фамилию, испытываю душевный холод.

Из русских писателей наиболее близки моему духу, наиболее любимы мной, во-первых, Тургенев, во-вторых – Чехов, в-третьих – Гоголь. В татарской душе Тургенева[5], воспитанной европейской культурой, я узнаю самого себя. Второго ценю за отсутствие какого бы то ни было лицемерия. В юморе третьего нахожу сходство с юмором Ходжи Насретдина. Таким образом, утверждение Джамалетдина Валиди о том, что «он (Гаяз Исхаки. – *М.И.*) ставит Толстого-философа выше Толстого-писателя» ошибочно по отношению ко всему моему творчеству. Я не променяю ни одной страницы «Анны Карениной», «Войны и мира» на разного рода мелкие церковные бормотания. Больше всего я ненавижу двурушничества, лицемерия, и по этой причине я не мог с приятием относиться к этим самым лицемерным из русских писателей. Нравственность, совесть, честь, преданность и труд были идеалами моих ранних произведений. «Откуда они взяты?» – спросите вы. Да, такой вопрос вполне могут задать те, кто не знает направления развития татарского движения. Но те, кто знает, как проходило становление нашей мысли, те, кто знает, в каких условиях оно происходило, не зададут такого вопроса. Если вдруг спросят, то вот мой ответ: эту мысль, эту философию мы получили от наших мудрых бабушек, матерей. Мы почерпнули их из читавшихся нам бабушками нравоучительных книг: «Дәртел-җалис», «Нәсыйхәтес-салихин», «Тәнбиһел- гафилин»[6]. Мы наряду с суфийской литературой взращивались ими во времена упадка Туркестана. И каждый из нас – и ничего не ведавший о Толстом Гафил бине Габдулла, и я – воспринимали эту мораль по-своему. Поэтому я считаю, что на протяжении всего моего творчества Толстой менее влиял на меня, чем Тургенев, Гоголь, Чехов, и я, слава Аллаху, не помню, чтобы когда-то опустился до «толстовства». Может быть, в старости, потеряв ясность мысли, я буду вынужден позаимствовать одну ходульную мысль. Может и я уподоблюсь когда-нибудь тем, которые, не имея собственного мнения, рабски преклоняются перед тем, что сказал имам Акзам, говорил Маркс, болтал Ленин. Однако пока я, слава Аллаху, сам распоряжаюсь своими мыслями и чувствами. Иду той дорогой,

которую считаю нужной и не нуждаюсь в разной рухляди, которая продается на всемирной толкучке идей.

Если бы Х. Вали мог видеть нити, связывающие татарскую литературу нового времени с суфийской литературой Туркестана, если бы он чувствовал, что духовная жизнь, мораль, нравственность, мировоззрение поволжских тюрко-татар сформировались без всякого русского влияния, он бы не был вынужден прицепить Гафил бине Габдуллу к хвосту Толстого. Из меня бы тоже не сделал подсобника Толстого, а смотрел бы как на плод, созревший под влиянием Тукая. Однако, к сожалению, наши исследователи, сбившись с этого прямого пути, твердят вслед за небезызвестным Иловайским[7], что у татар ничего своего не было и не будет, что они – лишь сырое полено, заготовленное для того, чтобы стать русским (…). Они не принимают во внимание, что это не только противоречит научной точки зрения, но является также и проявлением реакционизма. Поэтому тем, кто не испытывает вражды к своему народу, будь они и коммунисты, необходимо научиться смотреть на нашу историю, наш народ, литературу, духовные ценности не с точки зрения старых и новых иловайских, а с научной точки зрения. Необходимо знать подлинную цену наших достижений вне зависимости от того, по нраву они иловайским или нет. Сколь бы ни было тягостным материальное рабство, рабство духовное во сто крат хуже.

В 25-Ю ГОДОВЩИНУ СО ДНЯ СМЕРТИ ТУКАЯ

Несмотря на индивидуальные особенности поэтического дарования, поэты делятся на две группы. К первой относятся поэты, выделяющие себя из толпы, духовно независимые от окружающего их общества, живущие исключительно в мире своих представлений и переживаний и только в таком состоянии способные к созданию стихов. Ко второй – те, кто ощущает себя частью окружающего мира, чувствует душой перемену его настроения, радуется вместе с ним, печалится вместе с ним и, вдохновляясь

этими радостями и печалями, творит стихи. Первые никак не связаны с местом и временем, в которых они живут. Каждый из них дает миру пронизанные индивидуализмом стихи, выражающие чувства отдельной личности. Если не принимать во внимание языка их произведений, то их творения воспринимаются как интернациональные: в них зачастую преобладают абстрактные или общечеловеческие темы. Вторые – поэты-общественники, которые вслушиваются в мысли и чувства народа, живут народными надеждами и печалями, не могут оставаться глухими и слепыми к жизни общества. Эти поэты выполняют роль общественного термометра: в зависимости от его чувствительности (силы и глубины своего таланта) они поют о страданиях народа, о биении его сердца.

Если у нас к поэтам первой группы относится Сагит Рамеев, то ко второй – Габдулла Тукай. Он является мастером слова, который выразил народные радости, печали, народную страсть. Он – национальный поэт, которому довелось жить в эпоху подъема национального сознания. Он служил нации, поэтически выражая, передавая в стихах наши национальные надежды, указывая верный путь в смутном водовороте мыслей. В самом начале своего творческого пути он, задаваясь вопросом об этом, сам же отвечает на него:

Лишь к служению нации испытываю я любовь!
В этом есть и красота, и удовольствие, и наслаждение!

На протяжении всей своей жизни это служение нации было Полярной звездой его творчества, его киблой. Всю свою короткую жизнь он шел, не сворачивая с этого пути, оставаясь до самой смерти певцом нации: он пел о ее горестях, смеялся над ее недостатками. Его перо ни разу не соскользнуло с этого пути, у него не найти и двустишия, в котором он изменил бы ему. Вот эта сущность поэта-общественника сподвигла его писать воспитательные стихи, в которых в то время была необходимость. Он одно за другим создает книги для детского чтения, переводные или оригинальные стихотворения, рассказы. Эта часть его

творчества начинается с гимна родному языку. Понятное даже самым маленьким детям, оно стало гимном нашему бесценному языку:

О язык родной, прекрасный, отца и матери язык!
Много на свете узнал я благодаря родному языку.

В нем соединились национальный разум и национальное чувство, и оно – наиболее ценное из воспитательных стихов Тукая. Поэтому это стихотворение во всех наших школах почитается как национальный гимн, и оно увековечит имя Тукая как самого любимого нашими детьми поэта.

Это было время поиска национальных основ наших школ, когда создавалось много учебников и была необходимость в разных по тематике, написанных простым языком стихотворений назидательного характера. Все издатели обращались к Тукаю, просили его написать стихи для этих целей, и Тукай стал автором самых подходящих для этого стихов. Часто, не имея времени для поиска темы, он обращался к стихотворениям русских авторов и переделывал их на наш лад. Таким образом, в сборниках Тукая нашли место его переводы из Пушкина, Лермонтова и других поэтов. Эти стихотворения не являются дословными переводами: он изменил их ритмику, содержание, придал им национальное звучание. В них не осталось ничего, что раздражало бы национальный вкус читателя.

Возможно, были и те, кому эти написанные в этом духе стихи Тукая были не по нраву – это было время утверждения национальной самостоятельности, стремления дистанцироваться от русской культуры. Из-за связи Тукая с большим числом русских поэтов некоторые отказывали ему в праве называться национальным поэтом. Автор этих строк, находившийся в то время в ссылке и будучи знакомым с творчеством Тукая из сборников, газетных статей, отдельных сочинений, писал в 1912 году Тукаю через Фатиха Амирхана письма, предупреждая его, давая наставления. Таких, как он, друзей Тукая, к которым он относился с уважением, был не один человек, и не два, и Тукай не оставлял их мнение

без внимания. В последний период он стал по-настоящему самостоятельным поэтом.

С другой стороны, тот факт, что за короткое время Тукай стал народным поэтом, возбуждало у некоторых мелкодушных людей чувство зависти. Возглавивший это движение Галимджан Ибрагимов, сравнив Тукая с Сагитом Рамеевым и Дардмендом, хотел низвергнуть Тукая с поэтического пьедестала[1]. Он хотел возвести на него богача и издателя Дардменда. В это же время возглавляемая Хусаином Ямашевым группа молодежи, воспитанная под влиянием русской литературы и поэзии, относящаяся к национальным вопросам как к «пережиткам феодализма», начинает кампанию с целью преуменьшения значимости Тукая как поэта, представляя его всего лишь как переводчика, простого стихоплета и превознося при этом Сагита Рамеева. Однако они не смогли опубликовать в национальной печати свои критические выступления: авторитет Тукая, уважение к нему закрыли перед ними двери национальных издательств. Эта молодежь публикует свою критику в русских газетах и только среди читающей по-русски публики находит незначительное количество последователей[2]. Однако эти публикации не оказали никакого влияния на нашего широкого читателя. Тукай никак не отвечает на эти выпады, он не изменяет отношения к соперничающим с ним Дардменду и Сагиту Рамееву. Он продолжает дружбу с Сагитом, по-прежнему с уважением относится к Дардменду. Однако в нескольких стихах мастерски дает отповедь своим критикам:

Не боится дождя подлинный цветок,
Ибо знает: дождь даст ему силу для роста.
Подобно этому, не может критика испугать подлинный талант:
Он верит в себя и опирается на свои слова.
Но только огорчаешься, если твой критик – осел,
Чужой татарам, неприятный дубина и выскочка.

(«О критике», 1912)

Показав читателю, что эти критические выпады произрастают из чуждых татарской жизни идей, Тукай продолжил свое творчество в выбранном им русле. Еще более резкий ответ он

дает на критику со стороны Галимджана Ибрагимова в своем стихотворении «Мөнтәкыйд» («Критик»):

Увидев ветряную мельницу, говорит: «Ах, нет у нее воды!»
Увидев водяную мельницу, говорит: «Ах, нет у нее пара!»

Схватившись за лошадиный хвост, говорит: «Это длинные волосы!
Добавляя: «Почему они не на голове, это достойно критики!»

Он видит бараний хвост и говорит: «Как опух!»
Говорит: «Как враждебны татары русским врачам».

Дардменд, Сагит Рамеев – поэты, подобные водяной мельнице, приводимой в движении малым количеством воды в минуты, когда в воздухе царит затишье. Тукай же – поэт, подобный ветряной мельнице, приводимой в движение мощными ветрами, дующими то с юга, то с севера, то справа, то слева. Между ними нет никакого соперничества. Подобно тому, как существуют и водяные, и ветряные мельницы, свое место есть и у народного поэта, и у поэта-индивидуалиста. В своем стихотворении он хочет сказать, что, если хвост лошади и ее грива находятся на своих местах, то здесь нечего и критиковать, ибо это естественно. Овечий хвост на протяжении тысяч лет был для наших предков источником жира, которым наши матери и бабушки сдабривали перемечи, самсу, пироги, чак-чак, кашу. Его использование не связано с незнанием рыбьего жира, используемого русскими. Этот продукт удовлетворял наши обусловленные национальным укладом жизни потребности. Обращение к стихотворным формам распространенных в народе «Мухаммадии», «Бакыргана» для написания стихов не является невежеством. Это – творчество, порожденное нашей действительностью. Автор доносит до нас мысль о том, что наше настоящее связано с прошлым, что прогресс – это естественный ход событий. Этот ответ Тукая читатели приняли не только умом, но и всем сердцем, и стихотворение «Критику» всякий раз цитировалось ими. Однако эти ответы и сегодня верны, и в будущем они не утратят своей правдивости.

Смог ли бы Тукай (если у него возникло бы такое желание), под влиянием этой критики потеряв веру в себя как народного

поэта, принять позицию поэтов первой группы, перейти в их ряды? Смог ли бы он, как Сагит Рамиев, написать стихотворение, подобное его стихотворению «Мин» («Я»)?[3] Как было сказано выше, для того, чтобы приняв идею «чистого искусства», стать истинным поэтом, наипервейшим условием является способность пребывать в духовном одиночестве, отрешившись от всех житейских невзгод и устремившись к небесам. Смог бы сирота Тукай, жизнь которого связана с несчастной долей своей нации, Тукай, который играл первую роль в единении татар, Тукай, тысячами духовных нитей связанный с наставлениями, жалобами, радостями, надеждами, звучащими в строках «Мухаммадии», «Субатель-гаджизин», «Бадавам», «Бакырган», Тукай, погруженный в атмосферу казанской печати, сатирических сборников, национального театра, вечеров, дружеских посиделок с перемячами и пельменями, Сенного базара, смог ли бы Тукай, отрешившись от всего этого, принять такое одиночество? Смог ли бы он, взваливший на себя тысячи пудов национальных проблем, воспарить в небеса и, нежась в лучах Венеры, воспевать глубокий взор какой-либо девушки? Нет. Если бы Тукай и пожелал встать на этот путь, то он уподобился бы ласточке, вздумавшей подражать попугаю. Слава Всевышнему, эти заблуждавшиеся критики не смогли направить его по этому неверному пути. Тукай остался народным поэтом, идущим своим путем, певцом народных страданий. Однако Тукай, не вполне осознав свою сущность, не успел оградить свой народ от нападок той части общества, которая связывала прогресс с русификацией. Он подвергся нападению другого врага – легочной болезни, происходящей от его горемычной жизни. Эти чудовищные, невидимые глазу бациллы съедали его тело. Но этим они не ограничивались – подтачивали его дух. Согласно пословице «В здоровом теле – здоровый дух», его физическое нездоровье переходило в болезнь духа. В стихах поэта, писавшего в начале своего творческого пути:

Иду я прямо, не сворачивая ни влево, ни вправо,
Если вижу препятствия, то разрушаю их.
Я не горбат, не жду, когда исправит меня могила...–

появляются новые интонации, новый пафос. Это состояние не наносит ущерба его поэтическому таланту. Напротив, эта его страсть, это переживание придают его стихам особую глубину, затрагивают наиболее тонкие струны его лиры. Но несмотря на это, в нем появляется нечто подобное страху. Угасают его личные надежды. Он сетует:

С какой бы страстью я теперь не водил пером,
Не летят, как прежде, искры безумной и чистой любви

Вслед за этим он пишет полные слез строки:

Все цветы мои увяли
Из-за злой, жестокой, холодной судьбы

Нет надежды: я жду своего последнего часа,
Жду: когда же я умру, не издав и звука?

Слезы Тукая, снискавшего славу самого великого поэта, не воспринимаются читателем как предвестие беды. Они представляются всего лишь как преходящее проявление душевной боли. Никто и представить не может, что наступило время решающей борьбы за Тукая с бесжалостной болезнью. Ни окружающие Тукая друзья, ни вьющаяся вокруг него толпа бездельников, ни народ не осознают всего трагизма его положения. За сплетнями, будничными делами они забывают о смысле этого стихотворения. И сам Тукай не прекращает своего творчества, пишет стихотворения в другом духе. Но пока было время, возможность отправить Тукая на лечение кумысом, отправить его в Крым, оградить его от пагубных пристрастий, создать условия для здоровой жизни, никаких усилий не предпринималось. Несмотря на то, что издатели получали от его книг многотысячные доходы, у него не было денег, чтобы осуществить путешествие в Уфу и Астрахань. Несмотря на то, что богатеющие день ото дня поволжские купцы, щедро давали деньги на нужды нации, отправкой Тукая в Крым, его лечением никто не занимался, ссылаясь на отсутствие денег. Конечно, свою роль в этом сыграло и нежелание самого Тукая выпрашивать деньги, и его неопытность в от-

ношениях с издателями. В итоге, Тукай ожидал своего последнего часа, таял, подобно горящей свече, пламя которой угасало день ото дня. Однако до последнего часа откладывались меры по его спасению. Пророческими оказались слова, сказанные Тукаем за несколько лет до этого:

О мой священный, грустный саз! Зачем так мало ты звучал?
Ты поломан, я сгораю, расстаемся мы с тобой.

Габдулла Тукай скончался 2 апреля (по старому стилю) в одной из Казанских клиник, оставив нам в наследство являющийся большим национальным достоянием сборник стихов[4].

Значимость этих стихов, влияние, которое они оказывали на нас во времена молодости, еще не получили должной оценки. Однако их простой красивый язык, подобное роднику национальное звучание стали причиной пробуждения у нас любви к своему языку. Они помогли сохранить материнский язык нашим соплеменникам, живущим вдали от Родины. Вот почему наибольшим достоянием является труд Тукая во благо нашего языка. Спустя двадцать пять лет со дня смерти Тукая мы преклоняем колена перед одинокой могилой Тукая и выражаем уважение и любовь духу поэта от нации, которая при жизни недостаточно ценила его.

ВЕЛИКИЙ УЧИТЕЛЬ ИСМАИЛ БЕК

Да, Исмаил бек был велик. Великими были его дела, оставленные им труды. Плоды, созревшие из посеянных им семян, также были значительными. Красиво цветут посаженные им цветы. Крепко стоит здание, фундамент которого он заложил.

Сделанное им, начатое им настолько многообразно, что, если даже писать об этом целые тома, то трудно будет отразить в них всю ценность его трудов. Возьмите любое культурное, национальное, интеллектуальное движение среди мусульман России, и вы увидите, что оно возглавлялось и направлялось Исмаил

беком. Будь то проблема школы, организация различных обществ, реформа языка, издание литературных произведений, положение женщины в обществе и др., – все они решались при его участии, все они берут свое начало с Исмаил бека.

Своим острым, проходящим сквозь горы и реки, преодолевающим время взглядом он охватывал жизнь российских мусульман во всех ее мелочах. Какое бы направление он ни выбирал, всегда знал, к какому пути он выйдет, предвидел, с какими трудностями ему придется столкнуться. Своим большим сердцем он чувствовал силу народа, знал, какие средства необходимы для его исцеления. Это вдохновило его на деятельность, направленную на реформирование национальной культуры во имя счастливого будущего народа. Он принял это как идеал всей своей жизни.

Исмаил бек чувствовал, что силы, способные преобразить тюрко-татарскую нацию, находятся на Западе. Воодушевившись лозунгом «На Запад!», он осознал необходимость трибуны для его разъяснения. Для этого он направил все свои силы на создание газеты и явил тюркскому миру газету «Тарджеман».

Повинуясь судьбе, он начал писать на языке, который, по его разумению, был понятен всем тюрко-татарам, параллельно разъясняя свою позицию народу.

Все свои силы он отдавал реформе школы. Он поставил вопрос о реформе средней школы и в скором времени нашел сподвижников, единомышленников из шакирдов, учащихся медресе.

Реформа школ невообразимыми темпами начала распространяться в Поволжье и в Крыму. Распространению этой идеи беззаветно служили Ахмет бай, Гани бай, такие талантливые педагоги, как Хади Максуди, Галимджан аль-Баруди, Габдулла Буби[1], учителя. Открылись такие медресе, как «Хусаиния», «Галия», «Мухаммадия», медресе Буби.

Будучи убежденным, что для правильного воспитания молодого поколения необходима крепкая, культурная семья, в которой достойное место должна занимать женщина, он считал необходимым изменить существующее на Востоке отношение к женщине,

покончить с ограничением ее свободы. И первым со своей трибуны начал говорить о необходимости образования женщин.

Прошло время, и школы стали идти по пути прогресса. Преобразовались медресе. Стало больше учителей. Не ограничиваясь изданием газеты, Исмаила бек принялся за издательское дело.

У сказанного, написанного им появилось много последователей. Во многих местах появились писатели. Несмотря на разные имена, стремления, кажущиеся расхождения в мыслях и делах с Исмаил беком, все они старались воплотить его слова в жизнь.

Исмаил бек внес еще один вклад в жизнь мусульман России. Он выступил с инициативой создания благотворительных обществ. Прошло несколько лет, и во всех уголках России, где живут мусульмане, появились благотворительные общества, оказывающие помощь беднякам и сиротам в обучении, воспитании.

После Манифеста 1905 года весь тюрко-татарский мир пришел в движение. На место одного «Тарджемана» («Переводчика») пришло более тридцати газет и журналов. На место отстаиваемой «Тарджеманом» мысли пришло множество новых идей, мыслей, направлений. Народу, который, подобно младенцу, только вступил в пору культурного движения, историей была уготована политическая роль. Исмаил бек как «Тарджеман ба́ба́», как и прежде, вернулся к мысли объединения народа. Видя отсутствие единства в мысли, ощутив различия между направлениями, Исмаил бек очень скоро оставил политическую деятельность.

Исмаила бека уже нет среди нас. Он ушел в иной мир, но посеянные им зерна, посаженные цветы, созревшие плоды распространились по всей России. Тысячи, миллионы учеников проводили его в последний путь с готовностью продолжать и развивать начатое им дело. Имея перед собой образец Исмаила ба́бы́ и во всем следуя ему, они взялись за дело с надеждой довести начатое до конца, не сбиваясь с очерченного им пути.

Исмаил бек умер.

Дух «Тарджемана ба́бы́» явился в мир, чтобы царствовать над всем движением татар.

ПОКОЙНЫЙ ЮСУФ АКЧУРА БЕК

Последние дни марта. Самое ветреное время в Мукдене, национальном центре поволжских тюрко-татар на Дальнем Востоке. Конгресс оставил много работы, в которую я погружен с головой[1]. В один из таких трудных дней, когда я вдохновлялся успехами наших национальных деятелей с Дальнего Востока, пришло известие о смерти Юсуфа Акчуры. Пусть он жил далеко, но в деле национальной борьбы был духовно близок нам. Эта черная весть оказалась неожиданной, она пришла тогда, когда Юсуф был столь необходим… Едва прочитав телеграмму, я застыл в оцепенении. Юсуф умер, смерть вырвала его из числа борцов нации! Я не могу оставаться хладнокровным от этой мысли. Однако национальные интересы делают необходимым поделиться горем с соплеменниками. Я заставляю себя сесть за письменный стол… Сажусь… Перо не поднимается, не могу писать. Вместо мыслей – слезы, горячие, соленые слезы… Не могу писать… Завтра, завтра…

Утреннее солнце. Люди спят. В лучах солнца сияет только памятник, поставленный в память о павших под Мукденом японских воинах, напоминая о том, на какие чудеса способен собравшийся воедино народ. Я смотрю на него, и перед моими глазами чередой проходят те, кто трудился во имя тюркского единства: Исмаил бек, Зия Гекальп, Ахмед Хикмет бек[2], Юсуф Акчура…

Вспоминая имя Юсуфа, я думаю о месте, которое он занимал в современном тюркском мире, о его делах, его духовном наследии. К личному горю присоединяется национальное. Кто займет его место? Есть ли кто-то, кто заменит его в столь важный момент? Горестные мысли одна за другой проносятся в моей голове.

Кем же был Юсуф Акчура? Что он сделал? Почему некому заменить его? Я далек от того, чтобы дать научный ответ на эти вопросы. Тяжелая голова, льющиеся часами слезы не позволяют сделать это. Я могу поделиться только болью одинокого сердца,

политыми слезами отрывочными мыслями, за что прошу прощения у своего читателя. И ты, Юсуф, прости меня!

В чем состояла ценность Юсуфа Акчуры с точки зрения тюркизма?

Ответить на этот вопрос непросто. Об этом в будущем будут написаны большие книги. В них будут разобраны все его дела, сочинения, вся его жизнь. Но это пока – дело будущего (…).

Отправной точкой для изучения его жизни, оставленного им наследия послужит его рождение, взросление, окружение, в котором он воспитывался. С этой точки зрения детство, отрочество, юность Юсуфа чрезвычайно разнообразны и интересны.

Он родился в семье одного из успешных симбирских фабрикантов. Мать его принадлежит к древней известной фамилии Юнусовых. Со стороны отца он имеет отношение к династии известных фабрикантов из Симбирской губернии Акчуриных, Дебердеевых[3]. С материнской линии он многочисленными родственными узами связан с именитыми купеческими фамилиями: Юнусовыми, Апанаевыми, Казаковыми[4]. Когда Юсуф начал говорить, он был окружен гувернантками, которые обучали его только русскому языку, чтобы не было стыдно в русском обществе. Когда ребенок немного подрос, его, с одной стороны, окружали деловитые и смелые фабриканты из числа симбирских мишарей, которые тесно общались с русскими. С другой – мелочные, старающиеся казаться набожными, двуличные, жадные, надушенные казанские бабушки, тетушки, дяди. Эти два непохожих друг на друга мира не смогли расположить к себе Юсуфа. Его отец трагически погибает. Мать с семилетним Юсуфом уезжает в Турцию, вернее, бежит: близкие родственники, имея виды на оставшееся после смерти отца состояние, воспользовавшись неопытностью молодой вдовы, вынуждают их с небольшой суммой денег отправиться в Стамбул.

В Турции – другая (третья) среда: шумная махалля большого города Ак сарай. По сравнению с тем, что было, здесь они живут как странники, не имея былого достатка, в окружении чужих людей. Но и это еще не все: узнав, что его мать вдова

состоятельного бая, ее запугивают и выдают замуж за одного черкеса[5]. Обстановка в семье оставляет в его душе тяжелое впечатление… Юсуфа здесь отдают учиться. Сначала – в турецкую школу, в которой любое непослушание наказывается плетью. Затем – в военное училище. С одной стороны – учащиеся вмести с ним турки, албанцы, арабы, греки. С другой (по четвергам и в праздничные дни, когда учащимся разрешалось покидать училище) – устраиваемые приехавшими с берегов Волги татарскими семьями посиделки по-казански, праздничные застолья с пельменями, перемечами, пирогами, народными мелодиями «Тафтиляу», «Сакмар». Рассказы абыстаев, оставивших свою Родину и тоскующих по ней, по Волге, по Казани! Все это запечатлелось в памяти чувствительного, смышленого Юсуфа. В те времена (время правления великого султана Абдул Хамида) политическая жизнь в богатом Стамбуле была ограниченной, и эти ограничения сковывали душу Юсуфа… Хорошо учившийся подросток только-только успевает завоевать авторитет среди своих сверстников, как случается новая беда! Во время случившегося в 1895 году в Стамбуле землетрясения под обрушившейся крышей погибает его мать. Он уже не может оставаться в своем доме, где все напоминает об этой трагедии. Этот дом становится для него чужим. Он остается бесприютным сиротой, для которого военное училище становится и домом, и семьей.

Окончив училище и получив звание офицера, Юсуф поступает на службу в армейский штаб. Однако он не создан для того, чтобы, начав службу командиром сотни, через десять лет стать командиром тысячи, еще через десять – получить титул паши, и еще через десять лет, выйдя в отставку, коротать свою старость. Он ищет свое предназначение. Вступает в организованное молодежью общество, ставящее целью спасение нации и государства от тирании султана Абдул Хамида. Их арестовывают и сажают в тюрьму. Приговаривают к смертной казни. Потом султан Абдул Хамид издает указ о помиловании и заменяет смертную казнь на пожизненную ссылку в Триполи (…). По мнению паши, итальянцы готовятся к завоеванию Триполи. Чтобы не допустить этого, необходимо

привести в порядок состояние армии в этой области. Для этого и нужны молодые офицеры-патриоты. Паша пишет письма во дворец, заставляет принять Юсуфа и его товарищей присягу, раскаяться в несуществующих преступлениях и, в конечном итоге, берет на службу в качестве офицеров. Там они предпринимают большие усилия для защиты Триполи. Юсуф показывает себя с хорошей стороны, заслуживает авторитет среди военных.

Но он еще молод. Ему хочется завершить свое образование. Он вместе с одним из своих товарищей Фарит беком при содействии одного из полковников садится на французский пароход и нелегально отправляется во Францию. Здесь он принимается за учебу, поступает в Свободную школу политических наук[6]. Став во Франции членом общества турецких политэмигрантов, он принимает участие в его деятельности. Публикуется в газете лидера младотурков Ахмеда Ризы «Мешверет» («Совет»)[7]. Найдя в России одного из дальних родственников (Юсуфа Апанаева), поручает ему ведение дел по материнскому наследству. Тот ежемесячно отправляет ему деньги, стараясь не допустить перерывов в учебе Юсуфа. По окончании школы Юсуф не имеет возможности вернуться в Турцию. В 1903 году он возвращается в Россию. Юсуф живет в Симбирской губернии у своего близкого родственника Юсуфа Дебердеева. Вскоре он обосновывается в Казани, где принимает участие в формирующемся после Японской войны национальном движении. Становится ответственным секретарем в первой татароязычной казанской газете «Казан мухбири» («Казанский вестник»)[8], принимает активное участие в организации партии «Иттифак аль-муслимин» («Союз мусульман»)[9]. Эта партия в какое-то время сближается с партией кадетов[10], что позволяет Юсуфу выйти на уровень российской политики (…).

23 июля 1908 года в Турции совершается революция младотурков. Султан Абдул Хамид оказывается вынужденным объявить Конституцию и разрешить возвращение в свою страну всех политэмигрантов. Юсуф спешит в Турцию. Там его уже ждут товарищи по ссылке и те, которые учились с ним в Париже. Ахмед Риза – один из самых авторитетных в стране людей,

председатель парламента[11]. Перед Юсуфом открыты все двери. Но Юсуф уже не тот Юсуф, которого они знали в Триполи, Париже. С этого времени он сильно изменился, повзрослел. Для него уже не является идеалом «конституционный исламский халифат» во главе с султаном. Он уже был свидетелем Первой русской революции и ее поражения; свидетелем того, как созданная в России партия «Иттифак аль-муслимин» (в создание которой им было вложено много сил) оказалось «мертворожденным ребенком». Он был свидетелем рождения, роста, расцвета татарской литературы, татарского театра, книгопечатания. Он уже знал все перипетии жизни созданной двадцать пять лет назад в Бахчисарае газеты «Тарджеман» («Переводчик»). Он был хорошо знаком с национальным движением в Крыму, на Кавказе, его пробуждением в Туркестане. Весь этот процесс подъема и национального пробуждения широкого тюркского мира проходил перед его глазами. Ему уже казалась узкой программа партии «Единение и прогресс».

Несмотря на то, что его друзья, будучи в числе руководителей этой партии, очень хотели вовлечь Юсуфа в ее деятельность, он не вступил в партию. Посчитав, что его отказ является свидетельством неприятия ее платформы, Юсуфа всячески уговаривают вступить в партию «Ахрар»[12], но и это оказывается тщетным. Сочтя полезным для своей деятельности сближение с правительственной партией «Иттихад вә тәрәкъкый» («Единство и прогресс»), поддавшись настойчивым уговорам Талгата паши, он соглашается вступить в эту партию, но при этом просит добавить в текст присяги «Буду подчиняться всем приказам партии, все они будут для меня священными» фразу «Если это не будет противно моей совести». Партийное руководство не идет на это, на что Ю. Акчура заявляет: «Я не могу пойти против своей совести, это неприемлемо». Он стремится распространять идею тюркизма, глядя на конституционное османское государство как на средство распространения этой идеи. Однако несмотря на то, что во главе конституционного османского государства стоят тюрки, несмотря на признание его заслуг перед Родиной, не-

смотря на то, что в правительственных кругах много его товарищей, ему оказывается очень непросто объяснить идею тюркизма. Большинство его не понимают, кто-то смотрит на него враждебно, обвиняя в сепаратизме. Самые близкие друзья не воспринимают всерьез, видя в этом проявление его характера. В то время Юсуф не может найти средства для издания сборника, через который он мог бы распространять свои идеи. Он пробует создать организацию «Тюрк дарнаги» («Тюркское общество»)[13], но безуспешно. Задумывает издать журнал для тюркского мира, но по причине отсутствия денег не может осуществить задуманное.

Если бы Юсуф не был выходцем с Урало-Поволжья, если бы он в 1903–1908 гг. не занимался в Поволжье активной общественной деятельностью, благодаря которой снискал авторитет, вряд ли он до самой своей смерти смог начать издание этого журнала. Поменять такое положение вещей помог случай. Умирает оренбургский миллионер Махмуд Хусаинов[14]. На деньги, приготовленные им для бадаль-хаджа, прогрессивный мулла из Каргалы –Хайрулла хазрет Усманов – прибывает в Стамбул и говорит Юсуфу о намерении пожертвовать несколько тысяч рублей на упокоение души усопшего. Юсуф рассказывает ему об идее журнала «Тюрк юрду» и убеждает пожертвовать деньги на его издание. Хайрулла хазрет дает несколько тысяч рублей. «Тюрк юрду» начинает издаваться. Юсуф, засучив рукава, принимается за дело (по всей вероятности журнал начал выходить в ноябре 1910 года)[15]. Неожиданно для всех (включая самого Юсуфа, а также его сторонников и недоброжелателей) журнал приобретает популярность. Особой популярностью он пользуется у молодежи. Под его влиянием появляется организация «Төрек учаклары» («Турецкие очаги»)[16]. Начинает формироваться идеология, направленная на объединение разрозненного тюркского мира, основанная на движении от культурного единения проживающих в разных местах и придерживающихся разных политических убеждений тюрков к национальному единству. Идейным руководителем этого движения признается основатель журнала «Тюрк юрду», влияние которого распространяется и на тюрков,

живущих за пределами Турции, часть из которых воспринимает журнал как свой идеологический рупор.

Если бы не началась Балканская война, а за ней – Мировая, или начнись они десятилетием позже, тюркское культурное единство успело бы сформироваться во всем тюркском мире (России, Иране, Туркестане, Китае), приобрело бы форму национальной организации, играющей весомую роль в международной политике. Тюркские государства не стали бы по окончании Мировой войны враждебными друг другу, как сейчас. Несмотря на то, что большая часть читателей в период Мировой войны была искусственно лишена журнала «Тюрк юрду», он продолжал издаваться на протяжении всех военных лет. Однако как только Стамбул оказался в руках сторонников «Единения и прогресса», журнал «Тюрк юрду» и организация «Турецкие очаги» были закрыты. Юсуф бек был арестован, руководитель организации «Турецкие очаги» Хамдулла бек сбежал в Анатолию. Однако идея, заложенная в основу этого движения, сыграла большую роль в борьбе Мустафы Кемаля паши за сохранение единой Турции и создание независимого Турецкого государства.

Во время войны за независимость Юсуф бек также бежал в Анатолию, где снова начал выпускать журнал «Тюрк юрду» и внес весомый вклад в строительство нового Турецкого государства. Однако поняв, что эта часть его миссии завершена, со всем усердием включился в поддерживаемую Мустафой Кемалем работу по тюркизации османского языка, формированию у османцев тюркского мировоззрения. Он становится председателем исторического общества, членом общества по сохранению языка и не покладая рук ведет в них научно-организационную работу. Он умер, выполняя эту свою национальную миссию. Он умер со спокойным сердцем, увидев, что его 30–35-летний труд не был напрасным. Он умер, заложив большие камни в основание тюркского движения. Скончавшийся 11 марта и похороненный 13 марта, среди своих предшественников он занял место рядом с Исмаил беком, завещав своим единомышленникам продолжать его дело. Нет сомнений, что его имя в тюркском мире будет сто-

ять рядом с именем Исмаил бека и в деле возрождения тюркских стран уподобится Полярной звезде. Юсуф Акчура бек будет почитаться как лидер и учитель во всем тюркском мире.

В чем же причина того, что появившийся на свет в одной из фабрик Симбирской губернии ребенок стал играть столь значимую роль во всем тюркском мире?

Чем Юсуф отличался от национальных деятелей, поэтов, писателей, политиков, принадлежащих тюркскому миру? Как он смог достичь таких высот?

В первую очередь, он оставался верен выбранному им пути служения своему идеалу. Не сходя с этого пути, он всю свою жизнь двигался к одной цели.

Во-вторых, он готовился к этому пути, имел большой опыт. Большой школой для него стала Первая русская революция. Он был свидетелем начала эпохи пробуждения российских тюрко-татар, перемен в их жизни, и эти перемены стали своего рода испытанием для его идей. Его европейский либерализм, иллюзия о возможности сотрудничества с русскими либералами развеялись во время революции 1905–1906 гг.: он осознал, что русские либералы никогда не пойдут на признание прав тюрко-татар. Ответом на это стало усиление его национализма – тюрко-татарского национализма. Партия «Иттифак аль-муслимин», в создании которой он принимал деятельное участие, его детище – «Мусульманская фракция», которые, по его мысли, должны были объединить народ на религиозной основе, не оправдали ожидаемых надежд. Партия «Иттифак аль-муслимин» не стала идейным лидером среди мусульман, не играла никакой роли в их жизни. Входящие в ее состав представители интеллигенции и состоятельных кругов не смогли подняться до уровня осознания своей национальной миссии. Напротив, они пренебрежительно относились к мелкому купечеству, полуинтеллигентным прогрессистам, тем самым раздробив национальные силы. Юсуф сам был свидетелем того, как они (представители интеллигенции. – *М.И.*) опирались только на фанатичных баев, как заправляли в них (партии и фракции. – *М.И.*) только преследующие свои

личные цели типы, как Исмаил бек отрешился от этого движения. Поняв, что эта идея играет ничтожную роль в процессе пробуждения тюркских стран, он в 1908 году (до революции в Турции) дал им открытую оценку. В итоге, в момент его возвращения в конституционную Турцию, Юсуф уже отошел от идеи либерализма, осознал невозможность создания мусульманского халифата на основе исламизма и пришел к выводу, что единственной силой, способной развивать государство, является национализм. Он осознал, что тюркская нация охватывает не только тюрок, живущих в Стамбуле или Анатолии, но и на Кавказе, Туркестане, Урало-Поволжье, Крыму, Сибири, Иране, Восточном Туркестане… И поставил цель объединить эти разрозненные тюркские народы. Благодаря этому понимаемому в широком смысле тюркизму он снискал уважение во всем тюркском мире.

В том, что Юсуф занимал столь высокое положение, пользовался авторитетом, немалую роль играла его работоспособность. Он не был краснобаем – служил своей идее делом, словом, пером. Он никогда не чурался ни малых, ни больших дел. Он каждый день давал по пять-шесть уроков в школе, после чего пять-шесть часов проводил за письменным столом. Затем нескольких часов сидел за книгами, готовя материалы для комиссий, обществ. Он работал денно и нощно, Всю свою жизнь преподавал либо в военном училище, либо в университете Не было такого, чтобы он пропустил свои уроки. Он всегда посещал собрания, не опаздывал, не перекладывал на плечи других то, что сам должен был сделать, доводил до конца начатое другими, помогал им. Юсуф во всем проявлял себя как лидер. Поэтому он постоянно с головой был погружен в работу. Зная о его трудолюбии, некоторые из числа любителей получать награды, не прикладывая усилий, пользовались этим. Называя его товарищем, господином, учителем, они обращались к нему со словами: «Я написал одну вещь, буду признателен, если вы взглянете на нее». Между тем, написанное состояло всего из нескольких строк, и Юсуф писал им статьи и выступления, под которыми стояло их имя. Таких вещей он написал десятки.

Будучи депутатом, он заранее читал все документы, готовящиеся для собраний депутатов, редактировал их, готовил поясняющие их выступления. Благодаря этой деятельности, лишенной корыстных интересов, он снискал недосягаемый авторитет в своих кругах и был возведен в тюркском мире на пьедестал.

Еще более важно, что Юсуф был очень привержен общественной нравственности. Даже в самые трудные времена своей молодости, в эпоху Абдул Хамида, и когда он участвовал в политической борьбе в России, и в последнее время он никогда не позволял себе безнравственного отношения к своим конкурентам, даже врагам. Он всегда использовал свою силу во благо угнетаемых, но никогда не пользовался своим политическим положением в борьбе с недругами. Никогда ни на кого не писал доносов. За какую бы сложную работу он ни брался, по возможности, делал ее бескорыстно, или довольствуясь малым вознаграждением. По-видимому, он полагал, что у бедной нации должны быть бедные деятели и старался соответствовать этому убеждению. Хотя иногда он и был вспыльчив со своими товарищами и единомышленниками, но никогда не проявлял к ним неверности. Всегда помогал оказавшимся в трудной ситуации друзьям, единомышленникам. В те времена, когда он занимал высокое положение в обществе, никогда не отворачивался от своих друзей, не относился к ним с высокомерием. И в личной жизни, и в общественной деятельности, и по отношению к друзьям и недругам Юсуф всегда поступал по чести. Он не запятнал свою долгую жизнь никаким бесчестием. Юсуф сохранил себя от мерзостей жизни и явился перед Богом таким же чистым, каким он явился на свет, выполнив полностью свой долг перед нацией, отдав для этого все данные ему Богом силы. Он ушел, оставив тюркской нации необъятное интеллектуальное наследие и подготовив сотни, тысячи учеников. Ушел, завещав своим единомышленникам, ученикам, соплеменникам воплотить в жизнь, понимаемую им широко идею тюркизма.

Наш долг – работать, отдавая все силы, во имя исполнения завещанного им, во имя упокоения его души.

Будь покоен, Юсуф! Проснувшийся тюркский народ выполнит свое предназначение во благо своей истории, во благо своего будущего. Твой идеал – единый тюркский мир – скоро осуществится.

ХАЗРЕТ ШИХАБЕТДИН АЛЬ-МАРДЖАНИ

В этом году исполнилось 120 лет со дня рождения Шихабетдина аль-Марджани. По этому поводу в нашей национальной печати было опубликовано много статей. В них была показана его роль в пробуждении тюрко-татар Урало-Поволжья. Кем же был Шихаб хазрет Марджани, глядящий на нас с единственной сохранившейся красивой фотографии, на которой он стоит в чалме? Чем он выделялся среди 10–15 тысяч таких же мулл? Что он сделал? Какое наследие оставил?

Для ответа на эти вопросы в Казани в связи со 100-летием со дня рождения Шихаба хазрета Марджани его учениками была издана большая семьсот страничная книга[1]. В ней, наряду с его трудами по национальной и религиозной тематике, содержится его полная биография, а также воспоминания о нем. Смогла ли эта книга пересечь границу, неизвестно. Тех, кто хочет получить полную информацию о биографии покойного Шихаба хазрета, я прошу обратиться к ней. Здесь же намереваюсь поделиться своими воспоминаниями об эпохе, в которой он жил.

Шихаб хазрет Марджани приобретает знания в Бухаре в те времена, когда там царствовал религиозный догматизм. Обладая рассудочным даром, он уже во время учения в Бухаре не удовлетворялся ответом на многие вопросы, сводящиеся к тому, что так, дескать, написано в книге. Почему так написано? В чем причина этого? Совместимо ли написанное с духом ислама? Он задавал себе бесчисленное множество вопросов и искал ответы на них, стараясь тщательно исследовать каждый религиозный вопрос. По этой причине он часто вступал в споры со своими учителями, одноклассниками. С одной стороны, это его желание

во всех вопросах дойти до самой сути в скором времени возвысило его над своими товарищами; с другой, раздражало тех, кто на все привык отвечать: «Так написано в книге». В те времена в системе религиозного образования в Бухаре процветало слепое подражание мнению авторитетов: такой-то ученый в такой-то книге сказал так, а один великий справедливый человек сказал об этом так. По этой причине многие раздражались пытливостью Шихабетдина аль-Марджани. В его желании докопаться до сути вещей они видели проявление неуважения к наставникам, великим ученым и обвиняли Шигаба хазрета в увлечение различными ересями. Эта пытливость Шихабетдина аль-Марджани сталкивается со словами фанатичных мулл о том, что колодец иджтихада уже закрыт (иначе говоря, кроме Корана и хадисов, запрещено по своему разумению выводить умозаключения, фетвы). Шихаб хазрет, утверждая, что иджтихад еще не закрыт, прикладывает все усилия, чтобы доказать свою точку зрения. В то время в Бухаре его начинают звать сектантом, шиитом. В те времена ходить с клеймом сектанта, шиита было равносильно тому, как сейчас называться у большевиков «националистом», «уклонистом». За эти прегрешения грозила не только тюрьма – такого человека могли и повесить. Положение Шихабетдина аль-Марджани в Бухаре становилось все более сложным. В добавление к этому случилась еще одна неприятность. Правящий в те времена Турцией султан Габдельмаджит, видя, что русские намереваются захватить весь Туркестан, отправляет к Бухарскому эмиру для объяснения ситуации своих эмиссаров. Османская империя в тот период усилила свое влияние в мире, и эмиссары обратились к эмиру с предложением признать халифом турецкого султана и во время хутбы читать молитву о здравии султанов. А также хотя бы формально объявить территорию эмирата автономной частью Османской империи. Этот план, вероятней всего, в те времена был реализован по указанию англичан, которые с подозрением относились к укреплению позиций русских в Туркестане. Однако, далекие от большой политики советники эмира, увидели в этом попытку Османской империи захватить Бухару и лишить

эмира власти. Под влиянием русских агентов, они потребовали убить эмиссаров султана. Шихабетдин аль Марджани, имевший хорошее представление о географическом положении, и состояние армии Туркестана, понимая планы России, относился к турецкой посольской миссии как к проявлению дружбы, основывающейся на общетюркских, общемусульманских интересах и говорил о необходимости заключения союза с Турцией. Однако враги Марджани представили это как попытку унизить эмира и Бухару, растоптать уважение к бухарским ученым-богословам и призвали власти принять меры по отношению к этому пришлому ногаю, желающему оскорбить Священную Бухару. Не внемля предупреждениям Шихабетдина аль-Марджани и турецких эмиссаров о многочисленности русской армии, они как хадис повторяли одну фразу: «Бухару охраняют ангелы». Пройдя через тысячи мытарств, эмиссарам удалось спастись и уехать. Шихабетдин аль-Марджани был вынужден скрыться из Бухары. Он совершенствует свои познания в библиотеках Самарканда, читает книги, написанные в эпоху Шахруха Олугбека[2]. Пополнив знания, расширив свой кругозор, Шихабетдин аль-Марджани возвращается в Казань (1849 год).

В то время большую силу имело казанское купечество. Духовенство же во всем следовало за Бухарой. Большим авторитетом в то время в Казани пользовался Ибрагим Юнусов, прозванный в народе Озын Ибрай (Длинный Ибрай)[3]. По заведенному тогда обычаю, вернувшихся из Бухары дамелл экзаменовали (с целью узнать их ученость) на собраниях, устраиваемых казанскими баями. Увидев, что Шихабетдин аль-Марджани с честью прошел все испытания, Озын Ибрай, желая заполучить образованного муллу, приглашает Шихаба аль-Марджани стать имамом-мударрисом в его приходе и строит для него медресе. Став имамом, Шихаб хазрет начинает давать уроки по своему критическому методу. Распространившаяся о нем слава приводит в его медресе до сотни шакирдов, но, вместе с тем, увеличивается и число его недоброжелателей. Озын Ибрай, будучи своевольным баем, стремиться подчинить себе Шихаб хазрета, полагая, что тот должен отно-

ситься к нему как к своему благодетелю. Шихаб хазрет, стыдясь за казанских мулл, которые во всем готовы угодить казанским баям, считает, что необходимо вернуть авторитет ученым.

В те времена было заведено во время застолий отводить для духовенства место на полу, в то время как сами баи располагались за столом. Вошло в обиход многочасовое ожидание баев: считалось, что чем дольше бай заставляет себя ждать, тем он достойнее. Привыкший быть первым во всем Озын Ибрай заставлял ждать себя дольше всех. Во время первого такого застолья, на которое был приглашен Шихаб хазрет, он сел за накрытый для баев стол. Хозяин дома обратился к нему со словами: «Хазрет, ученым мужам отведено место на полу». На что Шихаб хазрет ответил: «Разве ученое духовенство является прислугой для баев, чтобы сидеть на полу?». С тех пор он взял за обычай занимать во время застолий самое почетное место. Не принял он и обычая ожидать баев, говоря: «Мне надо давать уроки, заниматься делами махалли. Если у вас есть кушанья – подавайте». Он никогда не посещал подобные собрания, если в это время у него были уроки. Все это было не по нраву старым татарским баям, в особенности, Озын Ибраю. Он хотел подчинить себе Шихаб хазрета. Удобно ли, нет тому – зазывает его на аш. Приходит в медресе, знает, не знает – вмешивается в учебный процесс, дает никчемные советы. Естественно, что и многие невежественные муллы сеяли смуту. В итоге, его отношения с Озын Ибраем прекращаются. Шихаб хазрет вместе со всеми своими шакирдами покидает медресе Озын Ибрая и строит новое медресе, где дает уроки. Однако Озын Ибрай и его подпевалы представляют этот поступок как неблагодарность со стороны Шихабетдина аль-Марджани. В отместку Озын Ибрай, воспользовавшись своими связями с губернатором и прочими чиновниками, добивается лишения Шихаба хазрета указа. Но это никоим образом не умалило его авторитета, не отлучило от работы. Он по-прежнему продолжает свою научную деятельность. Однако недоброжелателей вокруг не становится меньше. Одни называют его шиитом, другие – безбожником. Шихаб хазрет, следуя пословице «собака лает –

караван идет», помимо работы в медресе, занимается историей. Он собирает материал по национальной истории. Совершает путешествия к развалинам Болгара и Биляра, собирает древние книги и рукописи и, познакомившись с востоковедами Казанского университета, членами созданного при нем «Общества истории», начинает публиковать в издаваемом «Обществом» сборнике свои статьи. В это время в Казани обосновывается немецкий востоковед Радлов, который очень быстро сводит знакомство с Шихаб хазретом и получает от него большую помощь в изучении казанского диалекта. Мнение Шихаба хазрета сыграло большую роль и при открытии Казанской учительской школы (Радлов был ее основателем и первым директором). Шихаб хазрет с воодушевлением встретил открытие Учительской школы и способствовал поступлению в нее наиболее способных учащихся своего медресе. Он полагал, что для изменения нашей жизни необходимо реформировать школы и медресе, преподавать в них европейские науки. Сам он также соглашается преподавать в этой школе курс по религии. Известные в Поволжье учителя – Шакирзян Тахири, Шихабетдин Газиз, Фасих Мухетдин, Махмудов[4] – были учениками Шихаба хазрета. Последний период своей жизни, когда открытое им медресе уже твердо стояло на ногах, Шихаб хазрет большую часть времени уделяет писанию книг. Помимо множества книг по вопросам шариата, значительными его сочинениями стали написанный на арабском языке семитомный труд «Вафийат аль-асляф» и написанный на тюркском «Мустафадел-ахбар фи ахвале Казан вэ Болгар»[5]. У первого сочинения было напечатано только введение, до революции его большая часть оставалась неизданной. Рукопись книги до революции была сохранена в надежном месте. Что с ней сейчас – неизвестно. За свою долгую научную жизнь Шихабетдин аль-Марджани подготовил в Поволжье значительное количество учеников. Своими сочинениями, уроками, проповедями он способствовал разрушению господствовавшего у нас религиозного фанатизма. Он стоял у истоков введения в наши школы и медресе преподаваемых в Европе наук. Он сделал первый шаг в направлении изменения нашего мировоззрения,

становления просвещенного мусульманства среди тюрко-татар. Он совершил большой вклад в национальную историю, продолжил реформу школы, начатую мирзой Исмаилом Гаспринским, подготовил почву для общественного движения в нашей жизни. Показав широким массам, что ислам никоим образом не является препятствием для культурного развития, он явился зачинателем нашей новой эпохи. Он открыл путь для таких пришедших после него великих ученых, как Галимджан хазрет Баруди, Риза хазрет Фахретдин, братья Буби. Исходя из тесной связи религии и нации как основы национальной жизни тюрко-татар Урало-Поволжья, Шихаб-хазрет укрепил религиозные основы нашей национальной жизни. Вот почему Шихаб хазрет не просто имам, не просто мударрис, не просто ученый-религиовед. Он тот, кто заложил новые основы нашей нации, труженик, который укрепил корни нашей нации для того, чтобы она выстояла во времена будущих бурь. Вот поэтому мы празднуем этот его юбилей. Поэтому мы отводим ему центральное место среди строителей нации. Сегодня, в тяжелые для национально-религиозной жизни в нашей стране времена, и когда на Дальнем Востоке вместо решения важнейших национально-религиозных проблем дел тратим наше драгоценное время для того, чтобы добиться расположения недалеких и заносчивых баев, мы сравниваем его (Ш. Марджани. – *М.И.*) тяжбу с бестолковыми баями и вдохновляемся его победой над ними. И празднуя сегодня вместе со всеми сознательными националистами его день рождения, испытываем обиду и отвращение по отношению к тем глупцам, предателям, которые всячески мешали его деятельности во благо нации. Мы сравниваем их с продажными душами, которые препятствуют нашей работе во благо нации на Дальнем Востоке, уподобляем их тем мелким заносчивым баям, которые тормозят разрастание национального каравана. Уверенные в том, что и в дальнейшем их будут вспоминать с теми же чувствами, мы совершаем дуа о душе покойного Шихаб хазрета и его сподвижников и вместе со всей нации с благодарностью поминаем их.

МУФТИЙ РИЗАЭТДИН ХАЗРЕТ

Эти два номера нашего журнала мы посвящаем муфтию Ризаэтдину хазрету.

Пядидесятилетнее творчество Ризаэтдина хазрета всегда было открыто для читателей, после себя он оставил множество произведений. По этой причине дать информацию о нем не представляется трудным делом. Однако препятствия, чинимые большевиками для открытых отношений с нашим зарубежьем, создают сложности для того, чтобы досконально осуществить эту цель. Нам остается довольствоваться только теми произведениями, сочинениями и письмами писателя, которые доступны за пределами России. Это неестественное положение дел является причиной того, что мы в состоянии лишь наполовину выполнить наш национальный долг перед покойным хазретом, не можем представить деятельность этого труженика нации во всем ее величии, размахе. Мы надеемся, что друзья покойного, наши соплеменники, для которых важно видеть национальные ценности во всей их полноте, простят нам этот недостаток: журнал «Милли юл» («Путь нации») не имеет возможности преодолеть эти общие для всего нашего зарубежья препятствия. Напротив, недостаточное количество имеющихся у нас материалов, нехватка официальной информации стали причиной в освещении многих важных моментов. Возможно, что наряду с неполнотой информации, есть и ошибочные сведения. Их исправление, прояснение непроясненных фактов мы оставляем на будущее и просим исправить имеющиеся в нашей статье ошибки. Понимая важность предпринимаемого нами труда, мы постараемся включить все исправления в следующие издания журнала. Только исправления, касающиеся биографии покойного хазрета, хроники его творчества, написания книг, должны исходить от близких ему людей, которые составляли его окружение. Они не должны быть полемичными по отношению к авторам, принявшим участие в нашем сборнике.

Покойный муфтий Ризаэтдин хазрет был величайшей личностью эпохи нашего пробуждения, и освещение его деятель-

ности, несмотря на различие в политических взглядах, является общим долгом для его современников. Исходя из уважения к этому великому национальному деятелю и учитывая важность нашей миссии, просим всех авторов не предаваться мелким личным капризам и не обращать внимания на разного рода мелочи («чтобы это мое слово не выпало», «это слово моего предложения должно быть написано с заглавной буквы»), а содействовать общему делу.

(…)

Покойный Риза Фахретдин был исторической личностью, соединяющей, с одной стороны, духовное движение в Поволжье, связанное с именами Курсави, Марджани, Насыри, с другой – движение за независимость Урало-Поволжья. Его ценность важна не только с точки зрения нашего знания о прошлом, но и для определения нашего будущего пути. На протяжении 50 лет он трудился во имя нашей культурной независимости, укрепления нашей национальной культуры, формирования основ этой самостоятельности.

Строительство нашего Волго-Уральского государства и формирование идеи независимости Волго-Уралья абсолютно не совпадают с теми условиями, которые были в древней Черногории, современной Албании. Для того чтобы Идель-Урал стал независимым национальным государством, необходимо, чтобы оно располагало материальными и интеллектуальными ресурсами. Располагавшиеся некогда на территории Урало-Поволжья большие тюркские государства (Болгар, Золотая Орда, Казанское, Астраханское ханства) свидетельствуют о возможности строительства здесь независимого государства. Тюрко-татарская культура перенесла и 400-летний гнет, наступивший после падения Казани. Память о своей культурной принадлежности оказалась в народе непоколебимой, что еще раз доказывает существование самостоятельной культуры Урало-Поволжья.

Покойный Риза хазрет всю свою жизнь старался сохранять самость нашей культуры. На протяжении всей жизни он прикладывал все усилия, чтобы сохранить чистоту веры. Для того

чтобы наша многовековая культура не зачахла, не засохла в одиночестве, он, сохранив корни нашей тюрко-татарской культуры и осознав необходимость подпитки ее культурой Запада, старался приспособить ее к нашей культуре. Вместе с тем, Риза-хазрет упрочил нашу культурную независимость и проявил старания для сохранения основных опор нашей будущей государственной независимости. Деятельность покойного Ризы-хазрета важна не только исключительно для нас, поволжских тюрок – она значима для сохранения общей для всех тюркских народов культуры. На этом пути покойный Риза-хазрет был идейным тюркистом, и оставленное им наследие также свидетельствует о том, что он являлся любителем и хранителем общетюркской духовности.

Волга не только географическая граница между тюркскими странами и русскими. Волга – это смысловой водораздел между двумя культурами: тюркской и русской. Поволжский тюрок – не только воин, который защищает свою страну, Идель-Урал, от русского вторжения. Он охраняет общую тюркскую культуру от экспансии русской культуры. В период независимости Казанского, Астраханского ханств все тюркские страны – Туркестан, Крым, Кавказ, Сибирь, Османская империя – были защищены не только от вторжения русских, но и их культура была под надежной защитой. Только после того, как русские перешли через Волгу, по которой проходила граница тюрков, они перешли к завоеванию Сибири, Крыма, Кавказа, Туркестана, Турции.

Независимость всех тюркских стран, сохранение самостоятельной тюркской культуры зависят от обретения политической независимости поволжскими тюрками. Поэтому усилия Ризы хазрета по укреплению культуры поволжских тюрок подобны деятельности по укреплению расположенной в опасном месте крепости. Оставленной им духовной пищей будут питаться и утолять жажду наши будущие воины. С этой точки зрения Риза хазрет является почитаемым в тюркском мире борцом за религию, подобным муфтию Челеби Джихану[1]. Он, подобно Исмаилу беку Гаспринскому, Юсуфу Акчуре, Каюму Насыри, является строителем нашего национального дома, национальным инжене-

ром. Выпускник Стамбульского университета покойный Джихан Челеби носил феску, учившийся в Парижском университете Юсуф Акчура – шапку, достояние нации Габделькаюм Насыри – бобровую шапку. На голове у получившего образование в сельском медресе хазрета была чалма. Но, несмотря на это, все они обладали единством духа, устремлений, помыслов, и в этом была их сила, национальная сила. В нашу будущую историю они войдут как путеводители нации, задающие ее идейные ориентиры, и станут образцом для нашей молодежи. Все они в будущем будут почитаться как святые нашей нации.

Муфтий Риза хазрет выделяется из данного ряда тем, что он достиг этого, не получив хорошего образования, благодаря собственному старанию. Благодаря самообладанию он и в дни чинимых красными бесчинств сохранил свое лицо и до последнего вздоха оставался верен национальной идее. Этим своим героизмом он еще более возвысил духовное величие тюрков Урало-Поволжья. Герой, исполнивший свой национальный долг, он заслужил благодарность всего гордого тюркского народа.

НАСТОЯЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ ТЮРКО-ТАТАРСКИХ ЭМИГРАНТОВ В ЕВРОПЕ И ИХ ВЗГЛЯДЫ НА БУДУЩЕЕ

После прихода к власти в России большевиков, тюрко-татары вынуждены были, оставив свои родные насиженные места, покинуть Россию и рассеяться по всему миру. В частности, многие из них переселились в соседние с СССР государства, где они имели возможность проживать свободно, без всяких притеснений и без всякого риска потерять своё национальное лицо.

Большая тюрко-татарская колония насчитывается в Финляндии, проживающая в столице Финляндии, Гельсингфорсе, Таммерфорсе и т. д. Тюрко-татары в Финляндии большей частью занимаются торговлей и имеют свою хорошо организованную национальную общину[1], целью которой является: содержание мечети,

школы, обучение детей в национальном духе и ведение (управление) всеми культурно-просветительными и национальными делами тюрко-татар. Тюрко-татарская община встречает полное сочувствие со стороны финского правительства, которое не оказывает никаких препятствий для проведения в жизнь национально-культурных задач тюрко-татар, а даже наоборот, правительство содействует сбору добровольных членских взносов членов общины.

Согласно законов Финляндии все дети без исключения должны получать образование, так что в Финляндии все дети тюрко-татар без исключения получают своё национальное образование. То же самое и с исповедованием религии, так как в Финляндии, в противоположность безбожничеству в СССР, все без исключения должны исповедовать какую-нибудь религию, так что все дети тюрко-татар получают национально-религиозное воспитание.

Тюрко-татарская община содержит одного муллу, который разъезжает по местам населения тюрко-татар и совершает намазы, читает проповеди на национально-религиозные темы. То же самое со школой, которая часть года находится в одном городе, в другую часть года в другом городе и т. д.

При общине имеется кружок молодёжи, который занимается культурной работой: спорт, музыка, театр. Среди спортсменов тюрко-татар имеются такие, которые на городских состязаниях получили первые места и призы.

Политические организации тюрко-татар объединены вокруг общества «Прометей»[2]. Тюрко-татары в Финляндии не только не подвержены коммунистическому влиянию коммунистов, а, наоборот, ведут самую решительную борьбу с коммунизмом. Тюрко-татары в Финляндии издают газету на родном языке под званем «Туран»[3].

Экономическое положение тюрко-татар в Финляндии довольно высокое, а бедствующих семей совсем нет.

Такая же постановка национально-религиозного дела в Эстонии и Латвии, ввиду малочисленности проживающих там тюрко-татар, они не могут развернуть работу в таком масштабе, как

в Финляндии, но зато они имеют ту особенность, что они не разбросаны по Эстонии и Латвии, а находятся в их столицах и ведут относительно обеспеченную жизнь, и они ни в какой степени не подвержены ассимиляции.

Тюрко-татары в Польше занимают особое положение. С давних времён турки и тюрко-татары полякам оказывали много услуг военного характера, поэтому тюрко-татары пользуются особой симпатией среди поляков. Ещё в 1410-х гг., когда Польша постоянно страдала от нападений немцев, она обратилась за помощью к Золотой Орде, которая под командованием Туган-мирзы на помощь Польше отправила большое войско[4], которое разбив немцев, спасло поляков от постоянных набегов немцев. Многие офицеры и солдаты остались на постоянное жительство в Польше, которая в знак благодарности за их услуги наделила их землёй. Польские татары со временем женились на польках, и потеряли свой родной язык, но сохранили свою религию – ислам. Польские татары и во время последней освободительной войны с СССР сыграли важную роль.

В знак перечисленных заслуг тюрко-татар перед Польшей тюрко-татары и польские татары пользуются большой симпатией и уважением среди поляков.

Польские татары насчитывают всего около 10 тысяч чел[овек], одна часть находится в Литве, а другая в Латвии, и имеют около 20 общин, свои школы, мечети.

В Варшаве проживает довольно большое количество тюрко-татар, также имеющие своего муллу, мечеть, школу, преподавание в которой происходит на родном языке. В Варшаве также проживают и кавказские эмигранты, встретившие хороший приём со стороны Польши.

В Варшаве имеется Комитет культуры тюрко-татар Идель-Урала. Кроме означенного комитета, ещё имеется Объединённый комитет тюркских народов. Все тюркские народы, проживающие в Варшаве, свои религиозные праздники проводят вместе, в одной дружной семье.

Во время мировой войны в рядах русских войск принимали участие до 900 тысяч тюрко-татар, из которых большая часть

попала в плен Германии. Количество пленных тюрко-татар в Германии насчитывалось около 55 тысяч, которые германским правительством были расселены отдельно от остальных пленных, в лагере Вюнсдорф[5]. Во время революции большая часть пленных тюрко-татар вернулась обратно в Россию, а часть осталась в Германии и живёт в настоящее время, занимаясь торговлей, и показала большие коммерческие способности. Среди бывших военнопленных в настоящее время имеются такие, которые обладают капиталом в 100 тысяч марок.

Кроме военнопленных, в Германии проживали тюрко-татары, приехавшие туда для получения высшего образования и представляли из себя центр тюрко-татарской интеллигенции в Германии. Кроме тюрко-татар, в Германии проживают и другие представители тюркских народов: афганцы, персы, индийские мусульмане, приехавшие туда также для получения высшего образования.

Тюрко-татары и представители разных тюркских народов свои религиозные праздники проводят в одной дружной семье. На больших праздниках собираются до 600 человек, и все они объединены вокруг общества «Туран», где они проводят своё время за разными культурными занятиями, как то: читают доклады, рефераты, проводят собеседования на разные национальные темы, занимаются музыкой. Руководящую роль в обществе «Туран» играют тюрко-татары.

В противоположность национальному обществу «Туран» коммунисты среди тюрко-татар, обучавшихся за счёт советского правительства, организовали другое общество, антинациональное, в котором среди его членов распространялись идеи ленинизма и коммунизма. Коммунисты запретили студентам, получающим субсидию у советского правительства, посещать общество «Туран».

Ввиду того, что многие студенты тюрко-татары – члены общества «Туран», закончив своё высшее образование, уехали из Германии, общество «Туран» вынуждено было закрыться.

Военнопленные тюрко-татары имеют своё общество, библиотеку-читальню, школу.

В Германии издаются журналы на тюрко-татарском языке: «Яңа милли юл», «Яшь Төркестан», «Истиклад»[6].

Тюрко-татары и представители других тюркских народов посещали мечеть военнопленных, но затем на собранные среди индийских мусульман деньги была построена мечеть в самом Берлине. Тюрко-татары имеют и своё чисто национальное общество. Кроме того, имеется организация молодёжи «Берек»[7], которая ведёт свои дела совершенно самостоятельно.

Ввиду общности интересов грузин, украинцев и казаков, в Берлине имеется отделение общества «Прометей».

Количество военнопленных тюрко-татар находится без изменения, но количество студентов тюрко-татар за последнее время резко уменьшилось.

С большим удовлетворением хочется отметить то явление, что тюрко-татарская молодёжь, несмотря на то, что она получает европейское образование, не потеряла своё национальное лицо и свой родной язык, и ни в какой степени не подвержена ассимиляции.

Некоторые из тюрко-татар, получившие образование в Германии уже известны в учёном мире, и имеют изданные научные труды.

В Чехо-Словакии проживает небольшое количество тюрко-татар, приехавших туда главным образом для получения высшего образования. Некоторые из них получают субсидию от правительства. Кроме студентов, там проживает небольшое количество военнопленных.

В Австрии также живёт небольшое количество тюрко-татар, получающих высшее образование.

Во Франции и Венгрии тоже живёт небольшое количество тюрко-татар, получающих высшее образование.

Тюрко-татары, проживающие в Румынии, занимают особое положение, так как они там живут давно, со времён Золотой Орды. В Румынии главным образом живут тюрко-татары, крымские татары, переселившиеся сюда после взятия Крыма русскими, и турки, насчитывающие всего 220 тысяч человек и

проживающие главным образом в районе Дубруджа. Все они пользуются широкой свободой в проведении своих национальных вопросов.

Среди тюрко-татар имеется много образованных и учёных людей: адвокатов, докторов, инженеров. Тюрко-татары и крымские татары не потеряли надежды на возвращение на родину и с нетерпением ждут этого счастливого момента. Среди тюрко-татар имеются много миллионеров, ведущих большие коммерческие дела.

Тюрко-татары, прибывшие в Турцию до революции, почти все живут вместе, организовав одно большое поселение и совершенно не утратили своего национального быта, все они турецкие подданные.

Наши соотечественники имеют большой вес и в культурном мире Турции. Так, например, распространителем весьма популярной идеи единства культуры тюркских народов является наш соотечественник Юсуф-бей Акчура. В турецких университетах читают лекции много профессоров тюрко-татар, некоторые из них даже занимают ректорские посты, и все они пользуются большим уважением среди студенчества и учёного мира. Также имеется много учителей в начальных и средних школах.

В прессе тюрко-татарские журналисты также занимают большое место. Так, например, редактором политического отдела, самой распространённой в Турции правительственной газеты «Джумхуриет» состоит наш соотечественник Файзи[8].

Во главе правительственной авиации тоже стоит наш соотечественник. В железнодорожном строительстве также много наших соотечественников, занимающих ответственные посты.

В коммерческом мире тоже много коммерсантов тюрко-татар, производящих большие коммерческие операции.

В настоящее время по инициативе турецкого правительства происходит туркизация турецкой речи и истории, для этой цели создан особый комитет, куда приглашены многие учёные тюрко-татары, а председателем комитета состоит наш соотечественник Юсуф Акчура[9].

Все представители тюркских народов объединены вокруг общества «Туран», а представители кавказских народов объединены вокруг общества «Прометей».

Наши соотечественники тюрко-татары имеются и в мусульманских государствах: в Персии, Египте, Индии, Китайском Туркестане, Палестине, где они также живут самостоятельной чисто национальной жизнью.

Как мы видим из вышеизложенного, все тюрко-татары во всём мире живут самостоятельно своей национально-культурной жизнью, ни с кем не связаны, в частности с русскими никакого отношения не имеют, ни в какой степени не потеряли своего национального лица.

Кроме учёных тюрко-татар, имеются и военные, занимающие высокие посты. Среди молодёжи имеется много хороших спортсменов с хорошими достижениями, состоящими в разных тюрко-татарских спортивных организациях.

Крымские татары и тюрко-татары между собой живут весьма дружно, так как с давних пор они оказывали друг другу большие военные услуги. Например, во время взятия Казани Иваном Грозным крымские татары оказали большую помощь казанскому хану, и, наоборот, во время крымской войны казанские татары оказали большую помощь крымским татарам. Кроме того, известный общественный деятель Исмаил Гаспринский – издатель газеты «Тарджиман» – пользуется одинаковой популярностью как у крымских татар, так и у тюрко-татар. Крымские татары оказывают полное сочувствие идее Идель-Урала и помогают им в этом направлении. Например, в первые годы издания журнала «Яңа милли юл», в нём деятельное участие принимали и крымские татары[10].

В Болгарии также проживает небольшое количество тюрко-татар, главным образом крымские татары. Издают газету на родном языке под названием «Рягбер», в которой сотрудничают известные учёные и журналисты тюрко-татары.

Тюрко-татары, проживающие в Турции, занимают совершенно особое положение, благодаря следующим причинам.

Общность религии ислама. Во время мировой войны тюрко-татары Идель-Урала, пробравшись в Турцию, организовали волонтёрские отряды и боролись за Турцию. То же самое было и во время освободительной войны. Кроме того, единство культуры всех тюркских народов, заставляет турок относиться к нам с симпатией. Тюрко-татары Идель-Урала в Турции пользуются многими привилегиями, предоставленными турецким правительством. Например, для получения турецкого подданства необходимо прожить в Турции не менее 5 лет, такового ограничения для тюрко-татар не существует, так как они получают подданство сейчас же по приезде в Турцию. Молодёжь имеет возможность получать высшее образование совершенно бесплатно.

В Турции тюрко-татар насчитывается около 5 тысяч. Некоторые прибыли в Турцию давно, а большая часть переселилась сюда после революции в России. В экономическом отношении тюрко-татары устроены хорошо.

(…)

ПРИМЕЧАНИЯ

[Язык]

Впервые напечатано в газете «Нур» 14 октября 1905 года (№ 8). Текст представляет собой письмо в редакцию в связи с публикацией в 4 номере (от 19 сентября 1905 года) репортажа ее редактора А. Баязидова «Беседа с двумя нашими писателями на Макарьевской ярмарке». Текст в переводе на русский язык печатается по: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 15–17.

[1] Алтавыл – общее название шести татарских деревень в Пензенской области: Кикино, Решетино, Кобылкино, Мочелейко, Телятино, Качкару.

[2] Здесь приводятся компоненты традиционного (этикетного) зачина – «тень и последователь падишаха» и концовки – «человек».

Граф Толстой

Впервые напечатано в газете «Казан мухбири» 31 марта 1908 года (№ 273). Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 135–139.

[1] Рассказа Л. Толстого «Суратская кофейня» впервые был опубликован в газете «Казан мухбири» («Казанский вестник») 21 марта 1908 года в переводе Махмуда Алмаева.

[2] Отдельным изданием перевод «Суратской кофейни» вышел в Казани 1908 г. в переводе Хусаина Абузярова.

[3] Рассказ Л. Толстого «Бог правду видит, да не скоро скажет» был напечатан в переводе Шихаба Ахмерова в 1908 году.

Раньше и сейчас

Впервые напечатано в газете «Иль» («Отчизна») в номерах от 30 октября, 7, 14 ноября, 6 декабря 1913 года. Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 208–220.

[1] Начальная строка стихотворения Г. Тукая «Эштән чыгарылган татар кызына» («Опозоренной татарской девушке», 1909), исполнявшейся на мотив народной мелодии «Эллюки».

[2] Стихотворение Сагита Рамиева «Авыл» («Деревня»).

[3] Авратом в исламе называют часть тела, которую мусульмане обязаны прикрывать перед другими людьми. Для женщин перед мужчинами авратом считается всё тело, кроме овала лица и кистей рук.

[4] Татарские деятели театрального искусства Габдулла Кариев (1886–1920), Гульсум Болгарская (1991–1968), Сахипджамал Гиззатуллина-Волжская (1892–1974), создавшие на татарской сцене незабываемые образы в пьесах татарских драматургов: Г. Камала («Тайны нашего города», 1913), Г. Исхаки («Учитель», 1908; «Брачный договор», 1907).

Задачи, стоящие перед нашими учителями и учительницами

Впервые опубликовано в первом номере журнала «Мектеб» («Школа»). Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 231–233.

Статья Г. Исхаки написана по случаю Первого Всероссийского съезда учителей (съезд проходил в Петербурге с 23 декабря 1913 года по 4 января 1914 года).

[1] Әс-сабах әл-бада», «Ямән илләрендә Вәйсел-Карани» – мунаджаты, изучаемые в татарских школах.

[2] «Мухаммадия» – сочинение тюркского поэта Мухаммеда Челяби (?–1451), представляющее собой сборник нравственно-дидактических произведений религиозного характера. Имело большую популярность у татар и использовалось в школьном преподавании.

[3] Аллюзия на повесть Г. Исхаки «Суннетче бабай» (1911), главный герой которой обосновывал сакральность своей деятельности хранящейся у него родословной. Герой уверен, что его род восходит к одному из сподвижников пророка Мухаммеда, первому из персов, принявших ислам, Салману Фарси.

Единство в воспитании

Впервые напечатано в третьем номере журнала «Мектеб» (5 февраля 1914 года). Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 253–255.

[1] Говоря об уничижении «наших исторических деятелей» (Чингисхана, Хромого Тимура), Г. Исхаки, по всей видимости, имеет в виду распространенное среди большинства татар (татарских историков) негативное отношение к ним. Оно, например, присутствует и в написанном для школ «Кратком

курсе всеобщей истории» Фатиха Карими (Оренбург, 1911), за что его, в частности, критиковал в своей рецензии на этот учебник Галимджан Ибрагимов. См.: Г. Ибраһимов. Әсәрләр: 15 томда. Т. 11. Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. Б. 174–175.

Национальная мелодия и музыка

Опубликовано в 15 номере журнала «Мектеб» (20 марта 1914 года). Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 279–282.

Национальная трагедия

Впервые опубликовано в газете «Иль» («Отчизна») 2 апреля 1914 года (№ 23). Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 288–292.

[1] Исрафи́л – вестник страшного суда в исламской эсхатологии. Стоя на иерусалимской горе, Исрафил звуками трубы возвестит о воскрешении мёртвых для страшного суда.

Наши мурзы

[1] Впервые опубликовано в газете «Иль» («Отчизна») 18 июля 1914 года (№ 35). Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 308–311.

Мусульмане России

Впервые опубликовано в журнале «Национальные проблемы» (1915, № 1) под именем «Мухаммед-Гаяз Исхаков». Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 7 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. Б. 312–314.

Наш путь

Впервые опубликовано в газете «Сүз» («Слово») 24 апреля 1916 года (№ 47). Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 7 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. Б. 225–228.

Перед съездами

Впервые напечатано в газете «Иль» («Отчизна») 16 апреля 1917 года (№ 10). Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г.

Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012: Б. 11–15.

[1] В этом же номере газеты размещено два объявления: о проведении Всероссийского съезда мусульманок (съезд работал с 24 по 27 апреля 1917 года в Казани) и Всероссийского съезда учителей-мусульман (этому съезду предшествовало Всероссийское совещание учителей-мусульман, состоявшееся в Петрограде 16 апреля 1917 года).

Габделькаюм Насыри

Впервые напечатано в журнале «Тюрк юрду», № 172 (11 августа 1925 года). Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. Б. 303–307.

[1] Императрица Екатерина II во внутренней политике реализовывала принцип веротерпимости, особенно по отношению к мусульманам. В 1760 – 1780-е гг. в этом направлении ею было предпринято несколько законодательных инициатив: в 1763 году упразднена Новокрещенская миссионерская контора; вскоре после посещения императрицей Казани в 1767 году по ее разрешению началось строительство двух мечетей – Аль-Марджани и Апанаевской; 22 сентября 1788 года было обнародовано распоряжение Екатерины об учреждении в Уфе «духовного собрания Магометанского закона» (Оренбургского магометанского духовного собрания).

[2] Бейоглу (тур. Beyoğlu) – район в европейской части Стамбула (Турция), окружён водами Босфора и бухты Золотой Рог.

[3] Клод Фаррер (псевдоним; настоящее имя Фредерик Шарль Эдуар Баргон; 1876–1957) – французский писатель, лауреат Гонкуровской премии (1905).

[4] В 1862 году К. Насыри подает прошение в правительственные органы на издание газеты под названием «Таң йолдызы» («Утренняя звезда»), но получает отказ.

[5] «Ләһҗәи татари» («Татарские наречия») – первый двухтомный толковый словарь татарского языка (1895–1896 гг.); «Фәвакиһел җөләса фил әдәбият» («Плоды для собеседников по литературе», 1884 г.) – энциклопедический труд, состоящий из 40 разделов, посвященных человеческому разуму, науке, этике, вопросам языка, фольклору, литературе, музыке и др.

[6] Хади Максуди (Максудов Ахметхади Низамутдинович, 1868–1941) – общественно-политический деятель, педагог, журналист, автор учебников по слоговому обучению грамоте («Мөгаллим әүвәл» – «Первый учитель», 1892), морфологии («Төрки сарыфы» – «Морфология татарского языка», 1910), орфографии («Төрки имля кагыйдәләре» – «Правила орфографии татарского языка», 1910), синтаксису («Төрки нәхүе» – «Синтаксис татарского языка», 1910); Шакирджан Тагиров (1858–1918) – педагог, каллиграф, автор одного

из первых иллюстрированных татарских букварей для обучения по звуковому методу «Бәдьэ әт-тәгълим һәм мөкәммәл әлифба» («Начало ученья и полная арабская азбука», 1893)

Появится ли единый тюркский язык?

Впервые напечатано в журнале «Тюрк юрду» в номерах от 13 октября и 14 ноября 1925 года. Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: Публицистика Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. Б. 315–326.

[1] Дивану лутат ат-тюрк (Словарь тюркских наречий, 1072–1074) – наиболее ранний памятник тюркских языков, составленный средне-азиатским ученым-филологом Махмудом Кашгари (XI век).

[2] Адана – древний город в Турции, расположенный в 50 км от берега Средиземного моря.

[3] Конья, Маниса – турецкие города.

[4] По всей вероятности, речь идет о состоявшемся с 1 по 11 мая 1917 года в Москве I Всероссийском мусульманском съезде.

[5] Султан Османской империи Абдул-Хамид II (годы правления: 1876–1909).

[6] Наджиб Асым бек (1861–1935) – турецкий востоковед, Мухаммед Амин (1880–1948), Ахмед Мидхат (1845–1913), Ахмет Хикмет (1870–1927) – известные турецкие литераторы, журналисты.

[7] Абдулхак Хамид Тархан (1852–1937) – турецкий прозаик и драматург; Халид Зыя Ушаклыгиль (1866–1945) – турецкий писатель и государственный деятель; Тауфик Фикрет (1868–1914) – известный турецкий поэт.

[8] «Тюрк дернеги» («Тюркский кружок») – созданное в Турции в 1909 году по инициативе Ю.Акчуры научное учреждение с целью изучения всех тюркских народов.

Арабский и латинский алфавиты

Впервые опубликовано в журнале «Тюрк юрду» в номере от 6 февраля 1926 года. Текст в переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. Б. 332–343.

[1] Самые ранние памятники древнетюркской письменности – надгробные каменные стелы с текстами в память тюркских каганов – относятся к VII–X векам. Каменописные тексты, обнаруженные во время разновременных научных экспедиций в XVIII–XIX веках в бассейнах рек Енисей, Орхон, представляют собой эпитафии (надгробные надписи), посвященные верховным правителям древних тюрков – каганам. Из-за сходства этих надписей со скандинавскими рунами учеными они были отнесены к руническому письму, которое считается древнейшим в истории тюркской письменности.

Древнетюркское руническое письмо в VIII–X вв. использовалось у тюркских народов, населявших обширные территории современной Монголии, Прибайкалья, Южной Сибири, Восточного Туркестана, Средней Азии, Казахстана, Поволжья, Северного Кавказа, Восточной Европы. На территорию Урало-Поволжья оно проникло вместе с тюрко-булгарскими племенами и использовалось вплоть до XII в., о чем свидетельствуют обнаруженные в разное время археологические находки с образцами древнетюркской рунической письменности.

[2] В 1884 г. на основе звукового принципа обучения Гаспринский написал свой знаменитый учебник «Хуҗаи сыйбиян» («Учитель детей»), который не раз переиздавался довольно крупными тиражами и был чрезвычайно популярен в среде преподавателей начальных национальных школ царской России.

[3] Хади Максуди (Максудов Ахметхади Низамутдинович, 1868–1941) – общественно-политический деятель, педагог, журналист, автор учебников по слоговому обучению грамоте («Мөгаллим әүвәл» – «Первый учитель», 1892), Шакирджан Тагиров (1858–1918) – педагог, каллиграф, автор одного из первых иллюстрированных татарских букварей для обучения по звуковому методу «Бәдьэ эт-тәгълим һәм мөкәммәл әлифба» («Начало ученья и полная арабская азбука», 1893); Курбангалиев Мухитдин Хафизитдинович (1873–1941) – педагог, языковед, общественный деятель; в 1912 г. издал комплект учебных пособий для новометодной татарской школы (татарский и русский буквари, книги для чтения, учебники естествознания, математики).

[4] В 1911 году в Оренбурге была издана книга братьев Мухамметшакира и Мухамметзакира Рамиевых (последний получил известность под псевдонимом «Дардменд») «Хатты тәбагать, яхуд айры хәрефләр» («Печатная графика, или буквы с раздельным написанием»), в которой излагается проект по созданию нового печатного шрифта.

[5] Полиграфист, каллиграф, художник-график Мухаммед Ибрагимович Идрисов (1882–1948) в 1917–1918 гг. изготовил унифицированные шрифты для татарских типографий. Под руководством М.И. Идрисова и по его рисункам отливались арабо-тюркские шрифты для типографий в Средней Азии, Казахстане, на Кавказе. Им подготовлен справочник «Образцы арабских шрифтов, литер Центрального издательства народов СССР» (Москва, 1924), опубликованы работы «Шрифт нигезләре» («Основы шрифта», Москва, 1926) и «Баш хәрефләр турында» («О заглавных буквах», Москва, 1926).

[6] Педагог-миссионер Николай Ильминский (1822–1891) разработал систему по совершенствованию миссионерской деятельности православной церкви среди нерусских народов. Одним из пунктов этой системы был перевод богослужения на родные языки «инородцев», для чего им был разработан первый стандартизированный алфавит для татарского языка на основе кириллицы.

[7] Хуссейн Джахит Ялчин (1874–1957) – видный турецкий теоретик, писатель, журналист; Мухаммед Шахтахтинский (1846–1931) – азербайджанский публицист, просветитель, языковед, общественный деятель, был активным сторонником перехода на латинский алфавит; Сагит Рамеев (1880–1926) – поэт, журналист, публицист, в начале 1910-х гг. выступивший за переход на латинский алфавит. Свои размышления по этому поводу он опубликовал в статьях «Мөхәммәдшакир вә Мөхәммәдзакир Рәмиевләр тарафыннан иҗад вә тәрсим улынган аеры-хәрефләргә бер нәзар» («Мнение о предложенном Мухаммедшакиром и Мухаммедзакиром Рамиевыми методе раздельного написания арабских букв и их изображениях») и «Безгә тәкъдил вә ислахе хәреф кенә кирәкме? Әллә бөтенләй тәбдил үк кирәкме?» («Нам нужно усовершенствование существующих букв или полная их замена?»), опубликованных 3 июня и 5 июля в издаваемой в Астрахани татарской газете «Идель».

[8] Самед Ага Агамалыоглы (1867–1930) – азербайджанский и советский политический и государственный деятель, Председатель ЦИК Азербайджанской ССР (1922–1929), активно проводивший политику латинизации в Азербайджане и лоббировавший ее проведение в других тюркоязычных республиках СССР.

[9] Государственный и общественный деятель, один из лидеров башкирского национального движения, Шариф Манатов (1887–1936) был активным сторонником латинизации тюркских алфавитов.

[10] На состоявшемся в Баку с 26 февраля по 5 марта 1926 года I Тюркологическом съезде делегация из Татарской республики, возглавляемая Галимджаном Ибрагимовым выступила против тотальной латинизации тюркских алфавитов.

Влияние Толстого на татарскую литературу

Впервые опубликовано в 8 номере журнал «Яңа милли юл» («Новый путь нации», 1929). Печатается в переводе по: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 10 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 45–50.

[1] «Не могу молчать!» – статья Л.Н. Толстого, написанная в 1908 году под впечатлением смертной казни двадцати крестьян Херсонской губернии, о которой он прочел в «Русских ведомостях» (1908, № 107 от 9 мая).

[2] Г. Исхаки здесь иронизирует по поводу неудачного перевода фразы «Лев Толстой умер». Этот же пример приводит Г. Тукай в статье «Русчадан дөрес тәрҗемәләр» («Правильные переводы с русского»).

[3] Вали Х. Толстойның татар әдәбиятына тәэсире // Безнең юл. 1928. № 8. С. 29–32.

[4] Ранние произведения Г. Исхаки, написанные в просветительский период творчества: «Тәгаллемдә сәгадәт» («Счастье в знании», 1897 г.); «Кәләпүшче кыз» («Девушка-тюбетейщица», 1900 г.); повесть «Бай углы»

(«Байский сын», 1897 г.; опубликована в 1903 г.); пьеса «Өч хатын белән тормыш» («Жизнь с тремя женами», 1900 г.).

[5] Аллюзия на то, что Тургеневы являются потомками татарского мурзы Арслана Тургена (в крещении – Ивана Тургенева), состоявшего на службе у великого князя Василия II Темного.

[6] Насыйхә-тес-салихин (Насихат ас-Салихин, Наставления праведных). Памятник татарской литературы. Предположительно XVI–XVII века. Сборник коротких хикайатов религиозно-дидактического и назидательного характера. Составитель не известен; «Танбихуль гафилин» («Пробуждение беспечных») – дидактическое сочинение самаркандского ученого-факиха Абу Ляйса Самарканди (983 г.)

[7] Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920) – русский историк.

В 25-ю годовщину со дня смерти Тукая

Впервые опубликовано в журнале «Яңа милли юл» («Новый путь нации») в 1938 году (№ 4). Печатается в переводе на русский по: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 12. Б. 236–243.

[1] Г. Исхаки имеет в виду опубликованную в 1913 году работу Г. Ибрагимова «Татарские поэты», в которой критик разбирает творчество трех татарских поэтов (Дардменда, С. Рамиева, Г. Тукая) и ставит первых двух выше Г. Тукая.

[2] В мае 1908 года в русскоязычной периодической печати появляется ряд публикаций о современной татарской литературе. В одной из них – «Очерки новейшей татарской литературы» – опубликованной в газете «Волжско-Камская речь» (номер от 21 мая 1908 года) ее автор, цензор, педагог, преподаватель Казанской татарской учительской школы Альберт Пинкевич, пишет: «У Тукаева много истинной поэзии, но морализм, проповедь сводит на нет его произведения. Он касается всех сторон татарского быта и диктует правила жизни». Через некоторое время (10 июня 1908 года) в газете «Волжский листок» за подписью «Касим Уралец» публикуется статья «О татарских поэтах». Ее автор, полемизируя с А. Пинкевичем, не признает оригинального поэтического таланта у Тукая, считая его лишь неудачным переводчиком: «Мы со своей стороны заметим, что эти «томики» не более, как две тощие книжонки, заключающие в себе 10–15 оригинальных стихотворений, а в остальном заполненных неудачными переводами из Лермонтова и Пушкина».

[3] Знаменитое стихотворение С. Рамиева, ставшее апофеозом его индивидуализма. В пронизанном ницшеанскими мотивами сильной личности стихотворении поэт создает героя-бунтаря, объявляющего себя носителем «могучей силы», выступающего против религии (небесных богов) и государства (земных правителей)

[4] Речь, по всей вероятности, идет о сборнике «Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре», увидевшем свет только в 1914 году после смерти Г. Тукая. Из статей

писателя и воспоминаний его друзей можно заключить, что работу над этой книгой больной Тукай начал незадолго до своей смерти в 1913 году.

Великий учитель Исмаил бек

Впервые опубликовано в журнале «Яңа милли юл» («Новый национальный путь») в номере от 4 апреля 1933 года. В переводе на русский язык печатается по изданию: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 10 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 416–419.

[1] Известные меценаты, ученые, деятели татарской культуры начала XX века: предприниматель и меценат Гани (Габделгани) Хусаинов (1839–1902); общественно-политический деятель, педагог, журналист Максудов Ахметхади Низамутдинович (1868–1941), религиозный и общественный деятель, один из идеологов джадидизма, основатель и руководитель медресе «Мухаммадия» Галиев Галимджан Мухаммаджанович (1857–1921); один из основателей знаменитого медресе Иж-Буби Габдулла Буби (Габдулла Габдельгаллямович Нигматуллин, 1871–1922).

Покойный Юсуф Акчура бек

Впервые опубликовано в журнале «Яңа милли юл» («Новый национальный путь») в 1935 году (№ 6). Печатается в переводе на русский язык по: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 11 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 54–65.

[1] В феврале 1935 года усилиями Г. Исхаки был организован Мукденский конгресс, где был образован «Национально-религиозный комитет Идель-Урал тюрко-татарских мусульман Дальнего Востока».

[2] Исмаил бек – педагог, журналист, основатель газеты «Тарджеман» («Переводчик») Исмаил Гаспринский (1851–1914); Зия Гекальп (1874–1924) – известный турецкий поэт, один из идеологов тюркизма, публицист; Ахмед Хикмет (1870–1927) – турецкий писатель, дипломат, один из идеологов тюркизма.

[3] Предки Ю. Акчуры по отцовской линии относятся к известному татарскому роду. Акчурины владели множеством текстильных фабрик в Казани, Симбирске и других местах. Отец Юсуфа – Хасан Акчурин – владел тремя ткацкими фабриками (в Симбирске, в Лаховке, и деревне Зюя). Акчурины семейными узами были связаны с купцами и предпринимателями Дебердиевыми (братья Ишиухаммад, Махмуд, Ахмеджаен Дебердиевы в 1896 г. создали «Промышленно-торговое товарищество Ишмухаммад Дебердиев с братьями» и владели суконной фабрикой в селе Верхозимье Саратовской губернии).

[4] Мать Ю. Акчуры – Биби Камер Бану – была дочерью известного казанского фабриканта Абдурашида Юнусова. Апанаевы – казанские купцы, предприниматели, общественные и религиозные деятели.

[5] Мать Юсуфа Биби Камер с согласия сына вышла замуж за Осман бея, выходца из дагестанских тюрок.

[6] С 1899 по 1903 годы Ю. Акчура учится в Свободной школе политических наук и одновременно посещает лекции Высшей школы прикладных наук Сорбоннского университета.

[7] С одним из лидеров движения младотурок Ахмедом Ризой Ю. Акчура познакомился во время учебы в Париже. Ахмед Риза издавал во Франции на французском языке газету «Мешверет» («Совет»), в которой печатался и Ю. Акчура.

[8] «Казан мухбири» («Казанский вестник») – первая издававшаяся на татарском языке газета в Казани. Орган партии «Иттифак аль-муслимин». Издавалась с 29 октября 1905 г. по 23 марта 1911 г., 416 номеров. Издателями и редакторами в разные годы были С. Алкин, Г. Шараф, его брат Б. Шараф, А. Сайдашев, Г. Саинов. До 1908 г. фактическим редактором был Ю. Акчура.

[9] Иттифак аль-муслимин («Союз мусульман») – либерально-демократическая партия российских мусульман, созданная в 1906 году по решению Первого Всероссийского съезда мусульман.

[10] По словам Р.Ф. Мухамметдинова: «Большой заслугой Ю. Акчуры было то, что он являлся главным «архитектором» политического союза «Иттифака» с партией русских кадетов в российской Думе. Хотя он и прекрасно понимал разницу интересов русской и татарской буржуазии того времени, но этот союз был важен, по его мнению, для проникновения как можно большего количества мусульманских депутатов в Думу. Для этого он сделал все, чтобы убедить русских кадетов, что «Иттифак» – не националистическая партия, а всего лишь союз борьбы за религиозные и культурные права мусульманских народов». См.: Мухамметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. – Казань: Изд-во «Заман», 1996. С. 65.

[11] Политик, педагог и видный член младотурок во время Второй Конституционной эпохи Османской империи, Ахмед Риза в 1908 году стал первым председателем нижней палаты парламента Османской империи – Палаты депутатов.

[12] Ахрар (тур. ahrar – либералы) – оппозиционная к младотуркам политическая партия в Османской империи, основанная в декабре 1908 г. в Стамбуле. Потерпев поражение в парламентской борьбе, Ахрар приняла участие в мятеже 13 апреля 1909 г., в результате которого пало правительство, а младотурки подверглись репрессиям. После подавления мятежа 7 апреля 1909 г. партия Ахрар была распущена.

[13] Юсуф Акчура был организатором первого научного учреждения под названием «Тюрк дарнаги» (Тюркское общество), которое было создано в Турции с целью изучения всех тюркских народов.

[14] Махмуд Хусаинов (1839–1910) – один из представителей купеческой династии Хусаиновых. Вместе со своими братьями – Ахмедом и Гани

Хусаиновыми – он был известен не только нажитым миллионным состоянием, но и благотворительностью: львиную долю своих доходов они направляли на постройку мечетей, медресе и школ. Из средств Хусаиновых выплачивалось жалование свыше сорока педагогам, лучшие шакирды и ученики, решившие продолжить образование в университетах России и Европы, обеспечивались именными стипендиями.

[15] Первый номер ежемесячного журнала «Тюрк юрду» вышел 30 ноября 1911 года.

[16] Организация «Төрек учагы» («Турецкие очаги») создается в 1912 году и в ее создании Ю. Акчура принимает самое деятельное участие.

Хазрет Шихабетдин аль-Марджани

Впервые опубликовано в газете «Милли байрак» («Национальное знамя») 17 января 1936 года. Печатается в переводе на русский по: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 11. Б. 102–108.

[1] В 1915 году во время подготовки к вековому юбилею выдающегося религиозного и общественного деятеля, ученого и философа Шихабетдина Марджани (1818–1889) в Казани в издательстве «Магариф» была издана книга «Марджани», посвященная великому ученому. В нее вошли сочинения богослова, воспоминания о нем.

[2] Улугбек (полное имя Мухаммед Тарагай ибн Шахрух ибн Тимур Улугбек Гураган, 1394–1449) – среднеазиатский государственный деятель, Известен как выдающийся математик, астроном, просветитель и поэт своего времени, также интересовался историей и поэзией.

[3] Ибрагим Юнусов (1806–1886) – купец, один из представителей знаменитой купеческой династии Юнусовых, благотворитель, общественный деятель.

[4] Шакирджан Тагиров (1858–1918) – педагог, каллиграф, автор одного из первых иллюстрированных татарских букварей для обучения по звуковому методу «Бәдьэ эт-тәгълим һәм мөкәммәл әлифба» («Начало ученья и полная арабская азбука», 1893); Шихабеттдин Газиз (Рахматуллин Шихабетдин Газизович) – татарский просветитель, переводчик, издатель. В 1890–1900-е гг. занимался изданием настольных календарей, переводил классические произведения восточной литературы: «Абугалисина», «Сейфульмулюк» и пр.; Мухаметвали Махмудов (1824–1891) – языковед, педагог, каллиграф, переводчик.

[5] «Вафийат аль-аслаф ва тахийат аль-ахлаф» («Достаточное о предках и приветствие потомкам») – 6-томный свод жизнеописаний выдающихся мусульманских деятелей). «Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Полезные сведения о Казани и Болгаре») содержит историко-биографические сведения о многих династиях и личностях, извлеченные из арабских, персидских и тюркских источников, данные эпиграфики

и нумизматики, устные сообщения, народные предания. В нем впервые была предпринята попытка создания труда по истории татарского народа. Обосновывая правомерность этнонима «татары», Ш. Марджани утверждал историческую преемственность волжских булгар (через звенья Золотой Орды и Казанского ханства) и поволжско-приуральских татар его времени.

Муфтий Ризаэтдин хазрет

Впервые опубликовано в журнале «Яңа милли юл» («Новый путь нации») в № 7–8 за 1936 год. Печатается в переводе на русский по: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 11. Б. 192–197.

[1] Номан Челебиджихан (1885–1918) – крымскотатарский политик и общественный деятель, первый Председатель Правительства Крымской Народной Республики, организатор I Курултая крымскотатарского народа, первый избранный временный муфтий мусульман Крыма.

Настоящее положение тюрко-татарских эмигрантов в Европе и их взгляды на будущее

Хрянящийся в Государственном архиве Республики Татарстан (Ф 2461, оп.1, ед. хр. 44) документ печатается по: Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 13. Б. 151–156.

[1] Г. Исхакый имеет в виду основанное в 1925 году Финское исламское общество.

[2] «Прометей» – организация, основанная в 1926 году в Париже. Инициатором создания этой организации, в состав которой входили представители Азербайджана, Грузии, Поволжья, Крыма, Северного Кавказа и пр., был польский политический деятель Юзеф Пилсудский (позднее – глава Второй Польской республики). Отделения «Прометея» были в Харбине, Хельсинки, Берлине, Варшаве, Тегеране.

[3] «Туран» – издававшаяся на средства состоятельного предпринимателя Ахсена Бере (1886–1945) в 1930-е гг. в г. Тампере газета для тюркского населения Финляндии.

[4] Здесь имеется в виду состоявшаяся 15 июня 1410 года Грюнвальдская битва, в которой польско-литовские войска одержали победу над тевтонцами. Известно, что на стороне польско-литовского войска выступал и Джелал ад-Дин хан, сын Тохтамыша и будущий хан Золотой Орды.

[5] Во время Первой мировой войны на территории Вюнсдорфа был создан лагерь для размещения мусульманских военнопленных из войск русской, британской и французской армий, получивший название «Лагерь полумесяца». В 1915 году здесь была построена первая в Германии мечеть.

[6] «Яңа милли юл» («Новый путь нации») – общественно-политический и научно-литературный журнал. Издавался на татарском языке с 23 декабря 1928 года по 23 декабря 1939 года в Берлине, Варшаве с периодичностью два

раза в месяц. С 1930 года издавался под именем «Милли юл» («Путь нации»); «Яшь Төркестан» («Молодой Туркестан») – издававшийся в Париже в 1929 – 1939 гг. журнал. Главный редактор – Мустафа Чокайоглу.

[7] Берек – организация, созданная в 1920 году в Берлине Галимджаном Идриси, Мидхатом и Джагфаром Рамиевыми для содействия учащейся за границей тюрко-татарской молодежи.

[8] Джумхуриет (тур. Cumhuriyet» – «Республика») – турецкая ежедневная газета. Основана журналистом Юнусом Нади Абалыоглу 7 мая 1924 года в Стамбуле.

[9] В 1920–1930-е гг. в Турции организуются общества по изучению турецкого языка и истории. Профессор Стамбульского университета и советник Кемаля Ататюрка по вопросам культуры и политики Юсуф Акчура принимает активное участие в деятельности этих обществ. В 1931 году под руководством Ататюрка он участвует в создании Турецкого исторического общества, избирается его председателем.

[10] В частности, можно отметить деятельность лидера крымских татар в зарубежье Джагфарв Саидахмеда, который часто публиковался на страницах журнала «Яңа милли юл» («Новый путь нации»).

ЭЧТӘЛЕК

Берләшегез, тырышыгыз, тартышыгыз!
Д.Ф. Заһидуллина 5

Тел 27
Граф Толстой 29
Элгәре һәм хәзер 34
Мөгаллим вә мөгаллимәләребезнең бу көнге вазифалары нәрсә? 47
Тәрбиядә берлек 50
Милли көй вә музыкабыз 53
Милли фаҗига 56
Мирзаларымыз 61
Безнең юлымыз 65
Съездлар алдында 69
Габделкаюм Насыйри
(тууының 100 елы мөнәсәбәте илә). 73
Бөтен төрекләр өчен уртак төрек теленең барлыкка килүе мөмкинме? 78
Гарәп һәм латин әлифбаларын чагыштыру 91
Толстойның татар әдәбиятына тәэсире 102
Тукайның вафатына егерме биш ел тулу мөнәсәбәте илә 108
Бөек остаз Исмәгыйль бәк 117
Мәрхүм Йосыф Акчура бәк 120
Шиһабетдин әл-Мәрҗани хәзрәтләре 132
Мөфти Ризаэтдин хәзрәт 139

Искәрмәләр 145

СОДЕРЖАНИЕ

Объединяйтесь,трудитесь, боритесь!
Д.Ф. Загидуллина, М.И. Ибрагимов 181

[Язык] 205
Граф Толстой 207
Задачи, стоящие перед нашими учителями
и учительницами 220
Единство в воспитании 222
Национальная мелодия и музыка 225
Наши мурзы. 232
Мусульмане России 235
Наш путь 238
Перед съездами 240
Габделькаюм Насыри
(в связи со 100-летием со дня рождения). 243
Появится ли единый тюркский язык?. 247
Арабский и латинский алфавиты 257
Влияние Толстого на татарскую литературу 267
В 25-ю годовщину со дня смерти Тукая 272
Великий учитель Исмаил бек 279
Покойный Юсуф Акчура бек 282
Хазрет Шихабетдин аль-Марджани. 292
Муфтий Ризаэтдин хазрет 298
Настоящее положение тюрко-татарских эмигрантов
в Европе и их взгляды на будущее 301

Примечания 309

Научно-популярное издание

Гаяз Исхаки

ЕСТЬ СИЛА В НАЦИИ

(на татарском и русском языках)

Переводы с татарского: *М.И. Ибрагимов*

Редакторы: *Д.Р. Галиуллина, Л.Г. Шарифуллина*
Компьютерная верстка *Н.Т. Абдуллиной*
Дизайн обложки *А.В. Булатова*

Подписано в печать: 24.03.2023.
Формат: 60×84 1/16. Бумага офсетная.
Гарнитура «Times New Roman».
Усл.-печ. л. 18,3. Уч.-изд. л. 16,25. Тираж 500 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен в Институте языка, литературы
и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. К. Маркса, 12

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20